

ЙИЛЛАР ВА ЙЎЛЛАР

Татар ёзувчиларининг ҳикоялари

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

С (тат)
№ 28

Р е д к о л л е г и я

Б. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕН-
БОЕВ, В. И. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШЖОНОВ, МИРМУҲ-
СИН, Н. САҒАРОВ, Р. А. САҒАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУ-
ҲАМЕДОВ, О. ЕҒУБОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳбари)

Тўпловчи
Лирон ҲАМИДУЛЛИН

Татарчадан
Хайрулла ЭРҒАШЕВ
таржимаси

Йиллар ва йўллар: Татар ёзувчиларининг ҳикоялари/Таҳрир
ҳайъати К. Яшин (Редколлегия раҳбари); Тўпловчи Л. Ҳами-
дуллин; Татарчадан Х. Эргашев тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1981.— 288 б. (Дўстлик кутубхонаси. СССР халқлари
прозаси).

Мазкур китоб қардош татар ёзувчиларининг турли йилларда яратган сара
ҳикояларидан таркиб топди. Тўпламга „Йиллар ва йўллар“ деб ном берилди. Зеро,
ундаги ҳикояларда бир томондан, татар халқининг революциядан олдинги ҳуқуқ-
сиз, аячли ҳаёти акс эттирилса, иккинчи томондан, Озодлик кўёши балқигандан
буён шу кунларга қадар босиб ўтилган шонли йўл тасвирланади.

Годы и дороги. Рассказы татарских писателей.

С (Тат)

С $\frac{70303 - 126}{352 (04) - 80}$ 130—80 4702510000

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Таржима.)

БАХТ ИЗЛАБ

Бу воқеага кўп замонлар бўлди. Мартнинг ўрталари эди. Билетсиз келаётганимиз учун Боку билан Дербанд оралигидаги чоғроқ бекатда бизни поезддан тушириб юборишди.

Поезд ўрнидан қўзғалиб, тезлигини оширди, биз қолиб кетавердик...

Кечки пайт. Сийрак туман тушган. Каспий денгизи баҳайбат тоғлар қуршовида баҳузур ухлаётган каби кенг ёйилиб ётибди. Темир йўл бекатининг ўхшовсиз қизғиш бинолари қуш инларига ўхшаб мўъжаз кўрилади.

Бекат ичкарасига кирдик. Буфетчи бўшаган шипаларини йиғиштириш билан овора, қўй тери бўркли бир одам чироқлар теварагида ивирсиб юрибди. Бекорчи, қараб турганлар ҳам бор.

Бизнинг ортимизданоқ жандарм кириб келди. У буфет ёнига бориб, тамаки ёндиргач, биз томон юрди.

— Нега поезддан қолиб кетдинглар?

Ҳамроҳим пича қўнишиброқ:

— Иш қидириб юрибмиз,— деди.

Жандармнинг қиёфаси тундлашди:

— Қани, чиқинглар бу ердан, йўлинглардан қолманглар... Бекат карвонсарой эмас сизларга.— У шундай деяркан, худди бекатни супураётгандай бир қўлини тиззаси баравар пастлатиб силкитди.

Ташқарига чиқдик. Денгиз ёқдан совуқ шамол эсар, қуёш тоғлар ортига ботиб борарди... Денгиз яққол кўзга кўринмас, унгача ҳали бир неча чақирим қумлик бор эди... Денгиздан уч-тўрт чақирим берида нефть конларининг қатор миноралари найзадай қаққайиб турибди.

Пича у ёқ-бу ёққа аланглаб турдик. Кейин бир-биримизга қарай бошладик... Ҳа, шундай бўлиши керак эди ҳам ўзи асти!

Орқамизда тоғ тизмалари, қаршимизда денгиз, ўнги-сўл ёғимиз нефть қорайтирган узундан-узун темир излар...

Ҳамроҳим негадир қўллари билан бош кийимини ушлаб қўйди-да, олға ишора қилди.

— Юр, ҳув анави кончилар ёнига борамиз. Балки танишлар бордир. Бу ёғи барибир энди бизга...

Ҳа, бу ёғи барибир эди энди бизга.

Юра бошладик. Кечки салқинда иликларимиз совқотар, буталар орасида катта йўл бўлмаса ҳам ҳар қалай ёлғизоёқ сўқмоқ кўринарди. Тиккасига қаршидаги миноралар томон йўналдик. Рўпарадан эсаётган шамол буталарни чайқатар, нақ қулоғимиз остида ҳуштак чаларди. Юриш пича қийинлашди... Лекин бу поезд кетиб қолгандаги аҳволимиз олдида ҳолва. Кетиб қолган бўлса ундан нарига! Кераги ҳам йўқ энди поезд-моездини. Ҳозир таниш ишчилар ёнига борамиз... Улар казармага йиғилиб овқатланишаётган, бир хиллари қўшиқ айтаётган бўлишса керак...

Поезддан қайдаб туширишди, бўлмаса Дербендга етиб олардик. У ерда балиқ овлашга ёлланармидик балки... Ишимиз ўнгидан келмай, узоқ туришга тўғри келиб қолса нима бўларди? Иккаламизда ҳаммаси бўлиб саксон тийингина пул бор холос... Лекин бу ер ҳар қалай шаҳар эмас-ку... Кўп ўтмай, иш топиб олишимиз мумкин. Мана нефть конлари. Денгиз ёқасида балиқчилар...

Йўл юра туриб ўйлаган ўйимиз, гапимиз шу бўлди. Лекин бу ерда ҳам иш биз умид қилганча бўлиб чиқмади. Келиб етган биномиз шамол тентировчи вайрона чордевордай бўм-бўш эди. Ичи қоп-қоронғи казармалардан шарпа ҳам эшитилмайди... Танҳо қаққайган минора ёнида ҳеч зоғ йўқ... Четроқдаги иморатдан милт-милт чироқ кўринарди холос. Шафақ таъсирида ташқари хиёл ёруғроқ...

Иморатга яқинлашгандик, орқамиздан итнинг во-виллагани эшитилди. Чўчиб тушиб ўгирилгандик, қандайдир одам чала-чулпа рус тилида:

— Сизларга нима керак бу ерда? — дегач, итни

жеркиб, овозини ўчирди-да, бизни сўраб-суриштира бошлади.

Бошига узун катта бўрк кийган ихчам бу киши овозидан кекса одамлиги сезилиб турарди.

У бизни ичкарига бошлаб кирди.

Уйда қора соқолли, ёши қирқ бешлар чамасидаги бир одам ажабланиб, бошдан-оёқ назар ташлаб қўйди.

Чол уни бизга кўрсатиб:

— Сизларнинг юртдошинглар бу! — деди.

Хонадонда уч жон: доғистонлик чол, Россия татари ва бир бемор аёл яшашар экан.

Кимлигимизни билгач, юртдошимизнинг чеҳраси ёришди. Устки кийимларимизни ҳам ечмай ўтирмақчи бўлгандик, у мезбонга хос меҳрибонлик билан бемалол ечиниб ўтираверишимизни илтимос қилди.

— Уй иссиқ, бегона одам йўқ, ўзимиз-ку...

Юртдошимиз қоровул эканлигини билганимиздек, у ҳам бизнинг гап-сўзларимиздан иш қидириб юрган дарбадарлардан эканлигимизни дарров тушунди.

Дилимиз дилимизга тўғри келиб, стол ёнига ўтиб ўтирдик. Юртдошимиз бизнинг қаердан келганимиз, қаерларда бўлганимизни сўради. Биз албатта сир сақлаб ўтирмай, оғир кечмишимизу поезддан тушириб юборганларигача ҳаммасини бир-бир ҳикоя қилиб бердик.

Уй иссиқ, печкада чой қайнаб тургандан кейин гапирмай ҳам нима қилардик...

Ўтирган катта хонамиздан бўлак бошқа хона йўқ эди. Эшикдан кираверишда бир томонда катта печка, иккинчи ёқда каравот. Тўғрида тагин бир каравот билан стол, стол рўпарасида бемор аёлнинг ўрни. Деворларга гилам қоқилмаган, фақат четроқда қўш оғизли милтиқ, битта револьвер ва кийим-бош осиглиқ турар, бемор аёл ёнига тортилган кўк чойшабга кўйлаklar ташлаб қўйилганди...

Суҳбатлашаётганимизда бояги чол ташқарига чиқиб кетган эди. Шифтга тикилиб ётган аёл гапларимизни диққат билан тингларди чоғи. Ҳамроҳим қиш ўрталарида «Садун» кўмир конига бориб, у ердаги оғир меҳнатдан тортган азобларимизни сўзлаётганди, аёл юртдошимиз томонга юзини бурди-да:

— Ҳалил оға... — деди.

Аёлнинг гапни эшитган юртдошимиз юзида ачи-ниш аломати пайдо бўлиб:

— Ҳа... Ҳозир сўрамоқчи эдим...— дегач, бизга мурожаат этди.— «Садун»да бўлган экансизлар... Уша ерда Валиев фамилияли бир йигитни учратган бўлсанглар керак.

Бемор аёл тагин гап қўшди:

— Исми Гумар...

Афсуски, биз у йигитни учратмагандик. Шунга пича хижолат бўлди. Қанақа йигитикин у Гумар? Булар жудаям қизиқишяпти, хусусан бечора аёл... Гоҳо умуман алоқанг йўқ нимадандир ўзингни айбдор сезадиган ҳоллар ҳам бўлиб туради. Хира кўзлари умид билан жовдираётган хаста мана шу аёлга қадрдон одами тўғрисида бирор нарса деб қувонтирилса ёки лоақал кўнгли тинчтилса қандай яхши эди.

Тўғри, «Садун»да ўнлаб татар йигитларни кўрганмиз. Лекин улар билан танишиш имкони бўлмади. Чунки у ерда арзимаган пул учун уч-тўрт кунгина тош ташиганимиздан кейин, бошқа иш йўқ, деб биз билан «ҳисоблашишди», ўн бир киши пиёда қайтиб келдик. У ернинг эски ишчилари ҳам меҳнат оғирлигидан зорланишар, лекин шунга қарамай, ёз бошлангунча ишлаб туриш ниятида эдилар. Татарлардан навқирон йигитлар ва ўрта ёшли одамлар бор эди. Ким билсин, қайсиниси Гумар экан.

Ҳалил оға ўша йигит тўғрисида қуйидагиларни сўзлаб берди.

Гумар — унинг куёви, хаста ётган синглисининг эри экан. Улар олдинлари Бокудаги нефть конларида ишлашган. Утган ёз бошлари бу ерда кон очилгач дурустгина пулга ёлланиб келишган. Ёз ичи ишлашгач, қишга яқин хўжайинлар негадир ишни тўхтатиб қўйишган. Кейин «Садун»да иш яхши эмаш, деб эшитганлари учун ўша ерда кетмоқчи бўлганлар. Лекин шу вақтда Марфуга безгак касали билан оғриб қолади. Нима қилиш керак? Гумар соғлом, ёш йигит эди. Ҳалил оға уни кузатиб қўйган-да, ўзи Марфуга тузалгунча қараб туриш учун бу ерда қоровулликка ёлланиб ишлай бошлаган. Гумардан бўлса хат ҳам, хабар ҳам келмай қўйган. Марфуга ўша ётганча ҳамон дарди арий демайди. Ҳалил оға синглисини касалхонага эл-

тиб кўрибди, аммо у ердагилар беморни қабул қилмай, қайтариб юборишибди.

Ҳалил оға энтика-энтика шуларни ҳикоя қилиб берди. Марфуга шифтга тикилганча қимирламай ётар, «Садун»да бўлишса ҳам бирор хабар олиб келишмабди-да»,— дея биздан ўпкаланаётгандай эди...

Чой ичиб бўлган ҳам эдикки, бояги чол кириб келгач, Ҳалил оға бизга:

— Мен бир кўча айланиб келай, сизлар бува билан гаплашиб ўтира турунглар,— деди-да, ўзининг каравоти томонга ишора қилди:

— Уйқунглар келса, манави каравотга ётаверинглар, иккаланглар ҳам сизлар, биз бува билан сиқилишиброқ ёта қолармиз.

Шундан сўнг у чиқиб кетди. Чол печкада қўлларини исита бошлади. Орага хиёл сукунат чўкди. Ташқарида шамол нималарнидир учириб қутурар, чийиллаб-увиллаганга ўхшаш овоз эшитиларди.

Ниҳоят чол қаердандир мандалинга ўхшаш чолғу асбоби топиб келиб, уни созлагач, аста чертиб қўйди.

Бизга бемор устида куй чалиш эриш туюларди. Ҳамроҳим чолни огоҳлантирди ҳам. Аммо Марфуга мулойим овозда:

— Майли, чалсин. Ёқади менга...— деди.

Чол куй бошлаб юборди...

Салкам бир аср умр кўрган нуроний чолнинг бармоқлари тор устида моҳирона ўрмалар, тахта каравотда эски кўрпага бурканган кўйи шифтга тикилиб ётган аёл наздида куй навоси «бу дунё бевафо...» дея нола қиларди гўё...

Боёқиш аёл ҳозир нима тўғрида ўйлаётган бўлсайкин? Туғилган юрти ҳақидами? «Садун»ни ўйлаётганмикин? Эҳтимол ҳар иккаласи тўғрисида хаёл сураётгандир? Ёки ҳаммасини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, эшитаётган куйи қанотларида олис-олисларга парвоз қилаётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Биз тун яримдан оққандагина ухлашга ётдик.

Эрталаб Ҳалил оға:

— Балиқчиларга яхши ҳақ тўлашади, лекин ҳали пича эртароқ. Ов бошлангунча шу ерда яшай турасизлар,— деди.

Биз уникида уч кун турдик.

Боёқиш аёл кун сайин сўлиб борарди. Кундузлари чурқ этмай, ҳаракатсиз ётар, тунда алаҳлаб тўлғарди.

Биз бу уйдан кетаётганимизда эрталаб Марфуганинг кўриниши анча дуруст эди, фақат бошидан зорланиб ёстиғини тузатиб қўйишни илтимос қилди. Руҳи тетикроқ бўлгани учун акаси қўлидан ярим чойнакча чой ичгач, кўзларини юмди-да, хийла вақт қимирламай ётди. Унинг мумдай сарғайиб кетган ранги пича ўзига келиб, юзларида тарам-тарам қизиллик пайдо бўлганди. Кўкси шамол таъсирида тўлқинланаётган денгиз каби кўтарилиб тушиб нафас оларди. Деразадан мўралаган офтоб нурлари аёлни эркалатиб, паршон сочи, узун киприкларини сийпалар, чўпдек қўлларини илтиб, бўса оларди гўё. Бамисоли осойишта, бахтли-саодатли кунда туғилган маъсум чақалоққа ўхшарди у. Лекин бу осойишталик узоқ давом этмади. Биз отланишимиз олдидан аёл тагин безовталаниб тўлғона бошлади. Бечора кўзларидан дув-дув ёш думалаб алаҳсирар, ранги ҳам гезариб борарди. Гоҳо бивдан ўпкаланарди ҳам шекилли.

— Ё раббим! Боришибдию... айтишмабди... Ойим келяптилар... Йўқ... Айтилмаса, қаёқдан ҳам билсин. Келар эди... Хабар ийўқ. Айтишмабди улар...

Хиёл шифтга қараб жим ётади-да, кейин тагин алжирай бошлайди:

— Айтдингларми ишқилиб?.. Катта раҳмат... Келади деяпсизлар... Ана, келдилар ойим! Кутиб олинглар... Кетаман! Ҳозир кетамиз... Ўзи келяпти... Жонгинам, кела қолсанг-чи!.. Шунақаям узоқ йўқ бўлиб кетасанми?.. Катта раҳмат...

Синглиси алжишига қараб ўтирган Ҳалил оғанини ушлаганча товушсиз йиғларди. Чол бўлса печкага суяниб, бош эгган, ниманидир хаёл сурарди...

Ниҳоят Ҳалил оғани бизни ташқарига кузатиб чиқди. Офтоб анча кўтарилиб қолганди. Ҳаво мусаффо, қаршимиздаги уфқ одатдагидан ҳам олис ва чиройли кўринарди.

Ҳалил оғани кўз ёши орасидан чиройини очишга ҳаракат қилиб:

— Анави тепаликка чиқсанглар, Дадашов конлари кўринади, тўғри бораверинглар...— деди.

Йигирма қадамча узоқлашган ҳам эдик, у орқамиздан қичқириб тагин тайинлади:

— Дадашов яхши ҳақ тўламаса, Шагаловкага ўтинглар... Ораси узоқ эмас...

Ушандан бери кўп замонлар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди. Лекин барибир ёз кезлари, салқин ва кўнгилсиз оқшомларда кўз олдимга ўша бечораҳол хонадон келаверади... Назаримда бемор аёл ҳамон шифтга қараганча эрини кутаётгандай... Доғистонлик чол ҳозир ҳам соз чалиб ўтирибди... Ҳалил оға ҳануз қўшоғизли милтигини қўлтиқлаганча ерга қараган кўйи бўш казармалар оралаб юрибди.

ТОВЛАНИШ

I

«Ҳожар бетоб. Уйда бўлсам, Колчак армиясига тутиб кетишади. Нима қилиш керак? Ҷзимизникилар ёнига кетиш учун қандай йўл топиш керак?..»

Юсуф шундай ўй сура-сура, тонг отганини ҳам сезмай қолди.

— Ҳожар! Ҳожар деяпман! Бу ёққа қара. Мен шаҳарга кета қоламан. Ҳозир уйда бўлишим хатарли. Тушуняпсанми? Қандай бўлмасин, ўзимизникилар — қизилларга бориб қўшилишим керак. Хафа бўлмайсан-да энди! Тезроқ тузалишга ҳаракат қил. Мени суриштиришса, нариги овулга кетувди, деявер. Бошқа ҳеч нарса гапирма. Хўпми?

Бир ойдан бери бурчакдаги ёғоч каравотда бетоб ётган Ҳожарнинг юзи эрининг гапидан янаям оқариб кетди. У Юсуфнинг кетишидан қаттиқ қайғуриб, келгунингча ўлиб қолсам керак, дегандай гап қилди. Юсуф хотинини юпата-юпата каравот четига ўтирди-да, унинг чўкик, маъюс кўзларига тикиларкан, ёстиқча ёйилган сочларини силади. Йигит учун ҳозирги ажраллиш ниҳоятда оғир эди.

Ҳамдия хола Ҳожарнинг кўз ёшени кўрмаслик учун кўчадаги дарвоза тагига чиқиб ўтирган кўйи юлдузларга тикилиб нохуш хаёлларга берилди. Кўп ўтмай, ичкаридан қопчиқ кўтарган Юсуф ҳам чиқиб келди. Кампир йигитнинг бошини силаб-сийпалаб, қандайдир дуоларни шивирлади ва Юсуф муюлишда бурилиб кўринмай кетгандан кейин ҳам ёшли кўзлари билан анча вақт ўғли кетган томонга қараб турди. Кейин ичкарига кирди. Деразанинг кичик кўзлари орқали тушаётган шафақ уй деворларини қайғули кўрсатарди.

— Кетдими Юсуф, ойи?— сўради Ҳожар.

— Кетди, болагинам, кетди...

Кампир жимгина ёғоч каравотга ўтирди. Ҳувиллаб қолган уйда Ҳожарнинг эзилиб-эзилиб йиғлаётгани эшитиларди холос.

II

Тун қоронғилиги йўл ёқасидаги улкан дарахтлар ортига чекина-чекина юлдузлар ҳам бирин-сирин сўнди. Осойишта тонг отди. Ёнгинадаги чакалакзордан бир гала қушлар шатира-шутир кўкка кўтарилди. Юсуф кўксини тўлдириб соф тонг ҳавосидан нафас олди. Унинг манзили яқин қолди энди. Қоп-қорайиб кўринаётган тоғ этакларида шаҳар чироқлари милтираяпти. Қаердадир ит вовиллади. Юсуф шаҳар кўчаларига қадам босганида бутунлай тонг отганди. У нафас ростилаш учун ҳориган оёқларини судрай-судрай бозор ёнидаги карвонсаройга йўналди.

Эшикни очган Юсуф қурум босган, бадбўй хонада ўтирган йўловчиларни кўрди. Уларнинг бири тамаки тутатар, бири терлаб-пишиб чоғроқ самовар ёнида чой ичар, аммо ҳаммалари бир нарса тўғрисида гапирарди.

— Қизиллар яқинлашаётганмиш.

— Кеча замбараклар келтиришди. Анави йигит зап бақувват экан, олти от кучи борми дейман-да ўзидаям!..

Юсуф сўри устига чиқди-да, чўнтагидаги қоғозлар билан пулларни боши остига қўйиб чўзилдию, шу ётганча жимгина тош қотиб ухлаб қолди. Бир зумда туш ҳам кўра бошладди...

Мана, қандайдир ажойиб боғ. Япроқларга инган ёмғир томчилари ой нурида инжу каби товланади... Че-чакларга кўмилган Ҳожар дарахтлар оралаб қўшиқ айтиб юрган эмиш...

III

Соат чамаси иккиларда Юсуф уйқу аралаш қўлини бош остига тиқдию сесканиб, шартга кўзларини очди. Эски чакмонини силкитиб кўрди. Ёстиқ, сўри тағларига қараб чиқса ҳам, лекин пули билан ҳужжатларни

топа олмади. Йўловчилар кетиб бўлишган, фақат сўрининг нариги бурчидагина бир одам қаттиқ хуррак отиб ухлаётганди. Юсуф уни турткилади:

— Ҳой, менга қара, менинг ҳужжатларимни кўрмадингни?

Ухлаётган одам кўзларини ярим очиб керишди:

— А... нима дейсан?

— Ҳужжатларим йўқолди, ҳужжатлар! Мабодо кўрмадингни?..

— Торт қўлингни, торт деяпман! Кўрсатиб қўяман сенга ҳозир ҳужжат-пужжатингни! Ухлаяпман-ку, ҳужжат суриштиради-я. Минг лаънат, тфу!

Хурракчи шундай дегач, ёстиқ билан бошини буркаб тагин уйқуга кетди. Шу пайт карвонсарой эгаси кириб келиб, печка устига алланималар қўйди. Кейин:

— Бунча безовталаниб қолдинг? — деди.

— Паспорт билан пулимни ўғирлашибди...

— Қўй бекорчи гапингни! Худога шукр, бу ерда ҳеч қачон ўғирлик бўлмаган!

— Рост айтяпман, ўғирлашибди. Қирқ беш сўм пулим бор эди. Йигирма тийини танга, қолгани...

— Шундаям қаттиқ ухлайсанми, каллаварам! Ҳар хил одам тушади бу ерга, нима билан шуғулланишларини қаёқдан билай уларнинг!

Юсуф яна бир қур хонани титкилаб кўрди. Кейин ташқарига чиқиб, дарвоза томонга йўналганди, орқасидан карвонсарой эгасининг:

— Ҳой, менга қара, ўрин ҳақини тўламадинг-ку! — деган овозини эшитди.

— Ёнимда пул йўқ, ўғирлатиб қўйдим.

— Барибир, тўлаб кет.

— Ҳозир, кўчага чиқиб келай ахир.

Осмонни қоп-қора булут чулғаб олганди. Юсуф боши қотиб, кўча ўртасига борди. Томларни аста-секин йирик ёмғир томчилари савалай бошлаганди. Йўлка четидаги дарахт бутоқлари чайқала-чайқала япроқлар шалдирарди. Олисда осмоннинг ярмини чақмоқ ёритиб ваҳимали момақалдироқ гумбурлади. Шундан сўнг борлиқ баттар қоронғилашди.

Ёмғир кучайгани учун ҳатто кўчанинг нариги учи ҳам кўринмай қўйганди. Ёмғир янаям баттар авжга минди...

Ёмғир пича камайгач, Юсуф бу ердан кетиш мақсадида кўча ёқасидаги катта чорбоқ томон йўл олди. Шамол япроқлардаги ёмғир томчиларини дув-дув тўкар, зимзиё чорбоқ файзсиз кўринарди.

Юсуф тагин бир кўчани босиб ўтиб, вокзал томонга бурилди. У паровоз пишқириши, извошчиларнинг бақир-чақири, вагонларнинг орқаси билан бир-бирига урилишини эшитиб, дилида лоақал шу вагонлардан бирортасига илашарман, деган умид пайдо бўлди. Эндигина вокзал эшигини очиб, платформага қадам босмоқчи бўлган эди ҳамки, Юсуфни шинелли бир одам тўхтатди:

— Қаёққа? Рухсатномангни кўрсат!

Юсуф вокзалдан жўнаб қолишни хоҳласа ҳам, ammo шинелли одам ундан бир қадам орқада қолмай тихирлик қила бошлади:

— Рухсатномангни кўрсат, дейилди сенга! Паспортинг борми? Қаёққа бормоқчийдинг ўзи, тўнка? Уч кундан бери буйруқ осифлик турганини кўрмадингми?— у шундай дея Юсуфни касса ёнидаги деворга осифлиқ буйруқ қоғози томон сургай бошлади.

— Шаҳардан бирор кимса чиқарилмаслиги буюрилган. Поездларга фақат ҳарбийлар чиқиши керак. Тушундингми? Қани, кўрсат тезроқ паспортингни.

Ишончлироқ бирор важ тополмаган Юсуф ноилож ялинишга ўтди.

— Жаноби олийлари! Паспортим карвонсаройда. Бу ерга янглиш кириб қолибман... Бир қошиқ қонимдан кечинг. Уйда хотиним бетоб ётибди...

Шинелли одам бошқа ҳеч нарса демай ҳуштак чуриллатди. Шу заҳотиёқ буфет орқасидан кўйлагининг ўнг енгига бош чаноғи билан бир жуфт суяк расми қайчинусха қилиб чатилган навбатчи офицер пайдо бўлди.

— Хизмат, жаноби олийлари?

— Манази нуххани олиб бориб топширинг-да, тергов натижасини менга хабар қилинг!

— Хўп бўлади!

Офицер ўнг қўли билан қиндан наган олгач, Юсуфни олдига солиб кўча томонга ҳайдаб кетди.

Ташқари қоронғи, тагин ёмғир ёға бошлаганди.

Кўчадаги ҳалқоблар уй деразаларидан тушган чироқ ёруғида тубсиз ўпқондай ялтирарди. Электр фонуслар тизилган кўчалар Юсуфга эртаклардаги юзи қора, кўзлари ўт сочувчи махлуқ янглиқ кўринарди... Юсуф шундай хаёллар оғушида маҳташам қизил бино эшиги ёнига етиб келганини ҳам пайқамай қолди.

Яшил чойшаб ёйиқли столлар ортида ўтирган тўраларнинг кўкракларидagi кумуш крестлардан Юсуфнинг кўзи қамашиб, боши айланарди. У ўзини қўярга жой тополмай турганди, ҳозиргина уни ҳайдаб келган офицер тўраларга нимадир шивирлади.

«Сўроқ» қисқа бўлди. Юсуфнинг исм-шарифи, қаерданлигини суриштиришгач, ҳозироқ маҳбуслар ротасига юборилажаги ҳақидаги қарорни ўқиб эшиттириш билангина чекландилар.

Юсуфнинг баттар боши айланиб, хиралашган кўзига майда-майда чўғлар кўрина бошлади. Кўп ўтмай икки солдат келиб уни олиб кетишди.

V

Нохуш куз шамоли шаҳар четидаги казарма деразаларини тақирлатади. Темир панжарали дераза қаршисида бўй чўзган дарахт шохлари силкинар, ойналарга тега-тега гўё ёмғирдан қочиб деразалар оша уйга киргудай бўларди.

Казармадаги узундан-узун икки қаватли сўрида эски-туски кийимларга бурканган одамлар ухлаб ётибди. Сўрилар остида қопчиқ ва бошқа буюмлар қатор тизилган.

Казарманинг хира чироғи ўртанган юракларни баттар эзиб, баттар ғаш қилади. Айримлар хосиятсиз туш кўриб босинқирашади.

Юқори сўридаги кимдир бошини хиёл кўтариб, Юсуфни чақирди.

— Секин, секинроқ гапир, — деди Юсуф.

— Қуён бўлампизми ўзи бугун ёки йўқми? Жонга тегиб кетди-ку, биродар! Қизиллар томонга ўтмоқчилигимизни пайқаб қолганларидан кейин ёмон қутуришяпти. Кеча нариги ротадан тўрттасини «тинчителик ганди», бизга ҳам...

Пастдан кимдир мингиллади:

— Ҳой, ўзинглар ҳам ухламаяпсиз, бошқалар ухлашига ҳам халақит беряпсизлар ахир.

— Энди тинч қўймайди бу чол,— деди Юсуф.— Бас, жим, ухласин у, кейин гаплашамиз.

Шу пайт эшик томонда гангур-гунгур, милтиқ қўндоғининг полга теккани, қадам товушлари эшитилди. Кейин ичкарига фонус кўтарган қуролли солдатлар кириб келди. Энг орқада наган ушлаган офицер бор эди.

Казармадаги ҳамма уйғонди. Айримлар юрак ҳовучлаб шивирлаган овозда: «Кимнинг навбатийкин бугун?» — дейишарди.

Офицер энг қаттиқ ухлаётганлар ҳам уйғонар даражада ўшқариб «Смирно!» деди-да, қўлидаги қандайдир қоғозни фонус ёруғида у ёқ-бу ёққа ағдариб ўқий бошлади:

— Мирпахонов, Сирожиддинов... Оббо, ҳаммаси пандавақилар фамилияси-ку! Грязнов, Ерёмишин, Уразов... Турларинг...

Сўриларнинг у ер-бу ерида бош кўтарган шинель ва эски чакмонли беш нафар йигит казарма ўртасида ҳозир бўлишди.

Офицер ёнидаги солдатларга:

— Олиб чиқинг буларни! — дея буйруқ берди.

— Шагом марш!

— Алвидо, биродарлар, омон бўлинглар!

— Гапирилмасин!

— Омон бўлинглар, омон бўлинглар!

Маҳкумлар олиб чиқилиб, эшик ёпилгач, тўрдаги сўрида кимдир ўксиб-ўксиб йиғлаб юборди. Аллаким:

— Оғайнилар! Токайгача давом этади бу хунрезлик? — деди.

Қайсидир бурчакда яна бир тутқун йиғи аралаш телбанамо қаҳ-қаҳ отиб кула бошлади.

— Овозини ўчиринглар... Оғайниларимизни қатл қилишга олиб кетишдию... кулишини-чи...

VI

Юсуф ва бошқа маҳкумларни қаттиқ қуршовда қирга олиб чиқишди. Қаёққа кетиляптию қандай ажал кутаётганини энг орқада наган ўқталиб бораётган офицердан бўлак ҳеч ким билмасди.

Олдиндаги солдатлардан бири йўлни ёритиш учун қўлидаги фонуни ёқди. Шамол пича пасайган бўлса-да, юракларни эзиб ҳамон майдалаб ёмғир ёғар, парвоналар ёмғир аралаш фонунига чирс-чирс уриларди.

Юсуф ёнидаги тутқунга қайнаб-тошаётган ғазабини билдиргани, офицер дўриллаган овозда:

— Гаплашма, қизил итваччалар!— дея ўшқирди.

Шум қоронғилик қўйнида янграган ҳозирги пўпса Юсуфнинг бунингсиз ҳам жўш ураётган ғазаби, ҳафталар, ойлар мобайнида қат-қат йиғилган нафратини алангалатиб юборгани учун шу заҳотиёқ у:

— Овозингни ўчир, кўппак!— деб ҳайқиргиси келдию, лекин базўр ўзини тўхтатиб қолди. Шу орада ўрмон четдаги темир йўлдан чинқириб ўтган поезд ҳам диққатини тортди.

Вагонларнинг чироғи зимистон қоронғиликда жудаям ваҳимали кўриниб кетганди. Баногоҳ Юсуфнинг миясига қочиб қолиш керак ҳозир, деган фикр урилди. Хўш, олдиндаги солдатларнинг фонунини бир илож қўлидан тушириб, қамишзорга шўнғиб қолинса ҳам бўлади-ку ахир.

Йўл пасая-пасая, охири ботқоқликка бориб тақалди. Фонуни ёруғи қоронғилик қўйнидаги ботқоқ сувини тубсиз кўлга ўхшатиб кўрсатарди.

Шу пайт кимдир солдат қўлидаги фонуни кийими билан ёпди. Қоронғи сукунатда пайдарпай миштиқ овозлари янгради. Юсуфнинг қаёққа жуфтлак ростлаб қолганини ҳам пайқаманган офицер солдатларни: «Ҳа, галварслар!»— дея ҳақорат қилиб бақира бошлади:

— Тўх-та-а-а!..

VII

Овулдаги ҳамма чуқур уйқуга кетган бўлса-да, темирчи Аптирай ҳамон мишжа қоқмай кимнидир кутарди. Бугун ҳам ярим кечаси ўрмондаги партизанлардан биттаси келиб, ундан қурол-яроқ олиб кетиши керак. Лекин соат мили тунги иккини кўрсатяптию ҳамон ҳеч кимдан дарак йўқ. Теварак-атрофдаги сукунат Аптирайнинг дилига ғулғула соларди. Қандайдир шарпа эшитиляпти ҳар қалай. Ким билсин, балки от пишқириши ёки дераза ойналарига уриляётган парвоналар шитирлаши бўлиши ҳам мумкин.

Аптирай печка ковакларидаги саратонлар чирил-лашига қулоқ сола-сола кўзи илина бошлади. У кўп кунлардан бери уйқу нималигини билмаган кўзларини ярим юмган кўйи Ленин қиёфасини тасаввур этишга ҳаракат қиларди. Хаёллари чувалаша-чувалаша охири туш кўришга айланди...

Мана, Аптирайнинг қаршисида истараси иссиқ, доно Ленин турибди. Жилмаяётган Ленин унга ёқимли очиқ чеҳра билан боқиб:

— Баракалла, Аптирай! Бойларга қарши курашда қурол-яроқ етказиб берганинг учун катта раҳмат!— деяётганмиш.

Аптирай шу равиш қалқиб-қалқиб ўтирганди, кимдир дераза чертди.

— Эшикни оч, Аптирай, оғайнижон!.. Ўрмондагилардан салом келтирдим сенга.

— Юсуф... Ўзингмисан?.. Қайси шамол учирди сени?..

Бошқа сўз айтишга қурби келмаган Аптирай апилтапил Юсуфга қўл узатди.

— У ёғини суриштирма, оғайнижон!.. Ҳаётда ҳамма нарса бўлар экан,— деди Юсуф.— Мен нақ отилиш олдидан қочиб, ўрмонда ўзимизнинг овулдош йигитларимизга дуч келиб қолдим... Ёнингга ўшалар юборишди. Тез кунларда Қизил Армия полкига қўшили-миз. Қурол-яроқ таҳчил холос. Ихтиёрингда урушишга яроқли нима-нмани бўлса бер менга. Уларни бир соат ичида аравага жойлаб, ўрмонга жўнашим керак. Тушундингми? Ҳозирлаб тур. Мен бирров уйга кўз ташлаб келай. Хотиним тузалиб кетдимикин.

— Эҳ, Юсуф, оғайнижон! Бориб овора бўлмай қўя қол. Барибир ҳеч ким йўқ уйингда.

— Нималар деяпсан... Бирор жойда яшаётгандир уйимдагилар ахир?

— Содиқ элликбошини ўзинг биласан-ку. Ҳозир у Колчакнинг ювиндихўри эмиш. Қизиллар томонига ўтаётганларнинг мол-мулкани қаёққадир жўнатибди. Қаёққа жўнатганини ҳеч ким билмайди...

Қулоғига бошқа гап кирмай қўйган Юсуф кекса онаси ва Ҳожарнинг чекаётган азоблари, худди ўшалар каби минглаб одамлар уқубатда жон бераётганларини бир-бир кўз олдига келтирди. Ҳозир у ҳамма нарсани унутиб, интиқом ўтида ёнарди. Аммо Юсуф

босишга тушган кулфат қанчалик оғир бўлмасин, кўзидан бир томчи ҳам ёш оқизмади. Фақат у темирчи Аптирай боғ этагига яширилган қурол-яроқларни топширгандагина шу вақтгача дилида тўпланган нафратини тўкиб солди:

— Тинч турмушимизни хароб этган оқ бандитлар ва уларнинг ҳомийси Америка зодагонлари яхшилик кутишмасин мендан! Элимиздан сўнгги душманларни қувиб чиқармагунча жон олиб-жон бераман, қўлимдан қурол тушмайди асло!

ҲАСРАТ БОҶЧАСИ

Гул-гул ҳасрат боқчаси,
Сунбул ҳасрат боқчаси.
Утда ён, макаржаси!
Йўлга етмас ақчаси.

Макаржага иш излаб борган бурунги муллавачча-
лар мана шу қўшиқни куйлашарди.

I

Мадрасадаги ҳамма Чупра Сафони бахтли одамга чиқариб қўйди. Чунки у арзимас ҳийла билан солдатликдан қутулиб қолди. Чупра Сафо бор-йўғи бир сўмлик ароқ суриб, оёғининг жишини чиқарди. Саксон тийинлик бурнаки тамакини сувда эзиб ичди. Тўрт ой тамаддиқдан тийиниб, чўпдай озиб кетди. Чақириқ куни тўрт мисқол гугурт ёндириб, тутунини ҳидлагани ҳам иш берди. Қарабсизки, арзимас шу ҳийла билан қўлига оқ патта олди.

Агар Шупша овулининг муаззини Гарай бетобликдан тузала қолмаса, Содиқ ҳожи бу йил ёз Чупра Сафони Макаржага ошпаз қилиб олиб кетиши ҳам мумкин. Бинобарин, Гарай муаззин мабодо соғайиб кетмай, бандаликни бажо келтирса, Содиқ ҳожи Чупра Сафони ҳатто унинг ўрнига муаззин қилиб тайинлаши ҳам ҳеч гап эмас. Зеро, Шупша овулининг мачитини Содиқ ҳожи ўзи қурдирган. У хоҳлаган одамини мулла ёки муаззинликка тайинлай олади. Гарай ҳам

¹ Макаржа — эски вақтлар Нижний-Новгородда авлиё Макарий куни уюштириладиган ярмарка номи.

асти шу зот мададида муаззин бўлганди. Энди эвазига у Макаржага Содиқ ҳожининг ошпази бўлиб бориши керак. Бордию соғаймаса, бу Чупра Сафонинг бахти чопгани бўлади.

II

Шупша овулининг муаззини Гарай ўлмади. Улмадигина эмас, соппа-соғайиб оёққа турди-да, Содиқ ҳожининг ошпази сифатида Макаржага ҳам кетди. Чупра Сафо бурнини тишлаб қолаверди. Бектўра Бадри ҳам бозорда касодга учради. Миршаб ўзаро можаро-лашаётган «савдогар» хотинларни ажрата туриб, бехосдан унинг тоғорасидаги бир пуд ҳўл мевани этиги билан эзиб нес-нобуд қилди. Бектўра Бадри асти савдогар. У тап тортиб ўтирмай, миршабнинг ёқасига ёпишди-да, кўрган зарарини ундириб олмоқчи бўлди. Тўс-тўполон кўтарилди. Бозор аҳли Бектўра Бадри тарафини олиб, миршабга тармаша кетди. Миршаблар бошлиғи етиб келиб, Бадрининг ҳўл мевалари «ўлат тарқатади» баҳонаси билан уни ахлат қутисига ағдартирди. Олибсотарнинг ўзини маҳкамага элтиб қамаб қўйишди. Мана бир ҳафтадирки у ҳибсда ётибди. Эркинликдалигида икки-уч тийин бўлса-да нон пули келиб турганди. Энди ўша ҳам йўқ. Чупра Сафонинг бутун умидлари пучга чиқди.

Овулга қайтай деса, у ерда риёкор Тожи Муҳаммад бор. Шаҳарда яшайверишга пул ҳам, иш ҳам йўқ. Чупра Сафо ундай ўйлаб кўрди, бундай ўйлаб кўрди, охири, кузда, уч сўм қилиб бериш шарт билан сўфидан икки сўм қарз олди-да, муллаваччалар сафида бахт излаб Макаржага отланди.

Улар Кашин кемасига ўтиришганди. Бу кемада бошқаларига қараганда кира ҳақи ўн тийин арзон. Кейин капитан бўлмачаси ёнидаги очиқ ҳавода мусулмонларга намоз ўқиш рухсат этиларди. Намозга рухсат этилдими, демак, бўлмача орқасида таҳорат қилишга қумғон ҳам бор. Бу кемада тартиб, озодаликка кўпда эътибор берилмагани мусулмонларга айни муддао эди. Савдогарлар орасида кеманинг эгаси мусулмон динига ихлосманд экан, деган гап тарқалгани учун қозонлик мусулмон кўпасларнинг аксари Макаржага кетаётиб, Кашиннинг кемасига ўтирганди-

лар. Макаржа ярмаркасига ўн чақирим қолганда кемадаги барча йўловчилар Эдил сатҳида сузиб бораётган кема карвонларини томоша қила бошладилар.

Чупра Сафонинг жойи пастда — тўртинчи классда бўлгани учун у кема қуйруғига бориб, олд манзараларни кўра олмаса ҳам орқадаги сув сатҳи кўришиданоқ анграйиб қолди.

Кема пристада тўхтаганида Эдил, Ока сувларидан қатор баржалар, кема карвонлари, сузаётган қайиқлар унинг дилига ғулғула солди.

Кемадан тушиб, Макаржа бўйлаб Галиулла маставахонасини ахтараётганда тумонат одам денгизини кўрган Чупра Сафо ўзини зимистон ўрмон орасида адашиб қолган танҳо кимсадай сизди. У хитойларни тунука чой қутиларига ишланган расмлардагина кўрганди. Ҳозир ён-верида тирик, соч ўрими сигир думидай узун, ҳақиқий хитой савдогарларини кўраркан, уларга қараб ақли шошарди. Ниҳоят Чупра Сафо Макаржанинг ажойиб-ғаройиботларини томоша қилишга киришди.

III

Макаржа ярмаркасининг кун чиқар томонида «Шарқ бозори» деган жой бор. Бу ерда татар, эроний, ўзбек, озарбайжон, гуржи, армани савдогарларнинг ҳужралари, кўн, жун омборлари, чойхона, ошхона, кабобпазлик, сартарошхона, нонвойхоналар жойлашган. Бу ердан куну тун ёғ доғи, совун ҳиди билан аралаш куя дори иси келиб туради. Қоқ ўртада мачит.

Бу мачитда замонасининг энг доврўқли зотларидан бири Ҳалил қози ҳар куни савдогарларга беш вақт намоз ўқиттиради. Фотиҳ муаззин азон айтиб бўлиб, мезанадан тушгач, мачитга намоз ўқигани келган савдогарлар билан олди-сотди ишларига мутасаддилик қилади. Бирининг молини иккинчисига сотади. Учинчисига мол, тўртинчисига харидор топиб беради-да, ҳар куни азондан кечагача икки-уч минг сўм ишлаб олади. Мачит Фотиҳ муаззин учун бамисоли биржа базифасини ўтайди. Бу зот йирик савдогарликдан ташқари чайқовчи, қаландар, саллали муаззин ҳам. У чўккан баржаларни қутқариш, махсус чўктирув уюштириш орқали суғурта пули олиш каби даромадли ишларни дўндириб ташлайди. Фотиҳ муаззиннинг қизи

Ҳалил қозига келин. Ҳалил қозининг ўғли Фотиҳ муаззиннинг куёви. Хуллас, қуда-қудағай улар. Мачитда бири мулла, бир муаззин. Иккаласининг саллалари мисқоли. Эғниларигаги ипакли тўнларни ўзбек бойлари хайр-садақа қилишган.

Ҳалил қози Макаржада қудасига ўхшаб ўзи хон, кўланкаси майдон эмас. Биринчидан, у савдогар эмас, иккинчидан, қудасига қараганда инсофлироқ. Айни вақтда бутун дунё кўламидаги ярмаркада улушсиз қоладиган анойилардан эмас. Қанчадан-қанча миллионерларга мачит меҳробидан туриб ваъз-насиҳат қила олиш даражасидаги ақли бор. Мачит садақаси билангина ўғилларни хорижда таҳсил кўрдириб бўлмайди. Макаржага ташриф буюрган миллионер, савдогарларнинг қўлидаги пулни ўзлаштириш учун дин қор қилмаса, янги йўл, янги усул қўллаш керак. Ҳалил қози Макаржага келган мусулмон миллионер, йирик савдогарларга ўз уйида шоҳона базм уюштиради. Бу зиёфат министрлар учун бериладиган зиёфатдан биргина жиҳати билан фарқ қилади. Унда нутқ ирод этилмайди, қадаҳлар кўтарилмайди. Бу базм тансиқ таомлар тортиш орқали пул ишлаш воситаси, ўзига хос савдо. Оврупача стол тузалади. Чунки мазкур меҳмонларнинг қорни ерда ўтириш даражасида эмас. Столларда ҳар бир бойнинг ўрнини кўрсатувчи, исми шарифи зарҳал билан битилган карточкалар бор. Ҳар бир карточка ёнидаги оппоқ сочиққа азиз меҳмоннинг исми шарифи ялтироқ ипак билан чатилган. Жўжа гўшти босиб дамланган зираворли, хушбўй палов тортилади. Палов кетиданоқ товуқ қовурма. Кейин бир оворадан олмали гоз сонлари қўйилади. Ундан сўнг товуқ бўйни, ўпкаси, юраги, жигари тўла лаганларга навбат келади. Булар тугамаёқ, тагин турли-туман таомлар кети узилмай тортилаверади.

Чой пайтидаги чакчаклар, ҳар хил мурабболарни санаб адоғига етиб бўлмайди. Буларга исм қўйган «Сабоҳ» кутубхонаси ўз вақтида катта тираж билан «Таом устаси» деган китоб чоп этиб тарқатганди.

Ҳалил қози ўзига керакли бойларнинг ҳаммасини бир йўла, биргаликда таклиф этмайди. Уларни уч тоифага бўлиб меҳмон қилади. Биринчи тоифага миллионерлар киради. Бу миллионерлар меҳмондорчилик сўнгида исмлари чатилган оқ сочиқлар остига пакет-

ларда чек ташлаб кетишади. Пакетларнинг ҳар биридаги чек беш юз сўмдан кам бўлмаган пул дегани. Иккинчи тоифадагиларнинг пакетларида ҳам энг камида юз сўм бўлади. Учинчи тоифадагилар баҳоли қудрат ташлаб кетишади. Уларнинг сочиқларига исмлари чатилмайди. Таомга жўжа гўшти тортилади холос. Бу зиёфатлар Ҳалил қозига харажат чегириб ташлангандан сўнг нақд ўн минг сўмдан ўн икки минг сўмгача фойда келтиради. Бу фойдадан Фотиқ муаззинга бир тийин ҳам тегмайди. Ҳалил қози ўз обрў-эътибори соясида қудасининг савдо ишларига кўмаклашиб туради холос.

Макаржа йилда бир марта келади. Ундан фабрикант, савдогар, ўғри-муттаҳам, фоҳишахона эгаларигина эмас, мулла-муаззинлар ҳам наф кўришади.

Тош мачитдан пича четроқда дарахтларига қарғалар ин қурган, йўллари ивирсиқ, хиёбонсимон жой бор. Макаржага иш излаб келганлар кун ва тунларини шу хиёбонда иш қилиш учун мардикор зарур бўлса, шу хиёбондан олиб кетилади. Бадбўй, гала-ғозур ярмаркада иш кутиб ўтирган ишсиз оч-яланғочлар хиёбонни «Ҳасрат боқчаси» деб аташади.

Нечоғли ташландиқ бўлмасин, «Ҳасрат боқчаси»да ҳам ярмарка руҳи яққол сезилиб туради. Ҳеч бир шаҳарда бундай турли миллат вакиллари ғиж-ғиж боқчани учратиш мумкин эмас. Ихтисоси жиҳатидан ҳам беназир турли-туман бу ердаги миллат вакиллари. Лекин улар аксари конторчи, приказчик, официант, сувоқчи, ҳаммол, кирчи, тикувчи, хизматкор ва ҳеч бир соҳада малакаси йўқ муллаваччалардан иборат эди.

Чўнтагида бир сўм ўн тийин пули борлиги учун Чупра Сафо «Ҳасрат боқчаси»да узоқ ўтиролмас, «Бош бино»ни айланиб чиқар, канал ёқасида кезиб, пристанда Қозондан келган кемаларни томоша қила бошларди. Нургалининг маставахонасига бориб, саватидан хабар олиб келгучийди. Пулига бир қадоқ нон билан икки дона бодринг олганда ҳам Макаржада бирор ўрин топишдан умидвор эди. Лекин нони билан икки дона бодринг бир кеча кундузга ҳам етмади. Тўлов ҳақи бўлмагани учун Нурғали маставахонасидан ҳам қувиб чиқаришди. Шундан сўнг у чор-ночор

саватини кўтариб, доимий яшаш учун «Ҳасрат боқчаси»га йўл олди. Бу ердагилар бир-бирларини яхши танишарди. Чупра Сафо савати билан кўзига ишончлироқ кўринган новча, озгин йигитнинг курсиси четига келиб ўтирди. Эски шляпали бу йигитнинг қўлида йўгон таёқ бор эди. Олдинига унинг таёғи ғойиб бўлди. Бир неча кундан кейин линджаги кўринмай қолди. Шундан сўнг йигит қора шимини ямалган сариқ шимга алмаштирди.

Чупра Сафонинг аҳволи бу йигит аҳволига қараганда бирмунча дуруст эди. Унинг саватида қора кунга сақлаб қўйилган яп-янги чит дастурхон ҳамда суюклиси Рафиқа совға этган гулдор катта сочиқ ётарди. Чупра Сафо русчани яхши билмагани учун новча йигитдан сочиқни сотиб беришини илтимос қилди.

Сочиқни Макаржанинг чайқовида беш-олти соат кўтариб юриб бир сўм ўн беш тийинга сотишди. Чупра Сафо ўн беш тийинни шеригига узатганди, йигит:

— Арзимаган пулга сотдингиз-ку сочиқни ўзингизга яратарсиз,— деб тангани олмади.

Чупра Сафонинг йигитга нисбатан ишончи янаям ортиб, улар ажралмас дўст бўлиб қолишди. Йигит овулда муаллимлик қиларкан. Поп чақуви билан мактабдан ҳайдалгач, Макаржага иш излаб келибди. Фамилияси Никоноров. Чупра Сафо Никоноров билан гаплашиб юриб, русчани унча-мунча ўрганиб олди. Никоноров беш тийинга дафтар билан қалам сотиб олиб, Чупра Сафога рус ҳарфларини ўргата бошлади. Бу машғулот ёқиб тушган Чупра Сафо:

— Иш тополмасам ҳам майли, аммо мадрасага русча ўрганиб қайтиб, ўртоқларимнинг роса ҳавасларини келтираман,— дея ҳарфларни қунт билан ўзлаштиришга киришди.

Никоноровнинг кундан-кун баттар чўпи чиқиб борарди. У сира овқатланмас, Чупра Сафодан пул ҳам, нон ҳам сўрамасди.

Бир куни полициячилар «Ҳасрат боқчаси»да облава ўтказганда Никоноровни ҳам тутиб кетишди. Шундан кейин Чупра Сафо уни бошқа кўрмади.

Кун кетидан кун ўтиб, сочиқ пули тамом бўлди. Макаржа ёпилиши яқинлашарди. Масков фабрикантларининг идора эшикларига қулф осилди. Чупра Сафо жой ҳам, иш ҳам тополмади. У дастурхонни очликдан

ўлса ҳам сотмасликка қарор қилганди. Неча кун туз ҳам татимай, тамом силласи қуригач, Имонқуловларнинг маставахонасида чакана ишлар қилиб юрувчи ошнаси Сулаймон ҳузурига йўл олди. Ошналар салом-алик қилишди. Иш жудаям тифиз бўлгани учун Сулаймон идиш-товоқлар уюқли стол ёнидан жой кўрсатиб, кутиб туришлигини айтди. Ўзи бўлса ён стол ёнида ўтирган қизғиш соқолли, бўйни йўғон одам столига катта идишда чучвара қўйгач, бошқа стол ёнидаги буюртмачилар томонга шошилди. Қизғиш соқолли идишдаги қатиқланган чучварани чуқур тарелкага солди-да, наққос тушира бошлади. Бир зумдаёқ икки тарелка бўшатилади. У кўкиш мовут камзулини ечгач, кўйлагининг кенг енгларини шимарди-да, учинчи тарелкага қўл урди. Бўйнидан тўхтовсиз тер оқарди. Чучвара ҳидидан Чупра Сафонинг оғзига сув келди. Унинг назарида дунёда бундан ҳам лаззатли чучвара йўқдай туюларди. Имонқуловларнинг маставахонаси чучвараси бутун Макаржада машҳур бўлгани учун хўрандалар чучвара ейишга фақат шу ошхонага келишарди. Парамачнинг яхшиси террорист Мухомор Тукмаковга қарашли ошхонада тайёрлангучийди. Паловхўрлар Тошкент Зариф маставахонасида овқатланишарди. Чупра Сафо қатиқланган шўрва юзида сузиб юрган дона-дона чучварларга қараб туриб, боши айлана бошлади. Қизғиш соқолли учинчи тарелкани ҳам бўшатгач, уни нарироқ сурди-да, юзини буриштирган кўйи тўғри идишнинг ўзидан чучвара ея бошлади. Ўлгидай оч Чупра Сафо лоақал идиш ичидаги лаззатли чучвараларга назар солиш учун ўрнидан турганди, стол қийшайиб, устидаги идиш-товоқлар ерга ағдарилиб чил-чил бўлди. Бу воқеа «Ҳасрат боғчаси»га қайтгандагина қаттиқ таъсир қилган Чупра Сафо Макаржада бир кун тугул, бир соат ҳам қололмаслигини тушуниб қишлоғидан эсдалик гулдор дастурхонни чайқовда эллик беш тийинга сотди-да, Кашин кемаси қўйруғида бўш сават устига ўтириб Қозон сари йўл олди.

IV

Макаржа Чупра Сафони ҳам моддий, ҳам руҳан синдирди. Мадрасада мулла билан бойваччалар калака қилиб нуқул ундан Макаржа паккиси сўрашарди.

Сулаймон Макаржадан қайтгандан кейин-ку калака қилишлар янаям кучайиб кетди. Чунки Имонқулов тарелкалар учун Сулаймоннинг маошидан уч сўм ушлаб қолганди. Тарелкалар воқеасидан хабар топган халфалар ҳам Сафони калака қиладиган бўлиб қолишди.

Чупра Сафонинг Макаржага боргани овулда ҳам маълум бўлиб, дадаси ундан солиққа тўлаш учун пул жўнатишини сўраб хат ёзди. Макаржага кетаётганда икки сўм қарз берган сўфи ҳадеганда қарзини қистарди. Чупра Сафо кун ўйлади, тун ўйлади. Охири, ҳозирги мушкул аҳволдан қутулишга йўл ҳам, имкон ҳам тополмагач, мударрисдан маслаҳат сўраб боришга қарор қилди. Мадраса муддариси билан суҳбатлашиш осон эмасди. У муллаваччалар вақт-бемаҳал ҳузурига кириб келавермасликларининг ўнғай йўлини ўйлаб топганди.

Мударрис уйда қабул қилишга иштиёқи бўлса эшигида зарҳал «Марҳабо» сўзи битиқли тахтача осиглиқ турарди. Уйда бўлса ҳам, аммо қабул қилишни истамаса эшигида «Машғул» сўзини кўриш мумкин эди. Лекин «Марҳабо» сўзи фақат муллаваччалар таҳсил кўраётган пайтлардагина осиб қўйилгучийди. Чупра Сафо уч кун мударрис ҳузурига киролмай роса овора бўлиб, тўртинчи кунига базўр унинг остонасини ҳатлай олди. У мударрисга Содиқбой лақиллатгани орқасида мушкул аҳволга тушиб қолгани, бирор ёрдам кўрсатилмаса бу йил умуман таҳсилни давом эттиролмаёягани баён қилди. Муддарис унга кўзойнаги остидан ўткир нигоҳини тикиб:

— Бундан олдинги йиллари қандай кун кўриб келаётгандинг бўлмаса?— дея сўради.

— Ёзда овулимизга бориб ишлардим, пича пул жамғарардим. Дадам ҳам унча-мунча қарашиб юборарди. Бу йил овулга боролмадим, дадамнинг ҳам қарашиб юборишга ҳоли йўқ,— деди Чупра Сафо отаси жўнатган хатни узатиб. Мударрис хатни ўқиб чиқиб, хийла ўй сургандан кейин шундай деди:

— Ўзингга маълум, мадрасамизда ерли муллаваччаларни тарбиялаш учун алоҳида пул ажратилмаган. Сендан ижара, таҳсил ҳақи сўрамайпмиз. Шунга шукр қилишинг керак. Ана, рус мактаблари ҳукумат қарамоғида бўлса ҳам ижара ҳақи, таҳсил пули тўлатиша-

ди. Бизнинг ёрдамимизга шукр қилиш керак. Бундан ортиқ ёрдам кўрсатолмаймиз, узр!

Сафо тагин ўйлади. Ошна-оғайнилар билан маслаҳатлашиб кўрди. Аммо, афсуски, овулга қайтишдан бўлак иложи йўқ эди. У шерикларининг биридан ўн беш, иккинчисидан йигирма тийин қарз олиб, ёстиғи билан кўрпасини икки сўм қарзи учун сўфига бердида, охирги кемада овулдаги дадаси уйига қайтди.

Чупра Сафо овулга қадам босар-босмас, риёкор Тожи Муҳаммад унинг солдатликдан қолиш ҳийласини тўраларга чақиш учун пинҳона шаҳарга ғизиллади.

Овулда Чупра Сафо одамлар кўзига кўринмай, уйда бекиниб олиб бир кеча-кундуз ота-онаси билан маслаҳатлашди. Лекин жўяли бир қарорга келолмадилар.

Кўп ялиниб-ёлворишлардан кейин Рафиқанинг келинойиси ёшларни учраштириб қўйишга кўнди.

Бу учрашув Қозон муллаваччасининг ташвишига яна бир ташвиш қўшди.

— Агар шу кунларда уйимизга совчи юбормасанг, мени Нурулла бойваччанинг маймоқ Хайрушига узатишмоқчи,— деди Рафиқа. Бу гапдан Чупра Сафонинг охирги умидлари ҳам чил-парчин бўлаётганди. У қизга:

— Ҳозир совчи юборадиган пайтми? Дон-дунсиз қишни қандай ўтказишни билмаётган оч-яланғоч одамларга тўй тўғрисида сўз очсанг товуқлар ҳам кулади-ку, ахир!— демоқчи бўлиб, бир-икки оғиз жуфтладию, аммо бундай дейишга сира тили айланмади.

Ўн беш ёшликдан бир-бирларига кўнгил қўйиб келаётган бу ошиқ-маъшуқлар зимистон боғ этагида бир-бирларининг юзларини ҳам кўролмай қўл ушлашиб тура-тура, охири қоровулдан қочган ўғрилар каби яширинча уй-уйларига равона бўлишди. Рафиқа-ку ҳар қалай ич-ичидан йиғлаб олди, аммо Чупра Сафонинг кўзига ёш ҳам келмади.

Бир ҳафтадан кейин овулга урядник келиб, Чупра Сафони шаҳарга ҳайдаб кетди. Уни йигирма кун авахтада сақлагач, солдатликка қувишди. Подшои аъзамни алдагани учун беш йил муддат билан қаттиқ тартибли батальонга жўнатиб юборишди.

Чупра Сафо солдатликка қувилган кунни суюклиси Рафиқани Нурулла бойваччанинг маймоқ ўғлига унаштириб қўйишди.

ЧУҒУРЧУҚЛАР

Тўплар гумбурига қўшилишиб баҳор ҳам келди. Уруш ва баҳор. Бири ўлдирувчи, иккинчиси яратувчи. Бир-бирини инкор этувчи бу икки ёв ёнма-ён келди. Тўплар наъра тортди. Инсонлар қирилди. Шифокор баҳор сўлим табиатни жонлантириб юборди. Дарахтлар ям-яшил япроқ билан бурканди. Тўрғайлар кўк сари парвоз қилди. Севишганлар бўса нашъасидан сархуш. Инларда эндигина тухумдан чиққан полапонлар тантанаси. Жангчиларнинг ҳорғин чеҳраларида ғалаба сурури.

Биз Қримни озод қилдик. Немислар румин тупроғига қочди... Уларнинг қора крестли самолётлари тунларигина қўрқа-писа келиб бизнинг устимизга бомба ташлаб кетарди.

Ҳордиқ пайтлари биз жангчилар чуғурчуқларнинг сайрашини тинглаб ўтираемиз. Уйларимизни соғинамиз. Боласи борлар болаларини соғиниб хўрсинишадди... Севгилиси борлар хижрон ўтида қовриладилар. Эски хатларни олиб ўқиймиз, суратларга тикиламиз. Чуғурчуқлар қурт-қумурсқа ташиб болаларини боқадди. Индаги полапонлар ҳаммаёқни тўлдириб чийиллайди.

Бир кун ярим кеча эди шекилли... Дам олиб ўтирардик. Баногоҳ шифт пастга тушаётгандай бўлди. Немислар яқингинага бомба ташлаган эди чоғи. Дераза ойналари чил-чил бўлди.

Эрталаб ювиниш учун ташқарига чиқсак, уйимизнинг бўғоти ўпирилиб тушибди. Бўғотдаги қуш ини ердаги ғишт парчалари орасида ётарди. Деворга қўниб олган она чуғурчуқ нажот сўраётгандай дам-бадам бизга термилади...

Шунча хизматларим бекор кетдими? Оналик меҳр-муҳаббатим, умид-орзуларим йўқ бўлди-я, эсиз...

Дунёда иккиламчи ана шундай қабоҳат уруш бўлса қанчадан-қанча оналар қон-қора қақшаб қолишлари мумкин.

ТУРҒАЙ ҲАМ КЕКСАЯДИМИ?

Шайхаттар бува ёз кунлари кўчага чиқиб, эшик тагидаги дарахтга суяниб ўтиришни яхши кўради. Ўтган-кетганлар унга салом бериб: «Тани-жонингиз соғми, бува?» — дея ҳол сўрайдилар. Айрим тилига кучи етмаганлар: «Ағдарилиб кетмасин деб суяб турибсизми дарахтни, Шайхаттар бува? Қолхоз ҳақ тўлайдими ишқилиб бунга?» — деган пайтлар ҳам бўлади.

Дарахт йил сайин ўсиб, йўғонлашар, бува бўлса тобора кексайиб, жуссаси кичраярди. Кейинги бир неча йил у баҳайбат дарахт ёнида тугмачадеккина кўринадиган бўлиб қолганди. Овулда бу чолдан кекса одам йўқ дейишади. Айтишларича, аёл подшо замонида у аскарликка олингач, бир пақир ароқни ёлғиз ўзи ичган ва бир дарахтни илдизи билан суғуриб олган экан. Аёл подшо замонасида, деганлари Шайхаттар бува-нинг нечоғли кексалигига нисбат холос. Аммо дарахтни суғуриб олганига ишониш мумкин. Чунки у ёшлигида жудаям бақувват эди, дейишади. Ҳозир бўлса... Дарахт... йил сайин ўсиб, йўғонлашгандан йўғонлашарди!..

Овулда тагин бир кекса бор. У ҳам бўлса Гулжиҳон буви... Шайхаттар бува билан иккаларини ошиқ-маъшуқ дейишади. Ёшлигида жудаям сулув бўлган экан буви. «Гулжиҳон буви, овулда энг чиройли бўлган экансиз-а?» — деб сўрашса, у:

— Ҳа, қизим, мен кўчадан ўтганда анграймаган одам бўлмасди. Ҳозир мана, мени кўришса, бадбурушлигимдан чўчиб тушишади, у вақтларда, эҳ!.. Жазманларим гала-гала бўлгучийди, ўшалардан бири ҳали ҳам ҳаёт, — деркан. Ҳали ҳам ҳаёт ўша жазман эшик тагида дарахтни суяб ўтирувчи Шайхаттар бува эмиш.

Бириси бўй етган қиз, иккинчиси эр етган йигит пайтлари ораларида нимадир ўтган экан... Тагин ким билсин, овулдаги ҳамма узун қулоқ гапларга ишонаверилса... Шунга қарамай, Шайхаттар буванинг ўзидан сўраб кўришибди. Чол хийла вақт ўзини эшитмаганга солиб турган, кетма-кет савол бераверишгач, кулиб юборишдан ўзини тийгандай лабларини қимирлатиб «қҳм» деб қўйган. Бу «қҳм»ни одамлар ҳар ким ўзича йўйган. Бировлар: «Гулжиҳон булоқдан сув олгани келганида Шайхаттар уни қучоқлаб ўпса, қиз иккиламчи одамлар олдида менга тега кўрма, деган маънода обкаши билан йигитнинг кифтига туширган. Кечқурунлари мўрча ортида учрашганларида эса, у йигитнинг кўйнига кириб то хўроз қичқиргунча чиқмасди. Шайхаттарнинг оғушидан»,— дейишса, бошқалар бу «қҳм» кекса одамга хос томоқ қириш-ку ахир, у ҳатто саволимизни тушунмади ҳам, дея изоҳлашган.

Тушунмади эмиш-а... Шайхаттар бува ўтмишни жуда яхши эслаб қолган. Гўё унинг хотирида бир неча ўн йиллар олдинги воқеаларгина қолгану, бошқалари фаромуш бўлганмиш. Овул бундан эллик неча йил қай аҳволда бўлса, у ҳозир ҳам чолнинг назарида худди ўшандай, дегувчилар бор... Масалан, концерт бергани келган Қозон артистлари дарахтга суяниб ўтирган бувани кўриб қолиб: «Клубинглар қайси кўчада?»— деб сўраганлар. Бува:

— Мачит рўпарасида,— дея йўл кўрсатиб юборган. Овулда мачит йўқ бўлганига ўттиз йилдан ошди-ку, ахир! Унинг ҳамма гапи ўша «мачит рўпарасида» қабилида. Ҳар икки гапнинг бирида фалон қудуқ, писмадон тор кўча дейди. Ваҳолонки, қудуқ аллақачонлар кўмиб ташланган. Унинг эсида колхоз овулда артезиан қудуқ қаздирган пайтлар қолган. Эндиликда электр мотор сув чиқаряпти. Тор кўча ўрнида бўлса, колхоз олмасори барпо қилинган... Шайхаттар бувага қолса гўё буларнинг ҳеч қайсиси йўқ. Хўш, яна қай бирлар борки, улар ҳамма гап буванинг гаранглигида, дейишади. Унинг билмаган нарсаси йўқ, кун бўйи дарахтга суяниб ўтириб, овулда неки бўлса баридан хабардор, меровлиги гаранглигидан, ўзига тегишли гапни жудаям яхши эшитади. Ҳув анави... Шундан сўнг одамлар қайсидир йили рўй берган воқеани сўзлай

бошлашади. Бир куни Шайхаттар бувани меров ҳисоблаган колхоз райси Мухиб билан бригадир Солиҳжон унинг олдида овул аҳолисини ялқов, ўз қорнинигина ўйловчи, колхоз ишини ташлаб қўйганликда айблаб қолишади. Шайхаттар бува дарахтга суянган кўйи ҳамма гапни эшитиб туради. Кейин қўли билан имлаб: «Берироқ кел-чи, ўғлим»,— дея Мухибни ёнига чақириб олиб шундай бошладики... «Сен олдин овул аҳолисининг қорнини тўйғаз, кейин ялқовликда айблайсан. Неча йилдирки, меҳнат кунига тариқ ҳам бермаяпсан-ку. Ҳалиям раҳмат овул одамларига, оч-наҳор кун бўйи тер тўкиб ишлашяпти...»

Мухиб овулда энг бақувват одам... Мана, неча йилдирки, овулга сиғмай, димоғидан эшак қурти ёғилиб юрибди. Район бошлиқлари билан оғиз-бурун ўпишади. Уларга пуд-пуд асал бериб юборади. Олма пишган кезлар «Волга»да энг яхшиларини саралаб олиб кетишади... Гўшт-ёғ тўғрисида-ку гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ... Шайхаттар бува шуларнинг ҳаммасини дангал гапириб ташлайди. «Дарахтга суяниб ўтирганим билан барча кирдикорларинг маълум менга, ҳеч нарсани яшира олмайсан...» Мухиб ўзини оқлай бошлаган: «Ёғ ҳам, асал ҳам беҳудага берилмаган, хотиржам бўлинг, Шайхаттар бува. Бунингсиз қомбайн, тракторларга эҳтиёт қисмлар олиш қийин. Ёғ билан мойласагина эҳтиёт қисм шилт этиб жойига тушади-ю, иш тўхтаб қолмайди». Меров бува деганинлар қандай одамлигини билгандирсизлар энди?.. Ана шундан кейин Шайхаттар бувага салом берувчилар кўпайиб қолди. Йўқса, барибир эшитмайди-ку, деб унга ҳатто қиё ҳам боқмай ўтиб кетаверишарди.

Шайхаттар буванинг гаранглиги номаълум-ку, аммо кексайгани рост... Бу овул унинг кўз олдида овул бўлди. Шайхаттар болалигида ирмоқ юқорисида атиги беш-олтитагина уй бор эди холос. Ана, йўғон тераклар учида қушлар саватдай-саватдай ин қурибди... Аслида йўқ эди бу тераклар, Шайхаттар бувангиз ўтқазган уларни... Тол навдаларидан кесиб сув ёқасига тиқиб қўйганди, ҳозир қаранг, қандай бўлибди толлар... бештангизнинг ҳам қучоғингиз етмайди... Умр бамисоли оқар сув экан, оқди-да кетди. Қанча-қанча одамларнинг бешикда бармоқ сўриб ётганлари эсида бувангизнинг. Уларнинг иштонсиз кўча чангитиб юрганлари

хам... Урта бармоқ билан пешонасига чертиб бир ўқрайса, Муhib чириллаб йиғлаганча уйига қочиб қоларди, бугун бўлса, у район раҳбарларини ёғлаб юрибди, овулнинг катта раҳбари... Уқрайиб қарашдан ҳам қўрқмайди. Бир бурнини ерга ишқаб қўйиш керак унинг. Йўқса, бутун ёғли ишларда ўшанинг қариндошуруғлари. Тегирмонми, дўконми, қассобчиликми Муhibнинг одамлари эгаллаб олган. Бундоғроқ ишга яқин йўлашмайди...

Бугун Шайхаттар бува негадир ёшлигини кўп эсга олди. Тўғри, Гулжиҳон билан бўлгани рост... Ҳув анави югуриб ўтиб кетаётган қизча ҳам қартаярмикин. Уни ҳам кимдир севса керак. Ой нурида сайр этиши турган гап. Шайхаттар билан Гулжиҳонга ҳам ҳамроҳ бўлгучийди худди шу ой... Ой билан тўрғай кексаймайди, улар доим мавжуд, лекин мана энди Шайхаттар йўқ ҳисоби, Гулжиҳон ҳам. Анчадан бери кўринмайди у. Анави, уйи мактаб орқасидаги Гулжиҳон кампирми дейсизларми? Йўқ, мункиллаган у кампирни айтмаяпман. Ҳа, бутунлай бошқа Гулжиҳон... Қадди-қомати Эдил қамишидай, кўзлари ўт бўлиб ёнғучийди у Гулжиҳоннинг... Оғушимда ипакдай эшилларди. Шайхаттар жанг майдонларида узоқ вақт домдараксиз қолиб кетмаганида, ким билади нималар бўлардийкин... Колчак келаётганини эшитган Шайхаттар овулдан қочди. Қўшни рус овулидаги Степан чол бозорга пичан олиб кетаётган экан, пичани ичига кириб яширинишга рухсат берди. Кейин қизилларга бориб қўшилди... У қайтиб келгунча Гулжиҳон ҳам ким биландир топишибди... Шошилди. Тўрғай ҳам кексаярмикин? Колхоз бошлангач, Шайхаттаринглар иккита от етаклаб колхозга кирди. Муhib худди шу пайт йўл ўртасида иштонсиз тупроқ ўйнаб ўтирганди. Ҳозир башанг кийинади у, данғиллама иморат қуриб олган...

Одамлар дарахтга суяниб ўтирган Шайхаттарга салом бериб ўтишади. «Ваалайкум ассалом» деб қолади аста улар ортидан бувангиз... Курак кўтарган бу одамлар қаёққа ошиқаётган бўлишсайкин? Ҳа, кўп воқеалар кечди...

Муhib машинасида овулдан чиқиб боряпти. Машинасидан тушмай ўтиб кетармикин ё тушармикин?

— Шайхаттар бува, Гулжиҳон буви вафот этибди, чиқаришга борасизми?

Машина олдинга елди... Дарахт бир зумда янаям катталашгандай бўлди!.. Шайхаттар бува бир ҳовучгина бўлиб кўринарди дарахт остида... Муҳибга у ҳеч нарса деб жавоб қайтармади... Машинадан сўнг кўчада чанг булути муаллақ осилиб қолди. Анчагача тарқамди бу чанг. Шайхаттар бува чанг орасидан ўткинчиларни танимасди...

— Шошилди... Тағин шошилди... — дея шивирларди унинг лаблари...

ПАРИШОНЛИК

Пенсия ёшига етиш — қартайиб сафдан чиқиш деган гап эмас экан. Мақтаняпти деманглару умрим бино бўлиб дам олиш уйи нималигини билмайман. Ёзги отпуска пайтларимни Эдил бўйида чайла қуриб, балиқ-овлаб ўтказаман.

Қисқаси «иҳ» деб врачга мурожаат этмаганман. Эҳтимол дўхтир-мўхтир қилишим ҳам мумкин эди-ку, аммо клиникаларда навбат кутиб туришга сираям тоқатим йўқ. Бунинг устига Қодирмат исмли кўп йиллик ажойиб бир дўстим бор. У дори деса ўзини томдан ташлайди. Клиника, касалхоналарга қатнагани-қатнаган. Сираям эринмайди. Кунига уч-тўрт хил дори ич-маса, кўнгли ўрнига тушмаса керак. Билмаган доридармони йўқ. Бирор жойим оғриди дегунча, ўша ошнамга айтаман. У дарҳол дардим нималигини айтиб, чўнтагида олиб юрадиган доридан ичиради. Қарабсизки, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетаман...

Баъзи беҳузурликларимни кексалик аломати деб Қодирматга сездиргим келмасди. Ёш ўтиши (кекса-йиш дейишга тилим бормаяпти) барибир, озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатмай қўймас экан. Менда ҳам шундай бўлди, қувваи хотирам заифлаша бошлади.

Бошда ўзим ҳам бунга кўпда аҳамият бермаган эдим, аммо Қодирмат ошнам сезиб қолди.

— Латифжон, дўстим,— деди у бир куни.— Пайқашимча, хотиранг сусаяётганга ўхшайди. Олдини олмасанг бўлмас-ов.

— Бемаъни гапни кўйсанг-чи,— қайриб ташладим уни,— хотирам сусайди, деб дўхтиргга боришим керакми? Одамлар кулади-ку, ахир.

— Жиддий айтяпман сенга,— бўш келмади Қодир-

мат.— Хотира сусайиши — склероз касали аломати.— Шундан сўнг у ваҳимали қилиб склероз касали нима-лигини тушунтира кетди.

Аммо мен ошнамнинг огоҳлантиришларига қулоқ солмадим. Хотирам сусайса сусайипти-да! Гўё дўстим-га: «Қодирмат» — дейиш ўрнига унинг хотини исмини айтиб: «Қадрия» — деб мурожаат қилган эмишман! Раҳматли дадам бирортамизга мурожаат қилса, аллақачонлар вафот этиб кетган бобокалонларимиз исмини айтиб юбораверарди. Падарим саксон йил умр кўрди, лекин у бирор марта ҳам дўхтирхона эшигига борганини эслай олмайман.

Оғир уруш йиллари, очлик азоби бўлмаса, дадам ҳозирга қадар ҳам яшармиди.

Ўзимни шундай дея юпатиб юрардим, аммо афсус, янглишган эканман. Ким билсин, қадимги одамлар учун қувваи хотиранинг ҳожати бўлмагандир. Ҳозир эса... Минг қатла шукр, болаликда эришмаган нарсаларимизга улғайганда эришдик. Биздан олдингилар дунёда пилесос деган нарса борлигини ҳам билмай ўтиб кетишган.

Эзгуликнинг кечи йўқ, дедим-да, эллиқдан ошганимда велосипед сотиб олдим. Уйимда ҳамма нарса электрлаштирилган. Электр самовар, электр плита, холодильник тўғрисида гапириб ўтирмайман. Ҳаммом ҳам, кир ювиш машинаси ҳам электрда ишлайди. Ток ёрдамида уй чанг-чунгини йўқотамиз, совқотгудек бўлинса, марҳамат, электр грелка бор.

Олтмиш ёшлигимда фотоаппаратга қизиқдим, кейин магнитофон эрмагим бўлди. Техникага доир неки бўлса, барини олдим. Дўконда тургач, нега олмайин, пулни пешона тери билан топаман-ку, ахир!

Энди барибир Қодирмат ошнам айтган бояги касаллик хусусига қайтишимга тўғри келади. Ҳа, склероз хотирани заифлаштирадиган дард.

Склероз касофати — велосипеддан йиқилиб, қўлсиз қолаёганим, намойишга чиққанда фотоаппарат қопқоғини очмай расмга олганим учун кулги бўлганларим тўғрисида гапирмай қўя қолай. Бу ҳеч нарса эмас ҳали.

Қизиги энди келади.

Мени ҳаммадан кўп қизиқтирган нарса қайиқ эди. Унга ҳам эришдим. Қайиқли бўлган пайтларимда Оқ Эдилда сув ҳавзаси қурилди. Балиқ овлашга қизиқади-

ган одам учун ёлғиз эшкакнинг ўзи камлик қилади. Моторли қайиқсиз ҳеч ким балиқ овига чиқмайди. Шамолга қарши кўплаб километр сузишга тўғри келганда мотор жудаям иш беради. Ҳа, мотор керак, мотор!..

Ахир, сен қора терга тушиб, тўлқин билан олиша-олиша эшкак эшсангу ёнгинангдан ҳали она сути оғзидан кетмаган бир болакай моторли қайиғини елдириб ўтса алам қилмайдими?

Дўконда мана мен деб турган зарур нарсани олмасдан бўладими?! Ярим йил пул жамғардим, ярим йил ўзимни кўп нарсалардан тийдим-да, мақсадимга эришдим. Беш от кучига эга мотор сотиб олдим. Худди шу вақтлар пенсияга чиққанымга бир йилдан ошганди.

Ана шундагина ҳозирги замоннинг ёши улуғ одами учун хотира бутунлиги жудаям зарурлигига амин бўлдим. Ҳа, хотиранг бутун бўлмаса, чатоқ экан эндиликда. Ўз вақтида маслаҳатга кўнмаганим учун Қодирмат ошнам кўзи олдида росаям кулги бўлдим.

Бир куни Қодирматни меҳмонга чақирдим. Тўғрироғи, дунёда доридан бўлак ҳеч нарсани тан олмовчи ошнамга мақтанмоқчи бўлгандим. Пенсияга чиққач, ишларим янаям юришиб кетганди. Ёз бошида Эдил ёқасида фанердан бостирма қуриб қўйган эдим. Дарахт кўланкасида стол. Пича чўзилишга ҳам раскладушка ҳозирлаб қўйилган. Булар ичида энг асосийси моторли қайиғим албатта. Ҳозир моторни мукамал эгаллаб олганман. Шунга қарамай, ошнам олдида мулзам бўлмаслик учун Қодирмат келгунча моторни ҳар томонлама ўрганиб, инструкциясини яна бир марта кўздан кечириб қўйдим. Моторнинг «свеча» деган қалтис қисми бор. Бармоқдайгина ўзи. Аммо жудаям инжиқ. Озгина ортиқча мойланса ҳам ишламай қўяди, вассалом. Тезлик бир миллиметр ортганини ҳам сезади.

Шунинг учун бу инжиқ механизмнинг олдиндан у ёқ-бу ёғини кўздан кечириб, яхшилаб қурутдим.

Паришонхотирлигим касрида эсимдан чиқмасин деб ов қуролларини қайиққа жойладим, кейин мотор ўрнатганимда ҳаммаёқни мой ҳиди босиб кетмаслиги учун қайиғимни нариги қирғоққа олиб ўтдим. Ниҳоят, меҳмонларим кириб келишди. Саломлашдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Овқатланиб, чой ичдик. Булар шунчаки

меzbонлик вазифам эди холос. Қанийди, тезроқ балиқ овига бора қолсак.

— Қодирмат, юр, бир балиқ тутиб келайлик, оғайни,— дедим ниҳоят.

Қодирмат нима ҳам десин?

Меҳмоннинг изми меzbонда. Сўқмоқ ёқалаб, қиргоқ сари йўналдик. Мен моторни қайиққа ўрнатгунича Қодирмат ҳам тек турмай, эшкак, лангарга ўхшаш нарсаларни таший бошлади. Яқин орада қайтмасак керак, деб ўйлаб, анчагина емиш ҳам олволдик. Ёмғирда ивимаслик учун қайиққа плашларимизни ҳам ташлаб қўйдик. Буни кўрган хотинларимиз:

— Вой-бў, қутбда қишлашга кетяпсизларми?— деб кесатишди.

— Бўл, бўла қол, Қодирмат, вақтимиз бекорга кетмасин,— дея шошира бошладим.

Эшкак эшишга мен ўтирдим. Ошнам қуйруқдаги мотор ёнига жойлашди. Чуқурроқ ерга чиқмагунча моторни юрғизиш хатарли. Пича эшкак эшишга тўғри келади. Саёз жойда эшкак эшиш мен учун ўйинчоқдай гап.

Балиқ тутиш иштиёқида илдам сузиб кета бошладик. Дарё ўртароғига етгач, мен мотор ёнига ўтириб, эшкакларни Қодирматга бердим.

— Эшкак эшиб ўзингни қийнама,— дедим унга.— Ҳозир моторни юрғизаман...

Энг гаштли, айни вақтда энг қалтис дақиқалар! Мотор мурватларини ковлаштириб, уни ўт олишга шай қилдим. Энди парракни ҳаракатга келтириш учун махсус чилвирни силтаб тортилса бас. Бир... икки... их!..

Одатда чилвир тортиш анча қийнарди. Лекин ҳозир меҳмон борлигида сир бой бермаслик учун билагим кучга тўлганми, паррак осонгина айлана бошлагандай туюлди. Лекин ҳали мотор ўт олмаганди. Ҳеч қачон биринчи тортишдаёқ моторни юрғизиб юбормагандим. Уч-тўрт тортганда чала-ярим «пит-пит» этиб қўйса ҳам хурсанд бўлгучийдим, хуллас, чилвирни кетма-кет торта бошладим...

Ана холос, лоақал одатдаги чала-ярим «пит-пит» овоз ҳам эшитилмаяпти-ку. Бу мени шубҳага солиб қўйди. Бир пайт бундай қарасам, эҳ лаънати... Свечани ўрнатиш ёдимдан кўтарилибди-ку. Свеча-я? Қаёқда

қолдийкин у? Э, эсим қурсин!! Селгиб турсин деб ҳовлидаги тош устига қўйгандим шекилли...

— Қайиқни орқага бур, Қодирмат, бур деяпман сенга. Шу ерда тура тур, ҳозир ғизиллаб бориб, свечани олиб келаман.

— Нима қиялпсан мени, товуқмия!— хандон ташлаб кулди ошнам.

Лекин буъиси ҳам баҳарнав эди.

Қодирматни қайиқда қолдириб, қирғоқ ёқалаганча уй томонга шошилдим. Ғизиллаб кетяпману ичимда: ишқилиб хотиним кўриб қолмасин-да, дейман. Йўқса, роса калака қилади. Узи калака қилса майли-я, бошқаларга ҳам паришонхотирлигимни дoston қилиши турган гап...

Йўқ, хайрият, хотиним уйда эмас экан. Меҳмон аёл иккалалари ҳовли этагидаги дарахт соясида чой ичиб ўтиришарди. Майли, суҳбатлашаверинглар.

Эмаклай-эмаклай юқорига кўтарилдим-да, сув парисининг олтин тароғини ўғирлаган бола каби шартта тош устидаги свечани ола изимга қайтдим.

Қодирмат кула-кула баттар жигимга тега бошлади.

— Нега ҳозирги чоллар соқол ўстирмай қўйишганикин-а.

— Соқол, уф, ҳозир... соқолга бало борми! Уф...

— Ҳайрон бўлялсанми? Эски замон эмас-да, йўқса, ҳозир соқолинг кўксингга тушган бўларди. Оппоқ соқолли Латиф чол ёш боладай, трусикчан Эдил ёқасида нари-бери югуриб юришини тасаввур этиб кўр-а.

— Бўлди, бас қил, кексалар соқол ўстирадиган замонлар ўтиб кетган. Ҳозир сенга Латиф чол кимлигини кўрсатиб қўяман!..

Шундан сўнг қайиқ қўйруғидаги мотор ёнига ўтгандим, қайиқ астагина дарё ўртаси томон бурилди. Офтобда яхши қуриган свечани жойига ўрнаштирдим. Шундан кейингина кўнглим ўрнига тушди.

— Бу ёғини кўрасан энди, Қодирмат, ошнажон,— дедим керилиб.

Чилвирни қонун-қоидаси билан ўрадим. Қизиқчилик учун бисмилло раҳмону раҳим деб ҳам қўйдим. Кейин қулочкашлаб, бор кучим билан чилвирни тортдим. Хўш, майли, зарари йўқ, бир тортишда битадиган иш эмас бу. Икки марта эмас, уч-тўрт марта тортишга тўғри келарди кўпинча. Ҳатто тўртинчи марта тортиш

ҳам фойдасиз кетди. Хўп, бўпти, бешинчи марта тортайчи, жилла қурса «пит-пит» этар мотор...

Бир, икки, ё пирим!.. Тўхта, нега мотор ўт олмаяпти? Яна дилимга гулгула тушди. Лекин сир бой бергим келмасди. Шунақаси ҳам бўлиб туради-ку ахир. Беш марталаб, ўн марталаб тортардим чилвирни гоҳо. Худо қаргаган нарса экан бу мотор дегани. Баъзан йигирманчи марта тортганда ишлай бошлаган ҳоллар ҳам бўлган. Шунинг учун умидсизланмай чилвир тортишда давом этдим. Ун марта, ўн беш марта... Уф!.. Майли, охиргиси. Йигирманчи марта!.. Йўқ, фойдаси бўлмади. Демак, свечани қайта тозаламасам бўлмайди шекилли. Моторни бурадим-да, бундай свечани олиб қарарманми... хурсандлигимдан қичқириб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

— Оббо, жин ургур-ей! Ҳа-ҳа-ҳа!..

— Нима гап ўзи?

— Кўрмайсанми, свечани ўрнатибман-ку, аммо сим учини улаш ёдимдан кўтарилипти.

— Склероз билан ҳазиллашма,— дашном берди Қодирмат,— ҳали бундан ҳам баттар бўласан.

— Энди қўрқитолмайсан мени.

Симни керакли жойга уладим-да, моторни тўғриладим.

— Қайиқ қуйруғига қара!.. И-и-иҳ!

Чилвирни бир тортишимдаёқ мотор гуриллай бошлади. Таваккал уни охирги тезликка қўйиб бердим. Қайиқнинг тумшуғи рўйи-рост юқори кўтарилди, мен гўё ҳавода парвоз қилаётгандай бўлардим, ошнамнинг ҳайратдан оғзи очилиб қолди. Чўртанга ўхшаб наmunча оғзинг очилиб қолди, дедим унга. Қодирмат нимадир деб бақирганди, мотор шовқинида унинг галини англолмадим. Аммо ошнам хурсандчиликдан қичқираётганини тушунардим. Узимнинг ҳам шодлигим ичимга сифмасди. Беихтиёр дилимга қўшиқ қуйилиб кела бошлади. Қандай роҳат! Гўё табиатнинг барча сир-асрори, бутун олам менинг ихтиёримдадай! Ким билсин, атом музёраининг капитани ҳам мен ҳозир қувонаётгандай қувонолмаса керак!

Ҳаш-паш дегунча мен олдиндан чамалаб қўйган чўртон кўп ерга етиб бордик. Моторни ўз ихтиёрим билан ўчирдим. Эшкак ёрдамида қайиқни нақ зарур жойга элтгач, лангар ташладим. Янги лангар бу. Тўғ-

рисини айтсам, олдинлари лангар ўрнида эски дазмолни ишлатиб юрардим. Меҳмонлар кулмасин учун Қодирмат келишидан олдин буюртма билан янги лангар ясагандим. Лангар бўлгандаям уч илмоқлиси. Темирдан. Арқонини ҳам ўзгартирмоқчи эдим, лекин кейин бу фикрдан қайтдим. Қодирмат лангар арқонига аҳамият бериб ўтирмаса керак ҳойнаҳой.

Хуллас, ҳамма нарса жойидадай эди.

— Ошнажон, пақирдаги қармоқни олиб беролмайсанми менга!

— Қармоқ-пармоқ кўринмаяпти-ку, оғайнижон,— деди Қодирмат.

Юрагим «шув» этиб кетди. Бу қанақаси? Вой, хом калла-ей. Бўлиши мумкин эмас. Пақирни ўзим шахсан ковлаштириб кўрдим. Балиқ овлашга керакли ҳамма нарса бору, лекин энг асосийси — қармоқ кўринмасди. Ҳолбуки, мен у лаънатини эсдан чиқмасин учун қайиқ боғланган қозиққа илиб қўйгандим.

— Оббо Қодирмат-ей, лоақал сен ҳам кўрмабминдинг қармоқни?

— Сенга бултуроқ склероз касалингни даволат, дегандим шекилли?— таъна қилди Қодирмат.

Яна мулзам бўлдим. Лекин қизиғи бунда ҳам эмас эди ҳали.

— Бўпти, куюнадиган жойи йўқ бунинг. Мотор совимаган-ку, қайиқни қайтарамиз-да, қармоқни олиб келамиз, вассалом.

Худди айтганимдай мотор ҳали совуб улгурмаган экан, у чилвирни бир тортишимдаёқ тириллай бошлади. Қайиғим ҳам ўзимга ўхшаб интиқ турган экан, шартта олға интилди.

Ана холос, ие, тагин нимаси бу? Қайиқ негадир мен мўлжаллаган томонга эмас, четроққа қараб кетяпти-ку. Вой шарманда-ей! Жон ҳолатда рулни бура бошладим. Қайиқ бу орада қарама-қарши томонга ела кетди. Кўп ўтмай сув сатҳига қалқиб чиққан оқ арқон учи қайиқ остига кириб кўздан йўқолди-ю, мотор ҳам шартта ўчди. Гап нимадалигини дарҳол тушундим. Лангарни тортиб олиш эсимдан чиққан, лангар арқони узилиб кетиб, мотор парракларига ўралашиб қолган эди. Ҳойнаҳой, мотор энди бутунлай ишдан чиққан бўлса керак. Ана томоша-ю, мана томоша! Ўзимни-ўзим койий кетдим. Хайрият, лангар билан бирга қўшили-

шиб арқон ҳам чўкиб кетмагани. Ўзингиз ўйлаб кўринг, хотиним кир ёядиган арқонни ишлатгандим-да, ахир.

Бундан хабари йўқ Қодирмат ҳамон ўзиникини маъқулларди:

— Албатта даволанишинг керак, Латиф ошна.

Лекин қизиғи бу ҳам эмас эди ҳали.

Иш шу даражага бориб етибдими, Қодирмат ошнамнинг маслаҳатига қулоқ солишга қарор қилдим. Шамол тескари томондан эсган (яъни, балиқ овлаб бўлмайдиган) кунларнинг бирида шаҳарга бориб, амбулаторияга кирдим. Қарасам, тумонат одам. Навбатим келишини тоқатсизлик билан кутиб тургандим, бахтимдан бўлиб ёнимда турган одам балиқчи чиқиб қолди. У лоф-қоф қилиб, ов пайтидаги қизиқ-қизиқ воқеаларни ҳикоя қилдию навбатим етганини ҳам сезмай қолдим.

— Марҳамат, кираверинг,— деди кўҳликкина доктор аёл ёқимли овозда.— Яқинроқ келинг.

Эран-қаран аёл ёнига бориб турдим.

— Утиринг,— деди доктор.

Ўтирдим.

— Қулоғим сизда,— деди аёл эркаланган оҳангда.— Саломатлигингиз қандай? Нимадан шикоятингиз бор?

Олдинига ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Ҳеч нарсадан шикоятим йўқ,— дедим пичадан кейин ниҳоят.— Ҳа, соппа-соғман.

Энди ҳанг-манг бўлиш навбати доктор аёлга келди.

— Афв этасиз-ку, ҳеч нарсага тушунолмаяман. Нима касалингиз бор? Нега келдингиз бу ерга?

Баттар саросимага тушиб қолдим. Нима касалим бор эди ўзи? Касалмасман шекилли. Хўш, нега келдим бўлмаса докторга? Қани энди эслай олсам. Сираям эсимда йўқ нега келганим!

Мана, не кўйга солиб қўйибди мени склероз.

Аммо қизиғи бу ҳам эмас эди ҳали. Энг қизиғи... Ҳа-я, энг қизиғи нима эди? Ҳозиргина эсимда бор эди-ку... Унутибман-а. Худо ҳақи, унутибман. Энг қизиқ гапни унутибман. Туф-е, минг лаънат ўша склерозга!..

ШОЙИ ДУРРА

Кема уч бор чўзиб-чўзиб гудок берганидан кейин аста ўрнидан қўзғалди. Унинг йўли Уфагача. Балки қадрдон Оқ Эдилга кириб боргач, олдингидай яшариб, тетиклашар, аммо ҳозир бу кема суви тошган дарё ўртасида қандайдир мадорсиз, заиф кўринарди. Ҳа, ҳамма нарса ўтар, ҳамма нарса ўзгарар экан-да!

...Палубада каюта калитини қўлида айлантирганча ўйнаб турган бир хоним кема соҳилдан хиёл узоқлашгандаёқ орқасига ўгирилиб олди. Уни қирғоқда кузатиб қолувчи ҳеч кими йўқ эди. Эрини кемага чиққан заҳотиёқ кетказиб юборган, чунки эри иши кўп одам, ҳар бир дақиқаси ҳисоблоқли... Агар хоним сабр қил деса, эри кутиб туриши, кузатувчилар орасида ярғоқ бошини ялтиратганча шляпа силкитиб қолиши ҳам мумкин эди. Лекин хоним буни истамади. Эри ўзидан анча ёш катта бўлгани учунми, аёл у билан ёнма-ён одамлар кўзига кўриниш, эр-хотин эканликларини билдиришни кўпда ёқтирмасди. Эрининг ўзи ҳам сезарди чоғи буни. Лекин ораларида ҳеч қачон, сўз орасида бўлса ҳам ёшларидаги тафовут тилга олинмас, аксинча, дардлари ичларида, тотувгина умр кечирешарди... Бунинг ажабланишлиги ери йўқ, зеро хонимнинг еяр-ичардан, кийим-кечакдан камчилиги йўқ, эри уни кафтида кўтариб юрарди.

Хоним палубани бир айланди, икки айланди, охири юравериш меъдасига теккач, девор ёнидаги катта креслолардан бирига бориб ўтирди-да, қаршисидаги олис-олисларга кўз тикди. Бу ҳали ўттизга ҳам бормаган, соҳибжамолгина аёл эди. Эғнида энди тўлиша бошлаган қома тиги қуйиб қўйгандай ярашиқли бари тор, пистолчи ранг ялтироқ кўйлак, оёғида «лодочка» туфли, яланғоч

билагида мўъжазгина тилла соат. Нафис қўллари сутдай оппоқ, тирноғи текис бўялган, бир бармоғида ялт-юлт бриллиант узук. Тўсдай қоп-қора, узун соч ўримлари орқага ораста турмакланган, оппоқ бўйнида чиройли, нўхатдай қора холи кўзга ташланади. Қошлари қалдирғочнуса, сурма тортиқли кўзлари устидаги қора киприклари ишвали учиб туради. Хуллас, ясантусан, пардозлари ўзига ярашиқли ёш, соҳибжамол бу хоним беихтиёр ҳар қандай одам эътиборини тортарди.

Хийла вақт ўтиргач хоним тағин зерика бошлади. Теварак-атрофда дилтанг бир хиллик: қаёққа қаралса сув. Қирғоқ олис, ёзги чиройли манзараларни яқиндан кўриб бўлмайди. Бунинг устига ёлғизлик, танҳолик... Бундай қаралса, хонимнинг ҳамма нарсаси: бойлик, ёшлик, ҳусни бор. Лекин бир ўзи бошига урадимиде буларни? Хоним асти уйдаги бир хиллик, бир турли турмуш тарзи жонига тегиб кетгани учун шартта ойсини кўриб келиш баҳонаси билан мана шу сафарга отланганди. Эдил сатҳи, оппоқ кема, овлоқ каюта, шинам салон — булар ҳаммаси унинг хаёлини ўғирлаган, унитилмас нимадир кўнгилхушлик ваъда қилаётгандай бўларди.

Лекин ёлғиз одам учун кема — кони азоб. Мана, кема йўлга тушганига кўп бўлмаёқ хоним бу ерда ўзини ортиқча одамдай сезяпти. Тўғри, зорланишга вақт эрта ҳали, олдинда икки кеча-кундуз бор. Бу кам муддат эмас, икки кеча-кундузда нималар рўй бермайди!

Хоним палуба кезиб юрганларни кўздан кечири бошлади. У танишишга одам изламаяпти албатта, бу фикр хаёлида ҳам йўқ, ҳатто бирортаси танишмоқчи бўлганда ҳам ўйлаб кўради. Ҳар ҳолда обрўсини тўкмайди... Лекин одам экансан, одамлар билан қизиқмай бўладими ахир? Шунга кўра хоним эркакларнигина эмас, умуман ҳаммани кузатарди.

Афсуски, хоним қанча кузатмасин, диққатини тортувчи бирор одам кўрмасди. Ёшлар йўқ даражада, аксари эр-хотинлар, битта-яримта ёлғизлар ҳам қандайдир дилга ўтиришмайдиган, ўхшовсиз кимсалар.

Хоним ўтирган еридан туриб, палубани тағин бир кезди, иккинчи марта кезаётиб кеманинг этак томони-га етгач, палуба панжарасига суянган кўйи қуйруқдаги айланиб юрган одамларни томоша қила бошлади. У ерда ҳам эрмак бўлгулик ҳеч нарса йўқ, овулларига

қайтаётган амаки, хола, студентлар кўринарди холос. Кимдир сёғини чўзганча ёнига қопчиғи оғзини ечиб қўйган, оқ бўлка ва холва билан катта тунука кружкада мириқиб чой ичяпти. Чет жой топган иккинчи одам тугунини бошига қўйиб, ухлашга тараддулланмоқда. Кеманинг энг қуйруғида икки қиз бир-бирларини қучоқлаб ортда қайнай-қайнай қолиб кетаётган сувни томоша қилиш билан овора. Улар астагина қўшиқ айтишяпти шекилли, лекин паррақлар шовиллашидан бу ёққа эшитилмаяпти қўшиқлари... Ие, хўш, анавилар ким бўлди? Эшикдан четроқда икки йигит билан бир қиз нима тўғрисидадир гаплашиб туришибди. Ўртадаги, суҳбатдошларидан кифтлари кенг, истараси иссиқ йигитча қўлида шойи дурра ушлаб олган. Гап ана шу дурра хусусида кетаётган бўлса керак, чунки дуррани дам униси, дам буниси ушлаб кўриб, кейин бош чайқатиб қўйишарди. Ора-сира уларнинг:

— Қаердан топдинг буни, болакай?— деган сўзлари эшитилиб қоларди.

— Зап антиқасини топибсан-да ўзиям!

Дурра дарҳақиқат нафис эди. Кашта гуллари рангбаранг, нақ кенг ёйилган товус думига ўхшайди. Йигит аввалига бу қадар чиройли дурра олганини билмаган бўлса керак, ҳозир шериклари зўр бериб мақтаётганлари учун унинг қуюқ қора қошли, оқиш юзида болаларча суюниш аломати сезиларди. Хурсандлигидан ҳатто гапиролмас, дуррани қўлларида тутган кўйи шериклари мақтовини бош эгиб эшитарди.

Йигитнинг ўзи, қўлидаги шойи дурра хонимни қизиқтириб қолди. Ким бу йигит, қўлидаги дурра қандай дурра, қаердан, кимга олган уни? Хоним пастдаги ёшлар орасида бўлгиси, дуррани қўли билан ушлаб кўриб, юзларига суртгиси келиб кетди. Негадир, нима сабабдандир беғам қизлик, ҳали турмуш кўрмаган — муҳаббату бахти олдиндалиқ пайтларини қўмсади. Шу ёшлар баҳона бўлиб, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ вужуди қувонч, умид билан тўлди. Шартта ёшлар ёнига югуриб тушгиси келди-ю, лекин... бунинг иложи йўқ эди. Хоним юқорида, улар пастда-ку ахир. Такаввал ёшлар ёнига тушса-чи... Йўқ, кулги бўлади унда.

Хоним ич-ичидан зил кетиб, беқарор хаёллари парвозини койигандай бош чайқаб қўйди. Лекин ўзи ҳамон пастдаги ёшлардан кўз узмай нигорон тикилар-

ди уларга. Ана, йигит дуррани авайлабгина қоғозга ўрагач, уни ички чўнтагига солиб қўйди. Шундан сўнг улар яна хиёл суҳбатлашиб туришди-да, каюталарига йўл олишди. Хоним ҳам турган еридан қўзғалди... «Студентлар бўлиши керак», деган фикр кечди унинг хаёлидан. «Хўш, нима қилиш керак?» Хонимнинг негадир каютага киргиси келмас, палубада ёлғиз бўлиши ҳам ноқулай эди. Гижимланган пижамали, китоб тутган лохас «командировкаликлар» хоним ҳар сафар ёнларидан ўтганида бош кўтариб, унинг ортидан қараб қолишади. Нима мақсадда анграйишсайкин бу макиёнсифатлар? Ўзлари заҳар-заққум хотинлари эсларига тушса қўрқувдан дағ-дағ титрашса керак ҳойнаҳой. Хоним хотинларидан қўрққан эркакларни кўрса, унинг ўз таъбири билан айтганда жини қуришарди.

Аёл палубани тарк этиб, биринчи класс салонига кириб борди. Тушки таом аллақачон ўтган, кечки таомга ҳали барвақт бўлгани учун салонда ҳеч ким йўқ эди. У чуқур ва юмшоқ креслолардан бирига ўтирди. Бу ердаги ҳамма нарса тебранар, официантанинг битта столга уюб қўйган бокал-стаканларигача сезиларсезилмас жирингларди. Яқин кўринган кўм-кўк ўрмонли тоғ бир-бир ортда қолиб кетмоқда. «Хўш, нима қилиш керак?» — дея ўзига-ўзи савол берди ичи пиша бошлаган хоним. Тамаддиқ қилгиси йўқ, чунки жўнаши олдидагина уйда эри билан рўпарама-рўпара ўтириб яхшигина овқатланиб олган эди. Шунга қарамай, хоним салонга келиб кирган официантка қизга бир стакан чой билан пирожний буюрди.

Мана шу бир стакан чой эрмагида хоним йирик кўзли деразадан бояги ортда қолаётган тоғ тизмалари, қирларни хийла вақт кузатиб борди. Лекин бу манзаралар совуқ кўзгуда акс этгандай завқ қўзгатмас, хоним кўзларига эриш туюларди холос. Барибир нимадир йўқ, нимадир етишмас, қалин ойнадан кўринаётган қуруқ табиат манзарасининг ўзи кўнгил эҳтиёжини қондирилмасди. Нима истаётганини хонимнинг ўзи ҳам билмас, ҳамма нарсаси муҳайёлигига қарамай, ҳаловати йўқолган, кўнглининг бир чеккаси кемтик, нимадир кутарди.

Офтоб аста-секин уфқ сари ёнбошламоқда. Эдил сатҳида қизғиш шуъла акси жилваланади. Баланд қирғоқнинг сувдаги соялари катталашиб кенгаяр,

Эдилнинг офтобга рўпара соҳили, ундан юқорироқ яшил адирлар ажиб зарғалдоқ ранг олиб борарди. Хоним палубани яна бир кезиш мақсадида салондан чиқди. Кеманинг қуйруғига етгач, негадир пастга нигоҳ ташлади-да, беихтиёр тўхтаб қолди. Пастда ҳалиги чиройли йигит бир ўзи қутилар томонга ўгирилганча товус думи янглиқ ўша дуррага кўз узмай тикиларди. «Ажабо, бунчаям эси кетмаса ўша дуррага унинг?» Бу орада йигит ақли жойидамасдай ҳамма нарсени унутган, дуррани дам ёйиб кўрар, дам уни ҳидлаётгандай ёки «куф-суф»лаётган каби юзларига босарди. Охири йигитча дуррани авайлабгина қоғозга ўради-да, чўнтагига солиб қўйди.

Шундан сўнг қизиқиши баттар кучайган хоним қандай бўлмасин йигит билан танишиб, дурра сирини билгиси кела бошлади. Кечки пайт суҳбатдошлар орасидаги қиз билан йигитлардан бири палубага кўтарилишди. Кейин улар бир айланишгач, кема тумшугига бориб, Эдилни томоша қила бошлашди. Хоним ёшлар суҳбатига қулоқ тутган кўйи улар ёнидан бир-икки марта ўтди. «Ҳа, студент шекилли булар». Гавдаси ушқроқ, кийим-боши покиза қиз бу йилги қишнинг шаҳарда ўтказган бўлиши керак, ҳамма нарсасида ҳали ҳам районга хос аломатлар сезиляпти: фарқи очиқ, қалин сочини иккита қилиб ўрган, эғнида қизил холхол чит кўйлак, камбар тасмачали, оёғига арзон пайпоқ билан жўн қора туфли кийиб олганди... Йигит бўлса шаҳарчароқ, йирик-йирик катакли кўйлагига темир пистончалар қадалган, кўк шимининг почалари тор, оёғига резина тапочка кийиб олган. Бақувват, адл гавдасига қараганда бу йигит бирор институтнинг спортчиси бўлса керак.

Хоним ёшлардан сал бериоқда тўхтаб, бир лаҳзагина жим тургач, мулойим овозда уларга мурожаат қилди:

— Йўлинглар қаёққа, дўмбоқлар?

Ёшлар шартта хоним томонга ўгирилишди. Қиз пучуқроқ бўлгани учунми унинг сарғиш кўзлари каттакатта, жудаям чиройли кўринарди. Башанг, олифта аёлни кўрган қиз пича ажабланган қиёфада истаристамас, қисқагина:

— Ҳар ким ҳар томонга, — деб қўя қолди.

Қизнинг энсаси қотиб, совуқ жавоб қилганидан

хоним хафа бўлмади. Аёллар бошида бир-бирларига шундай муомала қилишади ўзи, ҳечқиси йўқ! У ҳамон мулойимлик билан сўрашда давом этди:

— Шундайми? Жуда яхши-да. Студент бўлсанглар керак, а?

— Ҳа, студентлармиз.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим. Дарров билиб олиш мумкин. Бир пайтлар ўзим ҳам студент бўлгандим.

Ёшлар энди қимтиниб ўтирмай, аёлга тагин бир синовчан нигоҳ ташлаб қўйишди. Хоним ўзини яқин тутаётганими ёки у кейинги гапини айта туриб, ичидан хўрсингани таъсиридами ёшлар ҳам анча юмшашди. Шу тариқа гап гапга қовушиб кетди.

Олдинга ёшлар аёлнинг исмини сўрашди. Хоним пича сукут сақлади-да, исмини айтишга ийманаётгандай оҳангда:

— Исминми... Дилора...— дея жавоб қайтарди.

Шундан сўнг хоним ёшларнинг исмини сўради. Турган гапки, улар яшириб-нетиб ўтирмай, исмларини айтишди.

Мана, хоним ёшларнинг исми, қаерда ўқишларию қаёққа кетаётганларини ҳам билиб олди. Аммо ҳамон кўнглининг бир чеккаси тўлмай турарди. У ўша дурра кўтарган, истарали йигит палубага чиқишини кутарди. Аммо йигит чиқмади. Хоним бир-икки марта йўлакай йигит ҳақида сўрамоқчи бўлдию, лекин барибир сўрай олмади. Ажрашаётганларида:

— Сизлар билан танишганимдан хурсандман. Эртага ҳам чиқинглар палубага. Бирга-бирга гаплашиб кетишга нима етсин!— деди.

Ёшлар:

— Раҳмат, опа, чиқиб қолармиз,— дея пастга тушиб кетишди.

Хоним ёлғиз қолгандан кейин ҳам каютасига киришга ошиқмади. Палубанинг таянчигига суянган кўйи юзларини муздек шом шабадасига тутди. Оқшом, сукунат, зимистон сув сатҳи, пастдан димоққа сезилар-сезилмас балиқ ҳиди урилади. Қирғоқ кўринмаяпти, қарши кемалар ҳам олисдан чироқларини милтиратиб жимгина сузиб ўтмоқда...

...Мана, пастда кетма-кет занг урилди. Занг овози акс-садо билан атрофга таралди... Дилора хоним иста-

майгина жойидан қўзғалиб, каютасига кирди-да, шошилмай ўрнини тўғрилагач, ечина бошлади. Кейин оёқ томондаги тунги ҳарир кўйлагини кийиб, кўзгу қаршисига борди. Ҳа, хоним ёш, келишган, чиройли! Лекин... нега дили ёришмай, сиқилияптийкин? Нима етишмайди, нима керак унга? Шу пайт хонимнинг эсига тагин ўша истарали, норғил йигит тушиб кетди. Ким у, нега бирор сири бордай ўзини шерикларидан олиб қочади? Нима учун палубага чиқмайди, нечук бир қур бўлса ҳам кўринай демайди? Бунинг устига ички чўнтагида сақланаётган дурра... Бунчаям авайламаса ўша дуррани у?

...Баногоҳ хонимнинг дилида йигит қўлидан ўша дуррани тортиб олиш иштиёқи туғилди. Дуррани, дурра билан сирини ҳам тортиб олиш керак!

Хўш, уддасидан чиқа олармикин бунинг? Ёш, келишган аёл тузоғига илинмаган бирор йигит борми ўзи дунёда? Истак бўлса бас, аёл макри иблисни ҳам йўлдан урган-а!

Дилора хоним эрталаб палубадаги кимларнингдир қаттиқ гапириб кулишларидан уйғониб кетди. Дераза панжарасидан тушаётган офтоб нурларига қараганда, вақт алламаҳал бўлган эди. Хоним ўрин устида пича керишиб-тўлғаниб ётгандан сўнг, эсига бир нарса тушгандай апил-тапил ўрнидан турди. Чаққонлик билан шойи халатини кийгач, дераза панжарасини очиб борди. Вой-бў, ана холос! Ташқари бирам мусаффо, бирам нурафшон, ҳаво бирам ёқимли эдики, бамисоли хоним қизалоқлигида кўрган байрам эртасига ўхшарди. Сув сатҳи теп-текис, устида бемалол оёқ яланг югуриб юрса ҳам бўларди. Кема сув сатҳида коньки учгандай энгил сузмоқда. Офтоб энди чиқиб келаётгани учун илий бошлаган сувдан паға-паға оппоқ буг кўтариляпти. Қирғоқ ҳам яқингинага келиб қолибди. Ана, гала-гала учаётган қалдирғочлар қанот қоқмай ёнбошламасига дам юқорига кўтарилар, дам ўқдай пастга шўнғирди. Ҳа, бундай ажиб, чарақлаган тонгни ўринда ётиб, кўрмай қолиш гуноҳ!

Дилора хоним жадал ювинди-да, дераза панжарасини ёпгач, кийина бошлади. Бугунгидай эрталабга муносиб бўлиш учун энг чиройли қизил кўйлагини кийиб, бўйнига марварид шодасини тақди. Кўзлари остига ним сурма тортганди, киприклари юқори ва пастга

қайрилганга ўхшаб кўрина бошлади. Ясан-тусандан кейин сочи, кўксига «Оқ сирень» атридан сепди-да, хурсанд кайфият билан палубага чиқди.

Бу ер ҳам дилхушлик билан чулғанганди. Ҳамма каюталарни тарк этган, дарё сатҳини тўйиб-тўйиб кўриб олмоқчидай гуруҳ-гуруҳ кезар, қўл чўзиб бир-бирларига нималарнидир кўрсата-кўрсата шод-хуррам куларди. Дилора хоним ҳам чиққан заҳоти сутдай оппоқ буғ сузаётган дарё сатҳи, заррин парда билан чулғанган тоғ тизмаларига бир дақиқача сеҳрлангандай қараб турди. Бунча ҳам орасталанмаса табиат! Бамисоли борлиқ нозли жилмаяётганга ўхшайди. Агар Дилора хонимнинг қанотлари бўлса, у кемадан парвоз этарди-да, оёқларини сув сатҳига теккиза-теккиза нурафшон анави тоғлар сари учарди. Кўрганлар: «Бу қандай фаришта қаёқдан пайдо бўлди бундайин ҳурилиқо?» — дея ҳайратда анграйиб қолишарди.

Хоним шундай сеҳрланиб, хаёл қанотида парвоз қила-қила хиёл тургач, аста нарига йўналди. Кеманинг қуйруғига етганидан кейин тўхтаб, пастга қарадию ўша таниш ёшларни кўриб қолди! Улар пастдаги темир тўшама устига дастурхон ўрнида газета ёйиб кўнгиллигина нонушта қилиб ўтиришарди. Хоним юраги қинидан чиққудай бўлиб, вужудини ҳаяжон қамраб олди. У ёшларни ўзига яқин тутганиданми ёки шунчалар ажиб эрталабки кез ёлғиз бўлгани учунми, ҳар қалай, ҳозир тезроқ ана шу ёшлар ёнида бўлгиси келиб кетаркан, ўйланиб ўтирмай пастга йўналди.

Ёшлар уни хурсанд кутиб олишди. Хонимнинг ясан-тусани, «юқори»дан тушгани пича ўнғайсизлантирарди холос уларни. Буни хонимнинг ўзи ҳам сезса-да, эътибор бермасликка ҳаракат қила бошлади.

Ёшлар пича сиқилишиброқ ўтириб, дастурхон ёнидан жой бўшатишди. Хоним озодароқ жой чамалагач, илиқ темир тўшама устига ўтирди. Газетага тўғралган оқиш арзон колбаса, тухум, кўк пиёз, гугурт қутичасида туз қўйилганди. Нонушталикни ўша сочини ўртадан фарқини очиб тараган қиз тайёрлаган экан. Қиз хонимни таомга қарашга қистай бошлади.

— Узр, опа! Дастурхонимиз студентчасига ночорроқ, айбга қўшмайсиз-да энди!

— Ундай дема, дўндиқ! Ҳамма нарса бор-ку, тагин нима керак? — Хоним шундай дея кўнгил учун битта

тухум олгач, уни тўшамага уриб чақди-да, арча бошлади.

Йигитлардан бири унинг олдига колбаса тўғрамларидан суриб қўйди.

— Кўнглингиз тортса, манавиндан ҳам татиб кўринг... «Халқлар дўстлиги» деб атаймиз биз бу колбасани. Гўшти отники, ёғи чўчқаники...

Ёшлар кулиб юборишди. Хоним лоладай қизариб кетса ҳам сир бой бермади:

— Биладан, биладан! Еб кўргандим, от қазиси жудаям лаззатли бўлади...

Сўнгра у колбасадан бир-икки тўғрам еди. Туппа-тузук, еса бўларкан-ку зормандани. Ёғи чайнашга қаттиқлик қилар экан холос. Майли, ҳечқиси йўқ! Кўк пиёз ҳам қилиб юборади.

Қандай ажойиб! Кема енгил сузиб кетяпти, тўлқинлар бир-бирини қувалайди. Ҳаво илиқ, ёқимли... Йигитлар буғдой ўримидан очиқиб қайтгандай иштаҳа билан овқатланишарди. Дилора хоним бу йигитларнинг ошқозони тош ейишса ҳам ҳам қилиб юборса керак, деярди ичиди. Фақат анави дурранинг эгасигина тортиниброқ овқатланыпти. У оёқларини чўзганча ён-ламасига ўтириб олган, овқатни шошилмай чайнаб, нигоҳи кўпроқ четда, сув сатҳида. Хонимга ора-сира кўз ташлаб қўядию, лекин ҳам ортиқча қизиқмайди, ҳам бегонасирамай қандайдир ўзини ўртамиёна тутати. Хоним сўзлаётиб иттифоқо нимадир деганди, йигит шаҳло қора кўзлари билан унга синовчан тикилиб қўйди. Дилора хоним бу боқишдан алланечук бўлиб кетса-да, ўзини тутиб, ҳатто киброна бош ҳам чайқайди. Кейин ҳоврини босгач, ҳеч нарса бўлмагандай тагин гап қўшди:

— Жойинглар дуруст, дастурхонинглар ҳам ёқди. Ёнингларга тушиб яхши қилибман.

— Юқори-чи... нима, у ер ёмонми? — сўради кечаги катак кўйлакли йигит...

— Юқорида сизларга ўхшаб яхши суҳбатдош бўладиганлар йўқ.

— Нега бўлмасакан! Туппа-тузук амакилар кетишяпти-ку.

— Ҳа, амакилар улар. Менга ўз тенгдошларим керак.

— Э-э, бу ёғи бор-а!

Йигитлар хонимнинг аҳволини тушуниб, ачинган-симон бош ирғаб қўйишди. Ҳа, бу аёл кимлигидан қатъий назар, «пастдаги» бизлар билан бирга бўлиши керак экан асти. Қаранглар, ўзини қандай эркин, камтар тутяпти бу ерда.

Лекин дастурхон тузаган қиз хулоса чиқаришга шошилмай, янаям яқиндан танишиш учун бўлса керак, савол ташлади:

— Ўзингиз ким бўласиз, опа?

Дилора хоним хиёл ранжиди шекилли.

— Ана холос... ким бўласизингиз нимаси?

— Қаерда, нима иш қилишингизни сўраяпман,— деди қиз. Кейин ўзининг саволидан ўнғайсизланиб, узр сўраган бўлди:

— Тағин жаҳлингиз чиқмасин, опажон!

— Йўқ, нега жаҳлим чиқсин,— деди хоним зўрма-зўраки жилмайиб. Аммо ҳозирги савол унинг ярасига туз сепганди. Дилора хоним бундай саволдан доим қўрқиб юрарди. Нима ҳам деб жавоб қайтарсин. «Институтни битирар-битирмас, бадавлат одамга турмушга чиқдим-да, уйда ўтириб қолдим»,— дея олмайди-ку ахир. Хоним парвойи фалак қиёфада жавоб қайтаришга ошиқди:

— Мен молия-иқтисод институтини тугатганман. Молиячиман! Ана шунақа!

— О-о, молиячи!— деди йигитлардан бири кўзларини ола-кула қилиб.— Унда пулдорман денг!

Хоним қизариб кетса ҳам, лекин ўзини йўқотмай, ҳазилга ҳазил билан жавоб берди:

— Тўппа-тўғри, худди Драйзернинг молиячисига ўхшаб....

Камсуқум йигит шунда тағин бир қараб қўйди, унинг бу сафарги қарашада қизиқсиниш ифодаси бор эди. Хоним бунини дарҳол пайқади-да, суҳбат мавзуини ёшларнинг ўзларига буриб юборди:

— Ҳа, студентликка нима етсин. Ҳамма нарса бор: чиройли хаёл суришлар, катта режалар... Иложи бўлса сизлардай вақтимга жон-жон деб қайтардим. Қандай ажойиб вақт студентлик! Бирга-бирга ўқиш, биргалашиб уйга қайтиш, ёнма-ён дам олиш.

— Бизнинг бўлса ўқишни тезроқ тугатгимиз келяпти,— деди катак кўйлаккли йигит.— Ўқишнинг ўзи бўлмас экан, гоҳо иқтисоддан қийналган пайтларимиз-

да... Анави, сиз айтгандай биргалашиб дам олаётганимиз ҳам татимаяпти ҳозир. Бир ойгагина жавоб беришди, уйда чол-кампирларнинг печкасини тузатиб, ўтин ҳозирлаймизу қарабсизки, қайдасан шаҳар, деб тагин орқамизга қайтамиз.

— Нега энди бир ойгина, каникул бир ой бўлмайди шекилли?

— Қўриққа жўнашимиз керак... Қўриқ нималигини биласизми? О, қўриқ, опажон, жудаям ажойиб жой! Боплаб ёгимизни эритишади у ерда.

— Бу йил Фанияни ҳам бирга олиб кетмоқчимиз,— деди йигитларнинг иккинчиси қизга мулойим жилмайиб.— Қўрқмайсанми, Фания?

— Ҳеч ҳам-да! Сизлардан бирор жойим каммидики, қўрқсам!

Шундан сўнг Фания қолган емишларни эҳтиётлагина йиғиштира бошлади. Йигитлар «прибой» тутатишди. Дилора хоним юқори палубадан кимлардир унга қараб-қараб қўяётганларини ҳалидан бери пайқаб ўтирганди. Шунга уялди шекилли, оёғи уюшгани баҳонасида аста ўрнидан турди.

— Қаранглар, анави чағалайларни, кемадан қолмай эргашиб келяпти-я! Негайкин?

Йигитлар ҳам ўринларидан туришди. Қиз газетадаги чиқиндиларни сувга қоқаркан:

— Бекорга эргашиб келмаяпти чағалайлар. Ана, кўрдингизми, чиқиндиларни қандай илиб олишди!— деди.

Катак кўйлакли йигит ичига чуқур тутун тортди.

— Эҳ, чағалай, чағалай! Қанийди, бирорта лаққа балиқни шундай чаққон илиб олса, тушлигимизга яраб қолармиди у!

Иккинчи йигит камсуқум шеригининг кифтига қоқиб қўйди:

— Илса, Харис илиши мумкин, нега деганда, ичимизда энг яхши сузадиганимиз шу болакай!

Харис бунга қарши ҳеч нарса демади, ўйчан оқиш юзларида жилмайишга мойил ифода жилвалангандай бўлди. Қиз йигитларнинг мураббиясидай қошлари жиддий чимирилди.

— Уни тинч қўйсанглар-чи! Биласизлар-ку, ҳозир Харис сувдаги аллақандай балиқ эмас, сув парисидан аъло маъшуқаси дардида куйиб юрибди.

— Лаққа эмас, маҳлиқо керак унга, деб қўя қол.

— Париваш бир ҳур-маҳлиқо, ишқида кўп қилди адо,— дея хўрсинди катак қўйлакли йигит.

Йигитлар шерикларининг нафсониятига тегмаслик учун чекка-чеккадан аста кулиб қўйишди. Харис ҳамон ўйчан қиёфада чурқ этмас, Дилора хоним бўлса кўзларини йилтиллаптиб ишвали термиларди. Ҳозирги ҳазил-ҳузул, қочиримлар, Хариснинг ўзига ярашувчи оғир-босиқлиги хонимни баттар сеҳрлаб қўйганди.

Андакдан кейин Дилора хоним ёшларни юқорига таклиф этиб, палубага кўтарилди... Харис, Харис! Бу исм хонимнинг дилига ўрнашиб қолган, «париваш бир ҳур-маҳлиқо» сўзлари унга сира тинчлик бермасди. У йигитнинг қўйнидаги чиройли дурра ҳидини туйгандай бўлди. Йигитлар ҳазил аралаш айтган сўзлар билан дурра орасида қандайдир боғланиш бўлиши керак. Юрагида ҳасадга ўхшаш нимадир алангаланган хоним унинг сирини тезроқ охиригача аниқлаш иштиёқи билан ёна бошлади.

Йўқ, энди у Харисни ўз ҳолига қўйиб бўпти! Хафа бўлмасин-ку, ҳаммасига унинг ўзи айбдор. Гул-гул шундай аёлга қаёқдаги студент тирранча димоқ-фироқ қилса-я! Ҳеч замон шундай бўлганми? Бу хоним дардида не-нелар оҳ-воҳ қилиб юришибди. Ҳозир-чи?.. Қандайдир сир деб димогидан эшак қурти ёғиляпти анави студентваччанинг! Ишқ ўтида қоврилаётган Мажнун-сифат гўё! Мана, қараб тур ҳали, азизим, шундай ҳам ноғорамга ўйнатайки сени!

Хоним ёшлар юқорига кўтарилишини интиқлик билан кута бошлади. Улар чиқишига шубҳа йўқ, лекин Харис ҳам бўлармикин чиққанлар орасида? Шу гумон тинчлик бермасди Дилора хонимга. Агар ҳаммалари чиқишса, Дилора хоним уларни ўз каютасига меҳмон қилиб чақиради. Бутун товуғи, балишлари, паштет, печенье, асл конфетлари бор. Шулар ёнига бирор шиша вино етишмаяпти. Аммо бояги қўриққа боришдан ҳам тап тортмай, йигитларга гапини ўтказган қиз боисидан дастурхонга у вино қўймасликка қарор қилди. Уша қиз бўлмаса, ўйлаб-нетиб ўтирмай вино келтирарди.

Орадан кўп ўтмаёқ ёшлар палубага кўтарилишди. Харис ҳам бор эди ораларида... Дилора хоним палубага чиқаверишдаги эшикнинг ўнг томонида, четроқда

ўтирарди. Ёшлар палубага чиқишгач, чап томонга бурилиб кетишди. Хонимнинг нафсонияти қўзиб, алам билан ўрнидан сакраб турмоқчи бўлдию, лекин кейин ўзини босди. «Барибир фаросатсиз тирранчалар-да»,— деб қўйди у ичида қаттиқ дили оғриб. Орадан кўп ўтмаёқ, ёшлар яна ортга қайтиб келишганди, хоним уларга пешвоз ўрнидан турди. У ўлганининг кунидан жилмайишга ҳаракат қила бошлади:

— Мана, тагин учрашдик.

— Палуба қандай ажойиб,— деб қўйишди йигитлар. Аммо уларда ҳамон Дилора хонимдай аёлга эътибор бериш учун «маданият» етишмасди.

... Суҳбатлаша-кулиша палуба бўйлаб юриб кетишди. Торроқ жойга келиб қолишгач, қиз билан Харис бошқаларга йўл бериб, ўзлари орқада қолишди. Палуба этагига етишганда, Дилора хоним юришдан тўхтади-да, кўксини темир тўсиққа тиради.

— Кема ортида қолган тўлқинлар чайқалиши жудаям ёқади менга,— деди у, кейин учмоқчи бўлаётган қушдай сув сатҳига тикилиб.

— Дарё ўртасига сакрагингиз келаяпти-а, ҳозир?— деди йигитлардан бири.

— Ҳа, жудаям,— тасдиқлади хоним бошини хиёл орқага ташлаб.— Қандай сездингиз бунн?

Шу пайт Харис ҳам улар ёнига келиб қолганди. Йигитнинг ҳамон ортиқча гап-сўзсиз, камсуқумгина туриши негадир хонимнинг баттар ғашини келтирди. Шунинг учун бўлса керак, у жўрттага овозини кўтариб гапирар экан, дам-бадам Харисга таманноли кўз сузиб қўярди.

Яна палуба кеза бошлашди. Қиз билан Харис тагин орқада қолишди. Бир марта нариги бошга бориб келганларидан сўнг Дилора хоним каютаси қаршисида тўхтаб:

— Илтимос, бу ёққа ҳам бир кириб ўтсанглар,— деди.

Қизга маъқул тушмади бу:

— Шартми, опагон?

— Сизларни бир меҳмон қилгим келиб қолди,— деди хоним илтимос оҳангида.

Ёшлар саросимада бир-бирларига қараб қўйишди, ҳозирги таклиф бемавриддай туюлганди уларга.

— Сизларнинг меҳмонинглар бўлдим,— деди хо-

ним гапини давом эттириб.— Энди меҳмон қилиш менинг навбатим. Нима ё киргинглар йўқми каютамга?

Ёшлар ноилож рози бўлишди. Тўғрироғи, студент халқи сийловни ёқтиради. Харис ҳам каютага кирмоқчилигидан хоним хурсанд бўлиб кетди.

Каюта тор, бир кишиликликлигига қарамай, ҳаммалари сиғишди. Стул камлиги учун бека уларни каравотга ҳам ўтқазганди. Панжара йиғиб қўйилди. Ёп-ёруғ каютага йигитлар суқланиб қарашар, улардан баъзилари бундай шинам, саришта хонани умрларида энди кўришлари эди.

Хоним сумкасидаги ҳамма емишни стол устига олиб қўйгач, меҳмонларни тамадиққа қистай бошлади:

— Олинглар, дўмбоқлар, еб ўтиринглар... Товуқ, балишдан олсанглар-чи!

Йигитлар тақлифсиз ҳам тортинмай даҳага кириб кетишганди. Фақат Харисгина тортинчоқлик билан дастурхонга қўл узатар, чунки хоним ундан сира кўз узмасди. Меҳмонлар бу сийлов учун мақташ керакдир балки, маънода ҳар қўл узатган сайин:

— Балишмисан, балиш-а, ўзингиз пиширганмисиз, опа?— деб қўйишарди.

Бу гаплар хуш ёқаётган хоним яйраб, мамнун жилмая бошлади.

— Ҳа, ўзим пиширганман албатта!

— Товуқни ҳам ўзингиз қовурганмисиз?

— Ҳа, айланай!

— Манавини ҳамми?— дея йигитлардан бири ўртага паштетни суриб қўйди.

— Уни ҳам, гиргиттон.

— Эҳ, қанийди мен ҳам шундай пазанда қизга уйлансам!

— Топилиб қолар ўшанақаси.

— Уйланмасдан туриб билиш қийин-ов.

— Унда уйланмасингдан олдин уйига бориб, балиш пиширтириб кўра қоласан-да!— гапга қўшилди иккинчи йигит.— Шахсан мен ўзим шундай қилмоқчиман.

Кулги кўтарилди. Лекин ҳамманинг оғзи сомса, балиш билан тўла бўлгани учун кулги унча қаттиқ янграмади. Шу тариқа товуқ ҳам пок-покиза туширилди. Хоним ҳеч нарсани қизганмас, фақат дилидаги мақса-

дига эришса бас эди. Унинг мақсади, анави гапга қўшилмайгина, мийиққинасида жилмайиб ўтирган йигитчани тузоғига илинтиришда... Шу юзи оқиш, қора қошли Хариснинг тили чиқиб, хиёл мойилроқ қиёбоқса, лоақал, хоним билан ҳисоблаша бошласа бўлгани. Шу пайт хонимнинг хаёлига қаёқдандир антиқа бир қийла ишлатмайманми, деган фикр келиб қолди. У ўзи тозалаб бўлган товуқ гўштининг айри суякчасини йигитларга кўрсатиб:

— Қани, ким мен билан манавини тортишади?— деди.

Катак кўйлакли йигит шартта қўл чўзди:

— Мен тортишаман.

Лекин кўзлари Харисда бўлган аёл қўл узатган йигитга қиё ҳам боқмай, истиғноли оҳангда:

— Мен... мен Харисжон билан тортишмоқчийдим,— деди.

Харис юзларига қон тепиб жилмаяркан, нимадир демоқчи бўлди, лекин кифт қисиб қўя қолди. Шериклари уни қистай бошлашди.

— Хўп де, Харис, бир бахтингни синаб кўр. Қўрқма, қўрқмасанг-чи! Ютқазсанг, биз тўлашиб юборамиз.

Харис ҳамон айри суякча ушлаб турган хонимга мулойимгина термилди.

— Қани, тортинг,— деди аёл хотиржам.

— Нимадан тортишамиз?— сўради Харис иккиланиброқ қўл чўза туриб, ширадор овозда.

— Нимаданми?..— хоним хиёл ўй сурган бўлди.— Йўқ, олдиндан келишмайлик. Америкачасига тортиша қоламиз!

— У қанақаси бўлди?

— Ўйлаб ўтирадиган жойи йўқ. Сиз ютсангиз, хоҳлаган нарсангизни сўрайсиз, бордию мен ютсам, мен ҳам ўз истаган нарсамни сўрайман.

Йигит қўлини орқага тортди.

— Йўқ, бунақаси кетмайди.

Хоним кўзларини сузиб, йигитга тикилди:

— Қўрқаяпсизми?

— Сираям-да... Фақат нега энди америкача?

— Тортаверсангиз-чи. Мен студент одамдан от билан туя сўрармидим.

— Таваккал қилсанг-чи,— қистай бошлашди йигит-

лар.— Нар и борса... Нима, отаннинг мулкни ютқазармидинг?

Хуллас, айри суякча тортилди. Йигитнинг қўлида каттароқ бўлак, хонимникида кичикроғи қолганди. Йигитлар негадир хоним жўрттага ютқизиб берса керак, деб ўйлай бошлашди. Дарҳақиқат, хоним ютиб чиқишга ошиқмас, лекин йигит нима нарса узатса, у ишвали жилмайиб ўйин шартига кўра «эсимда!» дейишни унутмасди. Бора-бора Харис аёлга нарса узатишдан эҳтиёт бўла бошлади, чунки хоним ишвали жилмайган кўйи сузик кўзлари билан тикилиб, унинг кўзларига кириб олгудай бўлар, бу эса беихтиёр алаҳсиш ва оқибатда ўйинни ютқазиб қўйиш хавфини туғдирарди.

Улар ҳаммаси тагин ташқарига чиқиб, палуба кеза бошлашди. Харис ҳар доимгидай орқароқда, хоним бўлса, энг ортда борарди. Кема бурнига етишгач, аёл шамол тўзғитган сочини тузатаётгандай қўлидаги қисқични йигитга узатди.

— Илтимос, манавини ушлаб турунг.

Харис индамайгина қисқични олган ҳам эдики, хоним шартта қичқириб юборди:

— Суяк!

Ҳамма уларга ўгирилиб қаради. Харис тамоман лол қиёфада кичкинагина қисқични ушлаб турар, хоним бўлса, яйраб-яйраб куларди.

— Оббо, сен-ей... Барибир ютқаздингми?— деди йигитлардан бири афсусланган оҳангда.

— Айб ўзимизда,— қўшимча қилди иккинчи йигит,— эҳтиёт бўлолмадик. Ҳозир хаёлида суяк турармиди унинг.

— Бўпти, қўп гапираверманглар!— деди Харис хижолатда қисқични аёлга қайта узатиб.— Хўш, тиланг тилагингизни.

— Андак сабр, шошилманг,— деди ўзини босиб олган аёл.— Олдин манави ерга ўтирайлик-чи.

У оқ скамейкага чўкди-да, Харисни ҳам қўярда қўймай ёнига ўтиргизди. Шундан сўнг ҳар нарса сўрашга ҳақи бордай, хотиржам қиёфада йигитга юзланди:

— Кеча қўлингизда бир дурра кўргандим. Ушани берасиз менга.

Йигитнинг қошлари чимирилди.

— Йўқ, уни сизга беролмайман.
— Менинг тилагим ўша дурра.
— Йўқ, беролмайман деяпман-ку. Бошқа нарса сўранг.

Хоним жим бўлиб, пича йигитнинг кўзларига тикилиб турди.

— Эслаб кўринг, шартимиз нима эди? Агар сиз ютсангиз мен ҳар қандай тилагингизни қондирардим...

Оқиш юзида қизил доирачалар пайдо бўлган Харис бармоқлари билан олдин лабларини, кейин ёноқ суякларини сийпалай бошлади. Шу пайт апил-тапил Фания гапга аралашди:

— Илтимос, ундан ҳамма нарсани сўрасангиз ҳам дуррани сўраманг, опа.

Дилора хоним ўтирган жойида Фанияга қарашни ҳам лозим кўрмай, совуқ оҳангда:

— Дўндиқ, дурра сиз учун олинмаган бўлса керак, нега бунча жирилламасангиз? — деди.

Қиз бошқа ҳеч нарса деёлмай қолди. Чунки шу ёшга кириб, уни ҳеч ким бундай дағалдан-дағал силталаб ташламаганди. Хоним бўлса, пинагини бузмай, иккинчи йигитга мурожаат қилди:

— Мана, сизлар айтинглар-чи, йигит одам ўз лафзида туриши керакми ёки йўқми?

Йигит кифтини қисди.

— Албатта чиқиши керак. Бу тўғрида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас... Лекин...

Аммо хоним қолганини эшитиб ўтирмай, шартта тагин Харисга юзланди:

— Ана, эшитдингизми? Нима деяпти дўстингиз, Харисжон? Бера қолинг энди дуррани.

— Мен сизга ҳеч қандай дурра ваъда қилмаганман, — деди Харис қош-қовоғини уйиб.

— Ютган томон хоҳлаган нарса берилишига келишилинганди-ку!

— Бошқа нарса сўранг.

Хоним кўзлари қисилиб, йигитга ўқрайди.

— Ана холос! Мен сизни асл йигит деб ўйлабман-а! Ваҳоланки... — у галини тугатмай, жиркангандай қиёфада бурнини жийириб, қўл силтади.

Бундай менсимай қўл силташ энг ҳақоратли сўздан ҳам баттар йигитнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. У ўзини ўта хўрланган сезгани учун ичида: «Шу ойим-

ча камситадими мени ҳали келиб-келиб?» — деярган, шартта ички чўнтагидаги қоғозга ўроғлик дуррани оларкан, хоним қаршисига ташлади:

— Манг, олинг!

Хоним йигитнинг ҳозирги сўзлари чексиз нафрат ифодаси эканлигини тушунса ҳам гўё буни сезмагандай қизалоқ каби шод овозда:

— Ҳа, бу бошқа гап! — деб қўйди. Сўнгра дуррани ёйди. Товус думидай товланаётган алвон ранг дурра унинг қўлида қилпирай бошлади.

— Қандай ажойиб, бунчаям чиройли бўлмаса! Қаранглар, ярашдими менга? — дея хоним дуррани бошига ёпганди, дарҳақиқат, дурра ярашибгина қолмай, унинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб юборди. Йигитлар аёл бошида енгил қилпираётган дуррага алам билан маҳлиё қараб туришарди. Харис беихтиёр дуррани қайта юлқиб олмаслик учун шартта ўрнидан турди-да, шаҳдам-шаҳдам одимлаб нарига йўналди.

Хоним унинг ортидан:

— Нега қочяпсиз? — дея қичқиргач, мақсадига эришганидан мамун киёфада яйраб-яйлаб кулишга тушди. Кейин телба одамдай қиқир-қиқир кулиб, дуррани ҳали боши, ҳали бўйни, ҳали кифтига ташлаб кўра бошлади... Шу алфозда пича ўтгач, атрофига қарадию ҳайрон бўлиб қолди. Ёнида ҳеч ким йўқ, йигитлар билан қиз аллақачон тарқаб кетишганди.

Хоним баногоҳ йигитларни ўзидан бездириб қўйганини англади. У хийла вақт каловлаганча теваракка қараб турди. Ҳозир хурсандчилигидан ва кулгидан нишон ҳам қолмаганди. Ниҳоят аёл дурранинг бир учидан тутамлаган кўйи ёнма-ён ўйнаётган ўртоқларини йўқотиб қўйган қизалоқдай қовоғи уйиқ, йиғламсираб, палубани аланг-жалаанг кезиб чиқди. Йигитларнинг қорасини ҳам кўрмагач, каютасига кирди-да, ҳолсизгина ўринга чўкди. Хаёлга чўмди... Ҳоли шу экан-ку! Бегоналашди уларга! Ўзларига тенг кўрмай, ташлади кетишди-я!.. Нима учун? Мана шу дуррани ҳадди сиғиб олганигами? Шунчаки ҳазиллашди холос-ку, ҳа, ҳазиллашди! Қайтариб бергани бўлсин-е!

Дилора хоним ўзини ўриндиқ устига ташлаб, ичидан ўксиниб йиғлай бошлади... Демак, ҳазиллашадиган ёшдан ўтиб қолибди-да. Ҳазиллини кўтаришмади йигитлар. Хўш, нима қилиши керак унда? Ўзидан

Йигирма тўрт яшар катта одамнинг хотини бўлгани учун яккамоховдай чекка-чеккада юриши, ўйнаб-кулмаслиги керакми? Шуми адолат? Бунчаям ҳозирги ёшлар тошбағир бўлишмаса, одамнинг аҳволини тушунишлари керак-ку, ахир?!

... Ҳасад, ҳа, ғаразгўйликдан бу! Ёшлар хонимнинг беғам, бемалол ўйнаб-кулишини кўриша олмади. Чиройли, яхши кийинганман, бир каютани ёлғиз ўзим эгаллаб, эркин кетяпман-да! Ваҳоланки ичимдан нима кечаётгани, кўнглимга ҳеч нарса сиғмаётганидан беҳабарлар.

Хоним ўринда йиғлай-йиғлаб ётган кўйи охири кўзи уйқуга илинди.

Орадан қанчадир муддат ўтгандан сўнг, биров эшигини астагина чертгандай бўлди. Хоним сесканиб кўзларини очди-да, столдаги кўзгуга қараб, апил-тапил кўз ёшларини артди, сочини тузатди. «Ўшамикин?!» деган фикр миясига яшиндай уриларкан, кўнглида умид учқунлари милтиллади. Интиқ, ҳаяжонли овозда:

— Марҳамат, кираверинг! — деди.

Остонада Хариснинг анави катак кўйлакли шериги пайдо бўлди.

— Бевовта қилганим учун маъзур тутасиз, опа, мен бир дақиқагинага зарур иш билан келувдим, — деди йигит остонада қаққайган кўйи.

— Қани, марҳамат, бу ёққа! — таклиф этди хоним кўнгли нохушлик сезса ҳам жилмайишга ҳаракат қилиб.

Йигит ичкари ўтиб ўтиргач, нимадан гап очишни билмагандай тиззаларини сийпалай бошлади. Шундан сўнг хонимнинг ўзи сўз қотди:

— Баҳузур, қулоғим сизда?

— Анави, ўша дурра хусусида келувдим, — деди йигит муҳим сир ошкор қилаётгандай свозини пасайтириб. — Илтимос, қайтариб берсангиз уни.

— Ўртоғингизнинг ўзи юбордимиз сизни?

— Йўқ, биз ўзаро маслаҳатлашиб, сиздан илтимос қилмоқчи бўлдик. Виласизми, Харис дуррани бировга совға қилиб олиб кетаётувди. Сиздан сир тутмай қўя қолай: ўша биров унинг яхши кўрган қизи. Ўша қиз яқиндагина оғир бетобликдан тuzалган экан... Харис қиз ёнига қуруқ боришни эп кўрмаяпти. Ўзингизга

маълум, студентнинг тузукроқ совға олишга қўли калталик қилади... Ҳша дурра топилганидан жудаям хурсанд бўлиб кетганди ўртоғимиз. Ҳазилнинг таги зил, деганларидай қийин аҳволда қолди у. Жудаям зарурати бўлмаса керак сизга Ҳша дурранинг? Мабодо зарурати бор десангиз, биз ўртада...

Хоним йигитни охиригача гапиртирмади.

— Ким деб Ҳйлаясизлар мени?— шартта луқма ташлади у асабийлашиб.— Наҳотки мени бировнинг энг қадрли буюмини тортиб оладиган аёллардан деб Ҳйлаган бўлсанглар?! Ҳазиллашдим, ҳазилни ҳам тушунмайсизларми? Менга ҳеч нарсанглар керак эмас, қайтариб бераман дуррангларни! Фақат... нега энди ўртоғинглар... Харис ўзи кела қолмади ёнимга? Уял-яптими, нафсонияти йўл қўймаяптими ё ўзи келишга? Қўрқмасдан келаверсин. Бориб айтинг, ўз қўлим билан топшираман дуррасини.

Йигит иягини ишқаб қўйди.

— Келмас-ов у!

— Сабаб?

— Ялинишни ёмон кўради ўртоғимиз.

— Ана холос, ялиниш нимаси? Ялинишининг ҳожати йўқ менга. Шунчаки дуррани ўз қўлим билан топширгим келяпти холос. Бир суҳбатлашгим ҳам бор у билан. Тушунгандирсиз? Орамизда ҳеч қандай гинакудурат қолмасин дейман. Шундай денг унга, опанинг бир-икки оғиз айтадиган гапи бор экан, денг. Келишдикми?

— Билмадим-ов!— деди йигит бош чайқаб.— Келишига кўзим етмаяпти. Қаттиқ кўнгли қолган сиздан.

— Нега энди?— сўради хоним туси ўзгариб.

— Чунки энг қадрли буюмини хўрлаяпсиз.

— Йўқ, бу гапингизга қўшилмайман. Ўзим тушунтириб қўяман унга, керак бўлса кечирим ҳам сўрашим мумкин, фақат ўзи келса бас.

— Майли, айтиб кўрарман,— деди йигит умидсиз, ноилож каютадан чиқа туриб.

...Аммо Харис келмади. Хоним дуррани авайлабгина кўксига босган кўйи каютасидан ташқарига чиқди, ичкари кирди, палубани неча топқир айланди, лекин Харис ҳеч қаерда кўринмасди. Ҳатто унинг ўртоқлари ҳам каютага бош суқишмади. Демак, йигит на фақат

ўзи, ўртоқларини ҳам келишларига рухсат этмаган бўлиши керак, дерди ичида Дилора хоним. Бу аёлни мушкул аҳволга солиб қўйганди. Чунки хонимнинг ўзи ҳам энди пастга тушолмасди. Агар тушса, такаббур «тирранчалар»дан кечирим сўраган бўлади. Ваҳоланки, нима айби бор унинг?

Айни вақтда дуррани каютада сақлаш ҳам нотўғри. Хўш, нима қилиш керак? Эдилга улоқтирсинми уни?

...Ёзги узун кун охирлаб, ниҳоят шом чўкди, кема йўловчилари ҳам ухлашга ётишди. Салон, палуба чирроқлари ўчирилди. Фақат тумшук томондаги юқори мачта чироғигина хира милтиллаб қоронғи бўшлиқда танҳо сузиб кетаётганга ўхшарди.

Дилора хоним палубани тоқатсиз айлана-айлана ҳориб, ёлғиз ўзи қолгачгина, ноилож каютасига кирди... Кирдию устки кийимини ҳам ечмай ёстиққа омонат бош қўйди. Кундузги асабийлашувлар, чарчоқ уни беихтиёр уйқуга тортди... Орадан қанчадир вақт ўтганди, хоним кеманинг силкиниши, пастдаги қаердадир эшитилаётган одамлар овозидан уйғониб кетди. У кўзини очиб, бошини қаттиқ чайқади-да, пастда нима бўлаётганини тушуниш учун хиёл қулоқ солиб кўрди, кейин аста керишиб қўйиб, сакраб ўрнидан тургач, ташқарига шошилди. У ухлаганда ҳам ҳеч қаерга қўймаган дуррани кўксига босганча кеманинг тўртинчи классига тушиб, апил-тапил каюталарга бош суқасуқа таниш ёшларни ахтара кетди. Охири уларни топа олмай беланчақдаги ухлаётган бола ёнида мудраб ўтирган кексароқ аёлга мурожаат қилди:

— Опажон, мана шу ерда студентлар кетишаётганди. Икки йигит, бир қиз... Қаердайкин улар?

— Сту... студенлар!— аёл ёсноғини босолмай, оғзини кафти билан тўсди.— Қайсийди?

— Анави-чи... биттаси узун бўйли, қорачадан келган йигит... Иккинчиси катак кўйлақда...

— Э, ҳа... уларни айтялсизми... Тушиб кетишди-ку, улар, айланай.

— Тушиб кетишди? Қачон, қаерда?— сўради хоним нафаси бўғилиб.

— Ҳозиргина. Кўрмай қолдингизми? Энди юрди-ку кема.

Дилора хоним шартта бурилиб, кема эшиги томон отилди. Лекин эшик ёнида зимистон сувдан бўлак ҳеч

нарса кўринмасди. Шундан сўнг у жадал ташқарига кўтарилиб, кема қуйруғига югурди... Ана, юз эллик-икки юз қадам нарида кичкина пристаннинг сийрак чироқлари милт-милт қиляпти. Ҳатто пристанда кетиб бораётганлар ҳам кўриняпти... Дилора хоним нима қилаётганини ҳам билмай, қўл кўтарди-да, бор овоз билан бақирди:

— Ха-а-рис!

Аммо томоғига бир нарса тиқилгани учун унинг овози тун сукунатида жудаям суст янгради, ҳатто ўзи ҳам эшитмади чамаси. Хоним бир дақиқача кўзларини юмиб, суратдай қотиб тургач, қўлидаги дуррани шартта Эдилга улоқтирди. Қўлдан учган шойи дурра юқори кўтарилиб чайқалди-да, қоронғиликка сингигандай кўздан ғойиб бўлди...

Пристань анча олисда қолиб кетди. Тун сукунати, тиқ этган овоз, бирор нарса шарпаси ҳам сезилмасди яқин-атрофда. Фақат қирғоқдаги маржон-маржон чироқларгина Дилора хонимнинг ўртанган юрагини баттар ўртаб милтилларди холос...

КЕЧИККАН БАХТ

Маданият министри унга дарҳол нефть конларига жўнашлигини айтди. Нефтчилар шаҳарчасида муҳим анжуман бўлмоқчимиз. Кенгашни Марказий Комитет чақирибди. Мамлакатга донг таратган татар нефтчилари беш йиллик планни муддатидан илгари бажардилар, деди министр. Мана энди у, яъни балетмейстр Субҳонқулов қардош республикалар вакиллари олдида нефтчиларнинг қора олтин қазиб чиқаришдагина эмас, санъат соҳасида ҳам зўр маҳоратга эга эканликларини кенгаш очилиши олдидан намойиш қилиб, ажойиб рақс тайёрлаши керакмиш.

Министрнинг дам илтимосомуз, дам эътирозга ўрин қолдирмай қатъий оҳангда гапиришини тинглаётган балетмейстр Субҳонқуловнинг боши қотган эди. Байрам эмас-ку ахир бу? Нефтчиларнинг одатдаги кенгаши. Мабодо министр бора қол энди, Раҳим, нефтчиларга яхши бир рақс кўрсатиб кел, деса Субҳонқулов бажону дил бажарарди бу илтимосни. Ваҳоланки қандайдир ном чиқариш, шунчаки хўжакўрсингагина экан ҳаммаси. Йўқ, азизим, афв этасиз-ку, бажаролмайман бу топширигингизни...

Йўлакнинг қаеридадир зардали телефон жиринглаши, секретарь қизнинг хуноб бўлиб: «Йўқ, қабул қиллолмайди. Айтяпман-ку, қабул қила олмайди!» — дегани эшитилиб қоларди.

Субҳонқулов ўрнидан турди.

— Хўш, нимага келишдик? — сўради министр.

Субҳонқулов не деярини билмай, кифтларини қисиб қўйди.

Ниҳоят уларнинг нигоҳлари тўқнашди. Субҳонқулов министрнинг дўстларча, ҳатто ёлворгансимон қа-

рашига дош беролмай, чуқур жўрсиниб қўйгач рози бўлди.

Аэропортда у ёлғиз эмаслиги, нефтчилар шаҳарчасига Қозоннинг санъат усталари: режиссёрлар, расомлар, хормейстрлар ҳам кетаётганини билди. Субҳонқулов чамадон кўтарган ҳамроҳларининг вағир-вуғири, бир-бирларини аския қилишларига аҳамият бермай, улар билан бош силкиб саломлашгач, йўловчилар орасига кириб кетди. Самолётда энг охириги ўриндиққа ўтирди. Уни ҳозир нохуш хаёл чулғаб олганди.

Санъатда бениҳоя раҳмсиз, талабчан эди Субҳонқулов. У йигирма йил жаҳоннинг энг машҳур раққосларидан ҳам ўзиб кетиш орзусида юрди. Аммо амалга ошмай қолди бу орзуси. Рақс устаси бўлиш учун оёққўллар эпчил ҳаракат қилиши, бадан эгилувчанлигигина кифоя эмаслигини англаб етганда вақт ўтган, саҳнадаги шуҳрати сўна бошлаганди. Қирқ ёшдан сўнгги давр раққос учун машаққатли давр, деб бежиз айтмаган бўлсалар керак. Субҳонқулов томошабинлар олқиши, даста-даста гуллардан воз кечиб, мураббийлик қила бошлади. Раққос Субҳонқулов мураббий Субҳонқуловга айланиши энгил бўлмади. Бир нарсасига далда берарди унга: иягида илк мурт ниш уриб, саҳнага атак-чечак қадам босган ўсмирлар умидвор қилар, уларни ўзи эришолмаган чўққиларга олиб чиқишга уринар эди, йўл қўйган ўкинчли хатосини тузатиш ниятида эди.

Ёшинг бир жойга бориб қолганда ўйламай илож йўқ экан. Ёшлик бевошлик бўлса-да, саҳнада ўтган йилларда тажриба ортди, ақл чархланди. Ана шу ақл ва тажриба ҳар қадамда сергаклантириб, огоҳлантириб туради: «Сенинг халқинг бор-а, Раҳим, халқнинг асрлар оша етиб келган урф-одатлари бор. Айримлари эскирган бўлиши мумкин у урф-одатларнинг. Аммо халқ кўксини тоғ этган жасорат, мардлик, теран қўшиқлар дилга пайвандлиги ҳеч қачон эскириши мумкин эмас. Худди шуни янги давр суръати билан уйғунлаштириб, ўзинг ҳис этган нозик туйғуларни бугунги турмуш одимига сингдира бил!» Ҳа, сингдира бил! Ўзи бўладими бунинг, ана, янги бир рақс қўй, дейишяпти. Тайёرمىсан, розимисан, бунга, ҳеч кимнинг ниши йўқ. Профессинал артистлар бўлса баҳар-

нав эди-я, лекин ҳали саҳнада бир текис туришни ҳам билмовчи ҳаваскорлар билан яратишга тўғри келади айтилган янги рақсни. Либретто йўқ, куй ҳам яратилмаган. Йўқ, янглишди Субҳонқулов, нодонлик қилди. Тўғридан-тўғри: йўқ, ўртоқ министр, мен санъатга энгил қарай олмайман, кечирасиз, деса, нарисси билан койишар ёки хайфсан беришарди, вассалом. Энди мана, шарманда бўлишлик турган гап. Мамлакатнинг турли бурчакларидан ташриф буюрган неча юзлаб одамлар қаршисида қизаришга тўғри келади. Нефтчилар хизматига шуми ҳурматинг ҳали, Раҳим? Шуми санъатни эъвозлашинг?

...Бугулма аэропортида уларни махсус машина кутиб олди. Шаҳар партия комитетининг инструктори—ўттиз ёшлардаги қора костюмли одам меҳмонлар билан салом-алик қилгач:

— Мана телефон номерим. Қай вақтда, қандай ёрдам керак бўлса, тортинманглар,— деди.

Бундай иззат-эътибор Раҳимнинг Қозондан чиққандаги ташвишли ўйларини пича тарқатди. Ўзни қўлга олиб, бугуноқ, шу топданоқ ишга киришиш, ҳаваскорларни синаб кўра бошлаган маъқул.

Унга филармониянинг ёш баянчиси Илёс Кўлшариповни бириктиришган. Доим руҳи тетик, истараси иссиқ, шўх-хандон экан бу йигитча.

— Жуда яхши бўлди-да! Биласизми, Раҳим ога, кўпдан бери сиз билан бирга ишлаш орзусида юрардим, қаранг, орзуимга эришдим-а!— деди йигитча баянини кифтига илиб.

Субҳонқулов нефтчилар маданият саройида ҳаваскорлар билан танишиб, улар ижро этган татар халқ рақсини кўриқдан ўтказгач, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Бундан олдин дилида ҳар қалай умид чироғи милтираб пича далда бераётганди. Мана энди ўша зиғирдай умиди ҳам пучга чиқди. Субҳонқулов ўтдан қўрққандай қўрқиб юрган нарса юз берди. Ҳаваскорлар мақсадсиз рақс тушиш касалига мубтало эканлар. Устига-устак, маҳорат етишмагани учун улар ижро этган рақс манзараси нафосатдан йироқ, ҳаракатлар бир-бирига боғланмас эди. Рақсни санъат даражасига кўтариш учун унга ижодий ёндошиш, янги-янги усуллар билан сайқал бериш керак. Бунинг учун вақт, олтидан қиммат вақт талаб қилинади.

Рақс мутлақо қаноатлантормаган Субҳонқулов буни ёшларга сездирмай улардан сўради:

— Тагин қандай рақс биласизлар?

Бошқирд халқ рақсини билишар экан, ўшани ижро этиб кўрсатишди. Водариғ, шўхчанлиги ва шакли жиҳатидан татар рақсларидан фарқи бор бу рақс ҳам олдингиси каби жудаям жўн, палапартиш эди. Энг ёмони, ҳаваскорлар сунъий тиржайишар, юзларига қадимий беўхшов хитой ғилофи тақиб олганга ўхшашарди.

Субҳонқуловнинг боши қота бошлади. Баян чалишдан тўхтаб, оғзи қулоғида хурсанд Илёс пешонасига тушган бир тутам қора сочини пуфлади-да, Раҳим оғасига росаям пандавақиларга учрадик-да, деган маънода муғамбирона кўз қисиб қўйди.

Субҳонқуловнинг дилида шу пайт қандайдир қайсарликка ўхшаш туйғу кўзғолди. У рақсларни қайта саҳналаштириш мақсадида Илёсга тузуроқ чал, ишорасини қилди. Тажрибали санъаткорнинг хаёлига янги бир фикр келганди. Ҳаваскорларнинг ҳаммасини бир қолипга солиш тўғри эмас. Қизлар сезгирроқ бўлишди. Илёснинг ёшларга хос юракдан, астойдил баян чалишидан дадиллашган қизлар табиий рақс туша бошлашди, рақслари маъноли, таъсирчан тусга кирди. Хайрият, бу бошқа гап, қизларни ўргатса бўлар экан. Йигитчалардан умид йўқ.

Қизлар рақсидан кўнгли тўлган Субҳонқулов йигитларни ҳам саралай бошлади. Улардан алоҳида тўрт нафар йигит орасида кўримлироқ, бақувватроқ бири жўрабоши бўлиб, қолган учтаси ҳамма нарсада унга тақлид қилишарди. «Жўрабоши» ҳар сакраганида саватдай тўзиқ сочи юзини тўсиб қўяр ва айниқса унинг бурни остидаги қўнғизнухса мўйловчасидан ғаши келган Субҳонқулов бу беўхшов мўйловни парикдай юлиб ташлашга ҳам тайёр эди.

Хўш, нима қилиш керак? Халқ рақсларини кўнгилдагидай ижро этолмайди-ку бу йигитча ҳозирги турқи билан. Янги халқ рақси замирида халқ ақл-идроки, ноёб қочирмалар ётибди. Йигитларнинг ўзини алоҳида ўргатиш керакмикин? Субҳонқулов рақс пайти уларни қайта-қайта тўхтатиб, енгилроқ қадам ташлашни, чангтўзон кўтармасликни айтди. Кейин рақсдан рақснинг фарқи борлигини тушунтира бошлади.

— Татар рақсида оёқ учида юр, бошқирд ўйинини шахдам юриб ижро этиш керак. Негами? Шунинг учунки, татар рақси дарё ва кўлмаклар билан алоқадор. Бошқирдлар бўлса тоғларга чиқишади, Урол тоғи сертош, тойиб кетмаслик учун шахдам қадам босилади. Балки буни мураббийимиз эрмакка ўйлаб топган деб ўйлаётгандирсизлар? Оббо, нега куляпсан? Ҳозир қизлар тушган саҳнага чиқасан-а. Уялиб қолма тагин. Бошингни юқори кўтар, кўтар! Кимга айтдим!

Рақслар моҳиятини тушунтиришга берилиб кетган Субҳонқулов ҳатто ҳаваскор артистлар билан шуғулланаётганини ҳам унутганди. Ниҳоятда масъулият билан рақс ижро этганлари учунми, йигитлар дарров чарчаб, ҳарс-ҳурс қилишарди.

Лекин машқни тўхтатиш Субҳонқуловнинг хаёлида ҳам йўқ эди.

— Ҳой инсон, бундоқ одамга ўхшаб юра оласанми ўзи? — койиб берди у мўйловли «жўрабоши»ни. — Қани, менинг қўлимдан ушла-чи...

Мураббий қўлидан тутган «жўрабоши» бир айланди, икки айланди, учинчи мартасида секинлаша-секинлаша, охири даққи от каби тихирлик билан таққа тўхтади. Тўхтаб қўя қолсагина майли эди-я, кўйлаги, оёқ кийимини ечиб ташлади. Мўйловликдан кейин қолган йигитлар ҳам рақс либосларини еча бошладилар.

Уввало насихат, илтимослар фойда бермади. Саҳна либосини одатдаги кийимига алмаштириб олган «жўрабоши»:

— Сизларга мазза, саҳнада лик-лик қилганинглардан кейин дам оласизлар. Биз бўлсак, тунги вахтада саккиз соат ер қазиймиз! — деди кўзларини ишқалай-ишқалай эснаб.

Мана шундагина Субҳонқулов унинг юзида ўпкаланиш, гина, норозилик ифодасини кўрди. Ҳозир уларни ҳеч қандай куч тўхтатиб қололмасди.

Йигитлар бошқа ҳеч нарса демай, жимгина ташқарига йўналишди. Мураббий бир четда хижолат бўлиб турган қизларга жавоб бериб юборди.

Сирли жилмаяётган Илёс баянини ғилофга солгач, пешона сочини пуфлаб қўйди-да, мураббийни тинчлантира бошлади:

— Хафа бўлманг, Раҳим оға. Горком уларни шундай «Апипа» куйига ўйнатсин ҳали! — деди бепарво

жилмайиб.— Юринг, ундан кўра, ошхона ахтариб топайлик. Қорин сурнай чалапти-ку!

Субҳонқулов туни билан мижжа қоқмай чиқди. Репетициядан қайтган нариги хонадаги режиссёрларнинг вағир-вуғирлари, гурра кулиб юборишлари унинг гашига тегар, айниқса министрға розилик билдиргани учун ўзини қаттиқ койирди.

Хўш, бу ерда кимға керак энди у? Майли, меҳмонлар кўнгил учун рақслар ажойиб чиқибди дея олқишлашди, нефтчиларнинг истеъдодига қойил қолгандай бўлишди ҳам дейлик. Лекин аслида бу кўзбўямачилик бўлади-ку, ахир. Субҳонқулов жўнаб кетгандан кейин ҳамма нарса тагин ўша-ўша олдинги ҳолига қайтиб, санъатга ошиқ ўт-олов йигитлар мўйловли «жўрабоши» қўбизи куйига саҳнада дўпир-дўпир қилиб, чанг тўзитиб юраверадилар.

Саҳарда кўчадаги ҳаракат ва машиналар овози тингач, Субҳонқуловнинг пича кўзи илингандай бўлди, лекин автобуслар дераза ойналарини зириллатиб, эрталабки вахтага қўзғалганлари ҳамоно у иссиқ ўрнини тарк этишга мажбур бўлди.

«Бугуноқ жўнаб кетиш керак», деган қарорға келди Субҳонқулов ювина туриб. Ҳа, ҳа. Ҳозир у автовокзалга бориб, машина ёллайди-да, самолётга билет олиб келади. Хафа бўлишса бўлишар, ёш-яланглар билан пачакилашиб ўтириш зарур келибдими!

Илès ҳамон роҳат уйқуда эди. Субҳонқулов йигитча тепасида худди унинг ошнасидай хиёл ҳавас билан қараб турди, кейин пастга сирғала бошлаган кўрпа четини кўтариб қўйгач, жадал ташқарига йўналди...

Кўчада ортидан сигнал овози эшитилди. Чўчиб тушиб апил-тапил ўзини четга олганди, нақ ёнгинасига «Волга» машинаси келиб тўхтади. Кейин машина деразачасидан япасқи кепкали, кўзойнак таққан кимдир бош чиқарди.

— Ўртоқ балетмейстер!

Субҳонқулов тикилиброқ қараб, япасқи кепкали одам кечаги инструктор эканини таниди.

— Каллаи саҳарлаб йўл бўлсин?

Субҳонқулов довдираб қолди. «Қочиб кетяпман», деёлмайди-ку, ахир.

— Эрталабки ҳавода айланиб юрибман.

— Ҳа-а, яхши, дуруст унда. Бу ернинг ҳавоси Қо-

зонникига қараганда бошқача, — инструктор шундай дегач, негадир машинадан тушиб, Субҳонқулов билан қўл бериб кўришди. Унинг эгнида кўкиш чарм куртка, оёғига брезент этик кийиб олгани учун партия ходимидан кўра, кўпроқ нефтчи-бурғучига ўхшаб кетарди.

— Хўш, қалай? Йигитлар маъқул бўлдимми? — деди инструктор. Сўнгра балетмейстрнинг жавобини эшитмаёқ йигитларни ўзи мақтай бошлади. — Юзимизни ерга қаратишмайди улар. Бўладиганлардан-да ўзиям! Маданият саройининг фахри йигитларимиз. Бурғучиларнинг олдига кетаётгандим. Кенгашдан олдин бир бориб келай. Ҳамроҳ бўлмайсизми менга?

У бу гапи билан Субҳонқуловни ноилож аҳволга солиб қўйган, кўнишдан бўлак чора йўқ эди. Машинага ўтирган балетмейстрнинг хаёлидан: «Билет олишга улгурармикинман бугун?» — деган фикр кечди.

Шаҳардан чиққунча жимгина боришди. Сокин ўрмон йўлига киришгач, инструктор тагин гап бошлади:

— Меҳнатда қўли олтин йигитларимизнинг. Лекин маданий эҳтиёжларини қондириш яхши йўлга қўйилмаган. Нима сабабдандир биз томонларга санъат усталари келишмайди. Шаҳаримиз янги, одамларимиз ҳам замонавий одамлар. Маданият саройи қуриб қўйибмиз. Ижод қиламан деган одамга ҳамма шарт-шаронт бор... — У гапларим Субҳонқуловга қандай таъсир қилдйкин, деган маънода кўз остидан аста қараб қўйди. — Йигитларимиз шинаванда болалар. Санъат усталари йўқ деб қўл қовуштириб ўтирмай, ўз кучлари билан томошалар кўрсата бошлашди. Қандай рақс тушишларини ўзингиз кўргандирсиз. Ҳолбуки бурғучи улар. Саҳнани яхши кўрганлари учун вахтадан кейин тўгаракка қатнашишади. Ўз ихтиёрлари билан. Қаюмов жудаём тиришқоқ. Туғма қобилиятли...

— Қайси Қаюмов? — сўради ҳушёр тортиб Субҳонқулов.

— Кеча рақсларингизда қатнашди-ку, танишиб олмадингларми? Анави келбатлиси...

— Мўйловли йигитми?

— Ҳа, худди ўша! Ҳозирги ёшлар мўйлов қўйишни одат қилиб олишган. Майли, ҳечқиси йўқ, ёшликдаги ҳавас-да энди. Йигитмисан йигит-да ўзиям Қаюмов. Кечки техникумда ўқийди, бунинг устига йигитларни

ўйин тушишга ўргатиб, рақслар қўйишга ҳам вақт топади.

Субҳонқулов нақ қичқириб юборай деди: «Э, ҳамма гап бу ёқда экан-ку!» Кечаги «қойилмақом» рақсларнинг балетмейстри, мўйловли «жўрабоши»нинг фамилияси Қаюмов бўлиб чиқди. Қизиқ, жуда қизиқ! Беҳудага уни шериклари ёнида рақс билмасликда айблабман. Унинг қаттиқ ори келиб, рақс либосларини ечиб ташлаши ҳам бежиз эмас экан...

Машина ям-яшил ўрмон ичидаги ялангликка кириб тўхтади. Тўғрироғи, яланглик теварагидаги дарахтларгина яшил тусда бўлиб, ялангликнинг ўзи бошдан-оёқ қазиб ташланган, ана шу ўйдим-чуқурлар устида чоғроқ заводга ўхшаш бурғу ускуналари гуриллаб ишларди. Бурғуга йўғон-йўғон симлар тортилган. Нимадир пишиллаб, уф тортгандай бўлар, ўқтин-ўқтин темирнинг жаранглагани эшитиларди.

Инструктор машинадан тушгач, қўлини пешонасига соябон қилиб қаради-да, бурғу томон шахдам йўналди. Субҳонқулов ҳам унга эргашганди, лекин оппоқ янги шляпаси, шойи плашини аягани учун бурғу кўприги устида тўхтаб қолди. Кўприкнинг бир четида занг қовжиратган зил-замбил аррасимон темир бўлаклари ағанаб ётар, пастда йўғон тўсинлар каби узун қора қувурлар уюб қўйилганди. Кўприкка бошдан-оёқ йирик-йирик қотишма цемент бўлаклари ётқизилган. Ҳозирги манзара балетмейстрнинг башанг кийимларию офтоб кўрмаган оппоқ баданига сира ярашмасди. Инструкторга нима, эғнида сафар курткиси, оёғида брезент этик, мойга беланган ишчилардан фарқи йўқ. У тўғри бориб бурғучиларга қўшилди-да, брезент коржомали ишчилар билан тил топишиб гаплаша бошлади. Бурғу шовқини унинг сўзларини босиб кетар, Субҳонқулов инструкторнинг қўл силкитиб имо-ишора қилаётганини кўрарди холос.

Балетмейстр не қиларини билмай, бошини орқага ташлаган кўйи бурғу учини томоша қила бошлади. Ҳар турли ускуна-темирлар илаштирган кўтарма краннинг учи булутларга теккудай баланд бўлиб, аста силжувчи булут парчалари кранни сезилар-сезилмас чайқалаётгандай, қаёққадир сузиб кетаётгандай қилиб кўрсатарди. Балетмейстр ўзини руҳи енгиллашиб, дили яйрагандай сездди. Қачонлардир хотирига сингиб,

эндигина унутила бошлаган бир оҳанг, ёқимли куй ҳарир қанотлари билан борлиғини сийпалагандек бўлди.

Бурғу ёнгинасига етганида у баногоҳ тўхтаб қолди. Чунки осмондан нақ бошига баҳайбат қора қувур қулаб тушаётганди. Миясига: «Тамом бўлдим, ҳозир эзиб ташлайди!» — деган фикр урилган Субҳонқулов шартта ўзини орқага олди. Шу пайт аллақеъдан унинг ёнида брезент курткали, тунука каска кийган барваста йигит пайдо бўлди-да, даҳшатли қувурни темир чангак билан бошқа бир қувур устига жойлаштирди. Иккинчи нефтчи қўлидаги қора чўтка билан бояги қувур учларини бўяди. Ёнгинадаги темир мослама худди жони бордай қувурни қучоқлаб, гир-гир айлантира бошлади. Кўп ўтмаёқ Субҳонқулов ҳалиги қора қувур ерга кириб кетганини, унинг ўрнига тепадан тагин бир қувур тушаётганини кўрди. Тунука каскали нефтчилар ўша қувурни қоқ белидан темир чангак билан илинтирдилар, қучоқларини кериб яқинлашган мослама ўзининг одатдаги ишига киришди...

Буларнинг ҳаммаси бир неча лаҳза ичида ажойиб ритм, ҳайратангиз моҳирлик билан бажарилар эди. Субҳонқуловнинг назарида мис тарелкалар, дўмбира, скрипканинг таранг қил камони биргаликда куй чалиб инсонлар меҳнати, жасоратини мадҳ этаётгандай туюлди...

Балетмейстр келажакда қўяжак рақси ритмини туйганди гўё: у ўша рақс саҳнада қандай чиқишини билмаса ҳам, лекин борлиғида куй янграр, кўз олдига раққосларнинг нафис ҳаракатлари келарди...

Эндигина хаёл оғушидан қутулган Субҳонқулов бурғуни юқорироғида ишлаётган бир одамни кўриб қолди. Кўрдию ўз кўзларига ишонмади. Тормоз тутқичини дам енгилгина тортиб, дам бўшатаётган бу брезент коржомали йигит кеча унинг жонини ҳалқумига келтирган мўйловли «жўрабоши» Қаюмов эди.

Меҳмонхона қаршисида такси машинаси турибди. Катта эшик ёнида бир неча чамадон. Рассомлар, режиссёрлар ҳар доимгидай овозларини барала қўйиб суҳбатлашмоқдалар.

Ташқаридан шошиб кирган Субҳонқуловни улар шодон, пича ўпқаланиш билан кутиб олишди.

— Қаёқларда юрибсан, Раҳим?

— Тинчликми ўзи?

— Такси ярим соатдан бери кутиб турибди. Сени деб жўнаб кетолмаяпмиз.

— Нима гап ўзи, айтсангиз-чи?

Кифтига баян осган Илёс Субҳонқуловнинг ёнига келиб, фокусчиларга ўхшаш «куф-суф» қилгач, Раҳим оғасига телеграмма тутқазди.

Қоғозга тез кўз югуртириб чиққан Субҳонқулов телеграммани негадир ағдариб орқасига ҳам қараб қўйиб, уни шошилмай яна бир марта ўқиб чиқди.

Телеграммада кенгаш кечиктирилгани, артистлар бугуноқ Қозонга қайтишлари айтилган ва маданият министри дея имзо чекилганди.

— Хўш, энди билдингми нима гаплигини?— деди бир неча овоз бараварига.

Субҳонқулов телеграммани индамай Илёсга қайтариб берди. «Ёш бола қилишяптими бизни? Дам сафарга қувишади, дам чақириб олишади»,— деб қўйди у ичида жаҳли чиқиб. Сўнгра дилида министрни бир боплаш, бекорга овора қилгани учун ундан ўч олиш фикри туғулди. Майли, нима бўлса бўлсин, Субҳонқулов режаллаган рақсларни қўяди. Балетмейстр беихтиёр:

— Бўпти, оқ йўл сизларга!— деди.

— Бу нимаси? Инжиқлик қиладиган пайтми ҳозир?

— Йўқ, инжиқлик эмас бу,— чўрт кесди Субҳонқулов.— Омон бўлинглар, азизлар. Илёс билан мен шу ерда қоламиз...

...Бу йилги ёз оғир келди унинг учун. Биринчи ёмғир томчилаб ўтди. Булутсиз илиқ оқшомлар Зай тўқайларида булбуллар наво қилар, ёшларнинг гармонга жўр бўлиб қўшиқ айтишлари эшитиларди. Уйқуси қочган Субҳонқулов тонг олдидан вахта машинларининг ўзаро овоз беришиб, бирин-кетин сигнал чалганча олис корхоналарга йўл олишларини эшитиб ётди.

Қозондалик пайтларида газеталардан нефтчиларнинг улкан зафарлари тўғрисида хабарлар ўқир, бу зафарлар унга негадир одатдаги, енгил бир нарса бўлиб туюлар эди. Мана энди у янги бунёд этилган, шу пайт-

гача ҳеч нарсаси билан ном чиқармаган навқирон шаҳарнинг қаҳрамонона меҳнати, тантилигини кашф этди. Ҳозир Субҳонқулов кўз олдида булутўпар кўтарма кран, битмас-туганмас дафна — етти қават ер остига тушувчи жасур ва мард одамлар қиёфаси яққол намоеън бўларди. Балетмейстр энди яратилажак рақсни тўла-тўкис тасаввур этар, бу рақсда ўтмиш билан буғунги кун, сирли афсона билан қатъиятли замон йигитлари бир-бирини тўлдирishi керак эди. Бордию қўяжак рақслари муваффақиятли чиқмаса-чи? У ҳолда ҳаммаси тугайди. Саҳнадаги барча саъйи ҳаракатлари барҳам еб, ўзини-ўзи юпатишлари саробга айланади.

Рақс либреттосини топиб, бастакордан куй ёздириб олиш анча вақтни олади. Фурсат бекор кетмаслиги учун Субҳонқулов шахсан ўзи шаҳар клубларини айланиб чиқди, рақс коллективларидан одам саралаб, уларга халқ рақсларининг нафосати, ички теран мазмунини тушунтира бошлади.

Йигитлар бекорга чанг-тўзон кўтариб сакрашдан фойда йўқлигини англай бошлаган, саҳнада нафис одимлашга ҳаракат қилишарди. Балетмейстр ҳам энди камдан-камгина чимирилар эди. Рақснинг мураккаб жойларида у раққослардан бирининг қўлидан тутиб, зални айлана бошлар ёки манавиндай юриш дурст, дея шахсан ўзи нафис одимлаб кўрсатарди. Бунда унинг ҳазилкашлиги иш бериб қоларди кўпинча.

Субҳонқулов зални биринчи марта айланаётиб жўрттага юрайми-юрмай қабилида ҳаракат қилар, ҳатто пича «эриниб» рақс тушарди. Бу билан у, мана кўринглар, худди шундай рақс тушяписизлар, демоқчи бўларди. Озгин, новча Субҳонқуловнинг узун оёқларини судраб босиши беихтиёр ҳамманинг кулгисини қистатарди. Раҳим оғанинг ҳозирги юришини кўрган йигитлар чекка-чеккадан истеҳзоли жилмайиб қўйишарди. Иккинчи айланишда мураббийнинг қадами илдамлашар, учинчи сафаргисиди у қушдай қанот қоқа бошларди гўё. Шунчалар ҳам енгил ҳаракат қила оларкан-а кекса одам! Вамисоли ёш йигит-а! Ишва зарур жойда ишва қилади, қизлар ёнидан ўтганида жиддийлашиб, тагин йигит қиёфасига киради. Бу ҳеч нарса эмас ҳали. Субҳонқуловни артист дейиш мумкин

бемалол. У биринчи марта сахна айланаётганда эллик ёшли одамни эслатади, иккинчи сафар олтмишга кирган деб ўйлайсиз. Учинчи гал энг таъсирчан, чиройли рақс ижросида айлана туриб:

— Ҳой йигитлар, ахир бу йил етмишга тўлдим-а!— дея қичқира бошлайди.

Бундай шод-хуррам елиб-югуришлар табиийки, раққосларга илҳом бағишларди. Балетмейстрга худди шу керак эди. Демак, орада мустаҳкам дўстлик ўрнатилди. Тажрибали одам учун буни сезиш қийин эмасди. Йигитлар тайинланган вақтда келишар, нима топшириқ берилса гап-сўзсиз бажарадиган бўлиб қолишганди. Лекин Раҳим ҳамон хавотирда, барибир кўнглининг бир чеккаси ғаш эди. Чунки репетициялар хурсанд қилса-да, ҳисоб бериш куни яқинлашар, шундан жони ҳалак эди унинг.

Илс ажойиб ёрдамчи бўлиб чиқди. У шаҳардаги ҳамма баянчилар ижросини тинглаб, улар орасидан уч нафарини танлади.

Баянчилар квартети бараварига гармонь тортиб, рақс ритмини безаган чоқлар Субҳонқулов ёшлик йилларини эслаб, жўшиб кетарди.

Костюмлар билан таъминлаш вазифасини мўйловли «жўрабоши» Қаюмов ўз зиммасига олди.

— Қани, вақтида битказиб бермай ҳам кўргинчи!— деди у буюртмани нохушроқ қабул қилиб олган ателье мудирига.— Лапашанг буюртмачилардан деб ўйлама бизни. Нефтчилармиз-а, билдингми?! Нақ терингни шилиб олмайлик тагин. Қани, улгурмай ҳам кўр-чи!

Ательега кетма-кет анчагина буюртма беришди. Аввало муғамбир ва зиқна Девон подшога либос керак эди. Кейин лаҳмчи Баҳодир кийими тиктирилди. Бунга шахсан Қаюмовнинг ўзи кўз-қулоқ бўлиб турди. Ер-онанинг сулув қизлари, шодликка шерик, сабан тўйига чаққан халойиққа кўз олувчи ялтироқ уст-бош лозим эди. Бир хил тикилмасин-а бу уст-бошлар, ҳар бири алоҳида, ҳафсала билан безатилган бўлсин. Хуллас, Қаюмов не машаққатлар билан мақсадига эришди. У бир ой деганда ўттиз нафар кийим-кечак юкланган вахта машинасини Маданият саройи қаршисида тўхтатди-да, товонини товонига урган қиёфада Субҳонқуловга рапорт берди:

— Ўртоқ балет устаси! Топширилган вазифа бажарилди, кийим-бошларни ательедан олиб келдик. Қабул қилишингиз мумкин!

Ҳайратга тушган Субҳонқулов мамнунлик билан Қаюмовга жилмайиб қаради. Унинг ўзи ҳам ҳозир бурғуловчи йигитдан кам хурсанд эмасди. Умуман шу кун шодлантирадиган ҳодисалар кўп бўлди. Янги либос кийган раққослар илҳомланиб, ўз-ўзидан репетиция бошланиб кетганди. Субҳонқуловнинг юрагига ҳатто гулгула туша бошлади: ҳозир кайфиятлари кўтаринкику-я, томошабинлар қаршисига чиққанда ўзларини йўқотиб қўйишса нима бўлади?!

Ниҳоят интиқ кутилган кун, концерт кунини ҳам келди. Куз бўлгани учун кечга томон ёмғир шивалай бошлади. Бир жиҳатдан яхши бу. «Одамлар тўпланмаса, концерт кечиктирилишига тўғри келади»,— дерди ўзича Субҳонқулов. Бу орада янаям яхши тайёргарлик кўриб олинади, баъзи камчиликлар тузатилади, юпатарди ўзини у.

Лекин томошабинлар келишди. Зал одам билан лиқ тўлди. Субҳонқулов сахна пардаси орқасида у ёқдан-бу ёққа юрар, юраги уюшаётганини сездирмай, раққослар теварагида айланишарди. Бир-икки соат олдинроқ келган йигитлар ҳаяжонларини босиб олишган, тезроқ сахнага чиқишга ошиқишарди. Субҳонқулов бундай пайтда ўғит-насихат фойдасизлигини билса ҳам яна бир бор: «Чиқаётганда шопилманглар, уймалашмай, тартиб билан чиқинглар!»— дея яна бир бор тайинлагач, банячилар ёнига келди. Доимо жилмайиб юривчи Илёс ҳам жиддий эди бугун. Раҳим оғаси учун ташвишланяпти шекилли бола фақир. Бу ажойиб йигитга янаям меҳри товланиб кетган Субҳонқулов ёш дўстининг пешонасига тушган сочини тузатиб қўйгач, индамайгина зал сари йўналди.

Айни вақтида тушибди у залга. Олиб қўйилган ўринга ўтирди. Боши айланар, аъзойи бадани қизиб, бўшашиб кетганди. Залда одатдаги манзара: конфет қоғозлари шитирлар, ким йўталиб, кимлардир шивир-шивир гаплашяпти. Субҳонқулов юрагини ҳовучлаб, чироғи ўчирилган қоронғи зални кўздан кечирди. У ҳеч қачон ҳозиргидай кайфиятга тушмаганди — гўё ҳали замон шарманда бўладигандай туюларди нуқул. Субҳонқулов кўзларини кирт юмиб олди, нима бўлса

бўлди, сахнаши кўрмагани маъқул. Кўриб ҳам нима қилди? Шундай ҳам нима бўлишини билади.

Музика сал жонига ора киргандай бўлди, аммо у барибир бошини кўтармас, бутунлай бошқа нарса тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилиб, қўнишганча ўтирарди.

Баногоҳ зални кучли аккорд овози босиб кетди. Кейин сахнадан аста нафис куй тарала бошлади. Субҳонқулов сахна ортидан Ер-онанинг сулув қизлари чиқиб келаётганини сездиди-да, беихтиёр бошини кўтарди. Ана, нефть фавворасидай қоп-қора соч ўримларини тўлгантира-тўлгантира, нозик оқ қанотларини силкитган кўйи бир-бир одимлашяпти қизлар. Улар мовий туман орасида дам кўриниб, дам ғойиб бўлиб ўзларига йўл, ёруғлик излаган кўйи сарсари тентирай-тентирай, тўлқин янглиғ тўлғандилар, ёруғлик тополмагач, маъюс қиёфада жамланиб ғуж ўтирдилар-да, мағрур бошларини ҳам қилдилар. Қора соч ўримларидан денгиз ҳосил бўлди. Ўша денгиз қаъридан отилиб чиққан ҳазин мунг дилларни тилкалаб, зал сари ёйилди.

Шу пайт баянлар ноласи янграб, мис тарелкаларнинг ночор инграши эшитилди, кучли шамол кўтарилди. Сахнага мулозимларини эргаштирган, зар уқалари жимирловчи чиранчиқ Девон подшо кириб келди. У Ер-онанинг сулув қизлари узра енгилмаслигини кўз-кўз қилганча анча вақт қанот қоқиб айланди... Баногоҳ қўлида пўлат бурғу кўтарган Баҳодир пайдо бўлди. У Девон подшони олишувга чорлади. Тўс-тўполон, ур-йиқит бошланди. Қайсар Девоннинг соқчи қирғийлари бурғули Баҳодир устига ҳар томондан келиб қўнар, нақ жар сари итқитилган тошлардай чор-атрофга улоқтирилдилар. Ниҳоят, сахнада икки киши: ер ости салтанатининг маккор зўравони Девон подшою кифтида пўлат бурғу кўтарган Баҳодир — оддий бир бурғуловчи қолди. Ҳовлиқма Девон салтанатига қадам босишга журъат этган Баҳодирни ер билан яксон қилишга хезланганди, мард Баҳодир унга чап бериб, ўзи ҳамлага ўтди.

Ҳаёт-мамот олишуви эди бу.

Евуз подшо охири ҳолдан тоя бошлади, энди у эмас, балки бурғуловчи Баҳодир ҳукмрондай эди бу ерда. Маана, улар сўнгги марта бел олишди. Бурғуловчи Баҳодир наъра тортиб, подшони кифти оша улоқтирди...

Ер-онанинг сулув қизлари шодланганини кўринг эди шунда: улар суюна-суюна бир-бирларига талпиниб, оқ чечак тўлқинлар янглиғ саф тортдилар-да, қуёш нурлари сари йўнала-йўнала кўздан ғойиб бўлдилар...

Болаларни ҳам, катталарни ҳам ром қилиб қўйган бу ажиб афсона бугунги кунга эш афсона эди. Субҳонқулов олис конларда топди ҳозирги афсонани. Уни мана шу одамлар, залда ўтирган томошабинлар тўқишган. Субҳонқулов уни рақс тилига, ритмли ҳаракатлар тилига кўчирди холос.

Зўравон подшо билан бурғуловчи Баҳодир олишувини қузатаётган томошабинлар ёвуз куч енгилишига ишонмагандай бир лаҳзача сукут сақлаб туришди, кейин ҳушёр тортиб гулдурос қарсак чалишди.

Зал қувончига қувонч қўшиб, саҳнанинг турли томонидан йигит ва қизлар туша бошлашди. Бу халқ тантанаси, халқ рақси, сабан тўй эди. Устун учига боғланган дурра ҳилпирар, шинаванда йигит қўлида тальян гармони хониш қиларди. Унга қўнғироқчали «сарат» гармонлари жўр бўла бошладию украинча, бошқирдча, озарбайжонча, татарча кийинган ёшлар саҳнада рақс туша кетдилар.

Раҳим зални оламжаҳон қувонч чулғаб олганини кўриб турарди. Унинг саҳнадаги ёшларга: «Бўш келманглар, ҳа, баракалла!»— дея қичқиргиси келиб кетди. Лекин у на фақат қичқира олар, бир оғиз сўз айтишга ҳам ҳоли йўқ, томоғига нимадир келиб тиқилганди.

Шод-хуррам одамлар Қаюмовни ҳавога итқитишар, зал кулги, табрик, олқиш хитоблари билан тўлиб кетганди.

Ғалаба эди бу. Ҳозир Раҳимдан кўра бахтлироқ одам бўлмаса керак. Аммо қизиқ, шундай ажиб шодлик ҳиссини аллақандай ўкинч ҳисси босиб кетмоқчи бўляптими? Кечиккан бахтмикин бу бахт? Ёшроқ пайтида тўғри йўл топа билса санъатга бундан ҳам кўпроқ фойда келтирармиди балки у.

Субҳонқулов туртина-суртина залдан чиқа бошлади. Ёнгинасидан ўтаётган одамлар жилмайиб, унга иззат-икром кўрсатишарди. Улар сочлари тўкила бошлаган келишимли бу одам нега йиғлаётганига, юзларидан дона-дона ёш томчилари думалаётганига тушунолмай ҳайрон бўлишарди...

КЎЗАГУЛ

I

Болаликдан умрбод хотирда қолувчи бирор воқеа бўлади.

...Дунёга келганимга неча йил, неча ойдир тўлган ёзги серқуёш, нурафшон куни эрталаб ўтлоқдаги чечаклар гилами устида юрганим ҳамон эсимда. Ўтлоқда тумонат одам. Баланд устун учида ҳарир дурралар қилпирайди. Сабан тўйи эди бу.

Баногоҳ аёллар қўйлаги барини шишириб муздек шабада эса бошлади. Кейин аста йирик-йирик ёмғир томчилай бошлади. Одамлар елиб-югуриб, бирор пана излашга тушишди.

Дадам қўлимдан ушлаб олган, биз ҳам панага шошилдик. Дадам мени кўтариб олмоқчи бўлганди, кўнмадим, тўнгалар устидан сакраб ўтиш завқли эди.

Қаршимизда сарғиш ўтлоқли тепалик кўринди. Яқин борганимизда қарасам, тепалик чечаклар билан қопланган экан.

Дадам кимгадир гап ташлади:

— Кўзагуллар... Роса гуллабди-е.

— Шувиллашини айтинг!

Чечаклар... Кўзагуллар...

II

Орадан қирқ йил ўтгач, яна ўша ўтлоқни кездим. Энди ўзим ҳам дадаман, қизчамни етаклаб олганман. Ушна дарёси ёқасидаги чоққина бу ўтлоқ ҳозир ўтлоққина эмас, зиёратгоҳ ҳамдир. Кўп йиллар муқаддам худди шу ерда Володя Ульянов югуриб-елиб юрган.

Бундан олдинроқ Кокушкинодаги Ленин уй-музейини зиёрат қилиб чиққандик. Дарё ёқасидаги манави ўтлоқ ўша музейнинг бир қисми.

Сокин, осойишта оқиб ётибди Ушна. Қачонлардир болакай Володяни кунига ўн марталаб ўз қучоғида эркалаган бу дарё... Қанийди, сўзлай олса дарё ўша кунлар қиссасин!

Ўтлоқда шавил, равоч кўп экан. Ўша вақтларда ҳам ўсган бўлса керак бу гиёҳлар. Володя узиб чайнагандир ҳойнаҳой улардан.

Алвон ранг чечаклар кўрпаси... Нарироқда...

Мен бир лаҳза юришдан тўхтаб қолдим...

Кўз олдимга болалик йилларим келганди. Музейда кўрган экспонатларим, Володя тўғрисида ўқиган, билганларим янада бойитди хотирамни.

Қизим кўлимни тортқилади.

— Дада, анави чечакларнинг номи нима?

— Уми... Кўзагул... Қизим.

— Бирам чиройлики!.. Ленин бобо ҳам кўрганми бу чечакларни?

— Албатта! Мана эшит...

III

Кекса врач Александр Дмитриевич Бланкнинг Кокушкинодаги ёроч биноси. Бинога ҳовлида рўпарама-рўпара тушган иморат қиш ичи эгасини соғингандай қор ғарамлари орасида мунгайиб ётади-да, ёз келди дегунча яқин-атрофдаги энг гавжум, файзли масканга айланади. Александр Дмитриевичнинг беш нафар қизи оталари вазиятига кўра бола-чақалари билан ёз кунлари шу ерга келишади.

...Ўша ёз Кокушкинога энг биринчи бўлиб Александр Дмитриевичнинг Қозонда яшовчи тўнғич қизи Анна Веретенникова болалари билан ташриф буюрди. Кетма-кет Любовь Ардашева оиласи ҳам етиб келди.

Ушна ёқасида хушчақчақ овозлар янграй бошлади.

Лекин негадир дарё мунгли-маъюс кўринарди. Сабаби нимадайкин?

Келганларнинг кичигию каттаси Симбирскдан Ульяновлар келишини зориқиб кутарди. Ҳар йили шундай ўзи: Ульяновлар келгачгина кўнгилли, шод, эсда қолувчи кунлар бошланарди бу ерда. Илья Николаевичнинг мароқли ҳикоялари... Мария Александровнанинг пианино чалиб, нафис қўшиқ айтиши... Володянинг бир-бирдан қизиқ ўйинлар ўйлаб топиши... Мана шуларсиз нимадир камдай туюлаётганди.

Ушна дарёси ҳам энг шўх, энг зийрак, энг абжир сузувчи болакай дўстини соғингани учун маънос оқяпти шекилли...

Володянинг дўстлари Коля билан Петя укачаларини эргаштирганча Апакай овули четидаги йўл томон тизилиб кетишяпти. Таниш тарантаслар келмаётганмикин?

Улар анча кутишгач, ана, ниҳоят тарантаслар ҳам кўринди...

Атрофни кўнғироқчаларнинг жиринглаши, шодхуррам кулги овозлар босиб кетди. Қулоқларини шамдай диккайтирган отлар йўл четида таққа тўхтади.

Биринчи тарантас олдида одатдагидай кучер билан Володя ёнма-ён ўтиришибди. Володянинг майин сарғиш соч толалари шабадада ҳилпирайди. Қийиқроқ, ақлли, қўнғир кўзлари чақнаб жилмаяди.

Орқада қизалоқ Маняшани тиззасига ўтқазган Мария Александровна кўриняпти. Анна билан Ольга ҳам шу ерда.

Кейинги тарантасда эркаклар — Илья Николаевич, Саша ва Митя. Ҳамма нарасада акаси Володяга тақлид қилувчи Митя кучер ёнига ўтириб олган.

Тарантаслардан сакраб тушган болалар хурсанд қийқириб, овул томон югуришди. Улар уйга ҳам кириб ўтирмай, тик сўқмоқдан тўппа-тўғри Ушна ёқасига туша бошлашди.

— Дунёда Кокушкиномиздан чиройли жой йўқ! — хитоб қилди Володя дарё ёқасидаги қамишлар, чечак ўсиб ётган нариги қирғоққа қараб. Кейин чуқур нафас олди-да, тепаликдаги ям-яшил қарағайзорга суқланиб боқди.

Ушна дарёси ёш дўсти билан саломлашгандай шўх тўлқинларини қирғоққа чалпирди.

Овқатланиб, Ушнада чўмилишгандан сўнг болалар ҳовли ўртасидаги иморатнинг бильярд бўлмасига тўпланишди. Қизиқ-қизиқ ўйинлар худди шу бўлмада ўйлаб топилар, эртаги, ундан кейинги кунлар режаси тузиларди бу ерда.

Ҳозир ҳам шу мақсадда тўпланишди. Олдинроқ келганлар унча-мунча маслаҳатлашиб олишган, ҳозир Володядан бирор янги гап кутишарди.

— Келинлар, варрак ясаймиз, — деди Володя мулойим жилмайиб.

— Ол-а, ўйлаб-ўйлаб топган гапингни қараю!— деди анча-мунча нарсага ҳайратланавермайдиган Петя.

Володянинг юзи жиддийлашди.

— Нима деяпсан, оддий варрак эмас,— қўл силтади у.— Катта, эшикдай варрак — қуроқ ясаймиз.

— Ҳа, тўғри! Зап иш бўларди-да ўшанда,— маъқуллади Коля Веретенников. Унинг ўйчан кўзлари чақнаб кетган, кўпинча Володянинг тарафини олгучийди.

Шу кундан эътиборан сув қўйнида мазза қилиб чўмилиб келганларидан сўнг қуроқ яшаш билан овора бўла бошладилар. Бильярд бўлманинг бир бурчаги қорғоз, ширач, ғалтаклар билан тўлиб кетганди. Бильярд ўйнашга кирган катталар, ҳатто гимназиянинг юқори синфларида ўқувчи Саша Ульянов билан Шура Веретенниковалар ўзларини бунини кўрмаганликка, эътибор бермаганликка солишарди.

Володя билан Коля атрофларига болакайларни йиғиб олиб, қуроқ яшашда давом этишар, йўл-йўлакай ўқиган китоблари тўғрисида ҳам гаплашиб қўйишарди.

— Тургеневнинг «Соат» деган ҳикоясини ўқиганмисан?— сўради Володя.

— Йўқ.

— «Тутун» деган повестини-чи?

Коля нуқул «йўқ» деяверишни эп билмагани учун бурни тагидан «ҳа» деб қўя қолди.

Володя маъноли жилмайди.

— Тургеневнинг «Литвинов» деган повестини ҳам ўқимаганмисан?

Коля иккинчи марта ёлгончилик қилмаслик учун қисқагина қилиб:

— Йўқ, ўқимаганман,— деб жавоб қайтарди.

Володя кулиб юборди.

— Мана энди ёлгончилигинг маълум бўлиб қолди. Агар «Тутун»ни ўқиган бўлсанг, Литвинов шу повестининг қаҳрамонлигини билардинг. Тургенев умрида «Литвинов» деган повесть ёзган эмас.

Колянинг сочлари тагигача қизариб кетди. Ҳамма устимдан кулса-я. Тўғри, болалар ҳам, катталар ҳам ўз ишлари билан овора, гапимизни эшитмаган бўлишса керак. Лекин... Бордию Володя ҳозир менинг ёлгон-

чилигимни кула-кула гапириб берса-чи?.. Ер ёрилса ерга киргудай бўламан-да ўзиям...

Шу пайт эндигина маъноли жилмаяётган Володянинг кўзлари жиддийлашди.

— Тургеневнинг «Соат» ҳикоясини албатта топиб ўқи. Ҳикоянинг қаҳрамони Давид жудаям жасоратли йигит. Ундайлар ўз мақсадларига эришмай қўймайдилар... Қани, ширачни олиб бер, думини ёпиштириш керак.

Коля эркин нафас олиб, шишага қўл узатаркан, секингина:

— Учармикин ишқилиб?— дея сўраб қўйди.

— Учиши керак!— жавоб қайтарди Володя ҳамма эшитсин учун овозини баланд қилиб.— Аравача ҳам тиркаб учирамиз ҳали.

— Бирортамиз тушиб оламиз ўша аравачага.

— Галма-гал тушамиз,— деди кимдир гапга аравачага.

— Қулашимиз ҳам галма-гал бўлади.

Қаҳ-қаҳ отаётганларга қўшилиб Коля ҳам кулди. Йўқ, Володя унинг ҳозирги ёлгончилигини ҳаммага айтиб, шарманда қилишни хаёлига ҳам келтирмапти...

Эртасига қуроқни битказишди.

Ғир-ғир шабада эсаётган ажойиб ёз кунини эди. Болалар шовқин-сурон билан эшикдай қуроқни ўтлоқ сари элта бошлашди. Йўлда уларга Кокушкиннинг бошқа болалари ҳам эргашишди. Володя ўтган-кетганларида танишган болалар билан саломлашар, улар орасида нотанишлари ҳам бор эди. Ана, қуралай кўз, ўт-олов бола. Бошқалардан юпунроқ кийинган у. Бошида қора дўппи, одмигина кўк кўйлаги устидан эски камзул кийиб олибди. Володя бундай ночор кийимли болаларни кўшни Апакай овулида ҳам кўрган эди.

— Танишиб қўяйлик. Исмин Володя,— деди у қуралай кўз болага қўл узатиб.

— Менинг исмин Баҳави,— деди бола ҳам уятчан жилмайиб.

... Олдинига қуроқ яхши учмади. Ердан хиёл кўтарилди-да, шох ташлай-ташлай нагга шўнғиди...

— Келинлар, шамолга рўпарамас, кўндалангроқ югуриб кўрамиз.

Болаларнинг шовқинидан кекса тол учидаги қарғалар галаси гурра кўкка парвоз қилди. Қарғалар билан мусобақалашаётгандай қуроқ ҳам борган сайин юқорига кўтариларди. Ура! Учяпти, қаранглар, қуроқ учяпти!

Болаларнинг хурсандчилиги ичларига сиғмас, бақир-чақир қилиб сакрашар, у ёқдан-бу ёққа югуришарди.

Ажабо, қуроқнинг ипи Коля билан Петянинг қўлидан чиқиб кетай деяптими? Силталаб-силталаб, қаттиқ тортяпти-я... Тез, тезроқ ёрдамга келинглар!

Болалар югура келиб, қуроқ ипига ёпишишди. Йўқ, чиқиб кетиб бўпти қўлимиздан! Лекин... Ие, бу қанақаси? Қуроқ осмонда бир шох ташлади-да, қаноти синган қушдай пастга шўнғий бошлади... Ана, ерга келиб тушди... Қовурғалари синиб, қоғози йиртилди...

— Эҳ, шундай қуроқни дабдаласини чиқардик-а, — деди болалардан бири чуқур хўрсиниб.

— Ипини силталамаслик керак эди, шунга қулади, — танбеҳ берган бўлди иккинчи бола.

Орага ноқулай сукунат чўкди.

Шу пайт Володя бутун ўтлоқни тўлдириб, яйраб-яйраб кула бошлади.

— Зарари йўқ, хафа бўлманглар. Биз барибир мақсадимизга эришдик. Қуроғимиз учди, қушлар билан баббаравар учди-я. Шунинг ўзи ажойиб-ку!

Қолганлар ҳам Володяга қўшилишиб кулиб юборди.

IV

— Мана шу ўтлоқда учиришганми қуроқни, дада?

— Ҳа, шу ерда... Ҳув анави тепаликда учиришган бўлишса керак. Юр, чиқиб кўрамиз.

— Майли, юринг. Сиз буларни қаёқдан биласиз, дада?

— Қаёқдан биламанми? Манави кўзагуллар ёрдам берди ҳаммасини кўз олдимга келтиришимда, қизим.

— Қандай қилиб? Кўзагул тўғрисида ҳеч гапириб бермагандингиз-ку?

— Сабр қил, қизим, унга ҳам навбат келади ҳозир. Эшит бу ёғини.

Ушна ўша кунни ҳамон хотирласа керак.

Чошгоҳ пайти эди. Қиргоқдаги толларнинг ҳолсиз барглари аста силкинади-да, ниманидир тингламоқчидай тагин тиниб қолади. Сув сатҳида нимзангор қанотли сўзанақлар учиб юрибди.

Эндигина чўмилиб чиққан Володя билан Коля қиргоқда исиниб ўтиришарди.

Тол барглари бекорга силкинишдан тўхтамаган экан, баногоҳ нариги қиргоқдан мунгли қўшиқ эшитила бошлади...

— Баҳави келибди, юр, олдига борамизми?— деди ўрнидан сакраб турган Володя.

Улар тегирмон бошига югуришди. Ўша ерда ҳамма «Ошхона» деб атайдиган жой бор. Чиндан ҳам тегирмон боши чўпонларга ошхонадай бўлиб қолган. Бир туп қарағай тагида доим қозон қайнаб туришидан ташқари, салқингина, суви муздек булоқ бор. Чўпонлар шу ерда тушлик қилишади, пода ҳам сув ичиб нафас ростлайди.

Болалар ўша ерга ошиқишарди. Болодя билан Коляга кўзи тушган Баҳави дўстлари шарафига янги қўшиқ бошлади. Унинг бу одатини билган Володя билан Коля бош ирғабгина саломлашишгач, кўм-кўк майсага ўтиришди-да, жим қўшиқ тинглай бошлашди.

Қуроқ учирилган кунни танишиб қолгандан бери улар бу ерга тез-тез келиб туришарди. Баҳавининг татарча баъзи қўшиқларини унча-мунча тушунишар, русча таржимасини ҳам билишарди.

Баҳави ҳозир ҳам ошналарига таниш қўшиқни бошлаганди.

Олтин ранг, ҳай-ҳай, сариқ,
Кўзагул бутоқлари.
Соғиниб, саргайсан,
Евуз уруш чоқлари.

Кейин у овул томонга қарадию қўшиқ айтишдан тўхтади.

Бу ёққа сўқмоқ ёқалаб барваста чўпон Антон келаётганди.

— Тагин ундиролмабди-да,— деди Баҳави аста хўрсиниб.

— Нега ундай деяпсан?

— Қара, жаҳл билан қўл силтаяпти... Пода эгаларидан пича пул олиб келгани кетган эди. Беришмабди-да демак.

Ростдан ҳам Антоннинг кайфияти ёмон эди. У етиб келмасданоқ Баҳавига ўшқирди:

— Нега ҳалитдан ҳайдаб келдинг подани? Тушлик қай вақтда бўлишини билардинг-ку... Кўзинг кўр эмасдир.

Володя сакраб ўрнидан турди.

— Соати бўлмаса вақтни қаёқдан билсин?

— Жуда яхши билади. Соя тўрт қадам бўйига келса тушлик вақти.

— Нега энди, қадам соат эмас-ку?

— Қадам соат ўрнини босиши мумкин,— гапга аралашди Баҳави.— Мана, кўринглар. Ҳозир менинг соям анави отқулоқ ёнигача чўзилган. Қадамлаб кўрайин-чи. Бир, икки, уч, тўрт қадам. Туш вақти бўлибди-ку, Антон оға.

— Қизиқ,— деди Володя.— Биласизларми, қадим-қадим замонлар гномон деган биринчи астрономик асбоб бўлган. Ерга қоқилган қозиқ ва унинг сояси ёрдамида қуёшнинг ердан қанча баландликдалиги аниқланган.

— Уни қаранглар-а!

— Биласизларми, биринчи астрономлар, яъни қуёш, юлдузлар тўғрисида дастлабки маълумотларни ёзиб қолдирганлар ҳам чўпонлар бўлишган.

— Эҳтимол. Умри қир-адирда ўтгандан кейин бошқа нима тўғрида ҳам ўйларди улар!— деб қўйди Антон. Ҳозир у анча жаҳлидан тушганди.

Володя билан Баҳави сездирмайгина бир-бирларига маъноли қараб қўйишди.

Антон чўнтаги астарларигача қоқиштириб, тамаки кукуни туширди. Кейин ўзига ўзи гапира бошлади.

— «Ола қарғада оларинг бўлса...» эмиш. Кутавер ўша қарғангдан. Чўнтагингда бир чимдим ҳам тамаки йўқ, кўйлагинг далвай-далвай, узилиб тушай деяпти... Эҳ, ҳаёт...

Володя тегирмон бошидан одатдагича югурмай аста, жиддий ўйга толиб қайтди.

...Уша куни Кокушкинога яна бир одам ташриф буюрди. Уфа губерниясининг Балабай вилоятдан

Колянинг тўнғич опаси Анна Ивановна дам олгани келганди. Гап-сўзи, юриш-туриши, мулойимлиги билан ўрнакли эди врач Анна Веретенникова. Қозондалигида у татар беморларни бепул даволаганди. Ҳозир олис Балабай вилоятига бориб, у ерда ҳам татар ва бошқирд беморларининг дардига малҳам бўляпти. Бир томондан шифокорлик қилса, иккинчи томондан одамларнинг ғам-ҳасрати, хурсандчиликлари билан ўртоқлашяпти. Татарча гаплашиш, ўқиб-ёзишни ҳам ўрганиб олган.

Кўп йўл босган Анна Ивановнанинг оқиш чувак юзида ҳорғинлик сезилиб турарди.

Мана, у пешайвон кўланкасидаги кажава курсида Илья Николаевич билан суҳбатлашиб ўтирибди.

— Татар ва бошқирд халқлари, умуман, Россиядаги барча миллатлар икки, ҳатто уч томонлама эзиляпти. Бир томондан, миллий ҳуқуқсизлик, бидъат, жаҳолат, иккинчи томондан, йўқчилик, синфий зулм... Кун сайин кучайиб боряпти зулм-истибдод.

— Нимасини айтасан,— маъқуллади Аннанинг гапини Иван Николаевич.— Камбағалларнинг аҳволи ночор. Мени энг ачинтирадигани жаҳолат.

— Самодержавие майда миллатларни жаҳолатда сақлашдан манфаатдор. Лекин шундай кунлар келадики... Мард, заҳматқаш, истеъдодли ва ор-номусли татар ҳамда бошқирд халқлари бош кўтаради. Бунга ишончим комил.

Ҳорғинлигидан деярли асар ҳам қолмаган Анна Ивановна ўйчангина жилмайиб, гапида давом этди:

— Хизматим важдан олис-олис овулларда бўлишимга тўғри келади. Татарлар доктор одамдан кира ҳақи олишни гуноҳ ҳисоблайдилар. Татар аёлларининг одамшавандалиги, камтарлиги ҳавас қилгулик. Меҳнатда толмас, дидли-фаросатли эркакларга қараб қўйил қоласан.

Бир чеккада ўтирган Саша билан Володя бу суҳбатни берилиб тинглашарди.

Кечга томон Саша, Володя ва Колялар Ушна ёқасида айланиб келишга чиқишди.

Ўтлоқдаги кўзагуллар ёнига етишганда Володя бир зум тўхтаб қолди.

— Коля, Баҳавининг қўшиғи ёдингдами?

Коля илҳом билан куйлаб қўйди:

Олтин ранг, ҳай-ҳай, сариқ...
Кўзагул булоқлари...

— Биласизларми, энди тушундим. Халқ мана шу чечакларга қараб тўқиган бу қўшиқни. Қаранглар-а, жудаям сезгир уларнинг тож япроқлари. Ниманидир пайқаетгандай, бўрон бўлажагини олдиндан сезаётгандай улар.

— Лекин у бўрон халқ бошига ҳасрат келтирувчи уруш эмас!— деди Саша янгроқ овозда.— Халқ учун хуррият келтиражак революция бўрони у.

Уйга қайтаётганларида хаёл оғушидаги Володя гўдаклигида онасидан эшитган, оиладаги ҳамма яхши кўрувчи қўшиқ сатрларини ёддан ўқиди:

Ҳайҳот, билмам, ёруғ дунёда,
Нелар кутмиш тақдир-қисматинг?
Жасорату мардликлар билан
Ошар балки шону шуҳратинг?

Саша билан Коля қўшиқнинг кейинги бандларини ўқишди:

Улуғ доҳий, машҳури олам,
Сўнги жангга отланганинг он,
Юртинг учун энг оғир дамда —
Қилажаксан кўксингни қалқон.

Ҳад-ҳудудсиз мусаффо қалбинг,
Ҳақиқатдир умрингга мезон,
Ҳеч енгилмас ироданг билан
Зафар қучиб топажаксан шон.

...Эртасига чошгоҳ пайти Володя билан Коля яна тегирмон бошига ошиқишди. Энди улар учун Баҳавининг қўшиқлари бутунлай янгича маъно касб этганди.

VI

— Ленин катта бўлганда ҳам учратганми Баҳавини, дада?

— Эҳтимол, учратгандир. Ленин Кокушкинода сургундалик пайтлари деҳқонлар турмуши билан ало-

ҳида қизиққан. Кўп суҳбатлар ўтказган улар орасида. Овул халқининг азоб-уқубати, орзу-умидлари қаттиқ таъсир қиларди Ленинга. Ана шунда учратган бўлиши ҳам мумкин у Баҳавини.

— Улғайгач ким бўлиб етишган Баҳави?

— Олдинига ғаллакор деҳқон бўлган, кейин солдатликка олишган уни. «Соғиниб, сарғаярсан, ёвуз уруш чоқлари», деб беҳуда куйламаганди Баҳави. Биринчи жаҳон уруши бошланганида қирқ ёшдан ошган Баҳавини жангга соладилар. Совуқ оқопларда унинг қўшиқлари яна ҳам ҳасратли, яна ҳам мунгли янграйди... Кейин шонли революция, оловли граждандар уруши йиллари. Энди Баҳави бутунлай бошқача куйлай бошлаган. Озодлик ва кураш қўшиқлари эди у. Баҳави буюк юртдоши Ленин тўғрисида кўп эшитган, болаликдаги дўсти билан учрашмоқчи бўлган ҳам албатта. Лекин бундай учрашув насиб этмаган. Кўп жангу жадалларни кўрган кекса солдат Баҳави граждандар урушининг тугаши арафасида мардларча ҳалок бўлган....

Шунга имоним комил... Буюк Ленин 1920 йили Татаристон автоном республикаси тузиш ҳақидаги декретга имзо чекканда болаликдаги дўсти Баҳавини ҳам эслаб, қўшиқларини эшитгандек бўлган. Ҳа, худди шундай... Ленин қўшиқ, музикани гоят яхши эслаб қоларди. Қулоқлари остида Баҳавининг қўшиқлари янграгани шубҳасиз...

Мана, кўзагуллар нималарни эслатади менга, қизим.

ФАРЗАНД КЎРГАН ЧОЛ-КАМПИР!

Фарзанд кўриш насиб этмади уларга. Айб кимдалигини текширтириб ҳам ўтиришмади. Зеро бунга вақтлари ҳам йўқ, рўзгорни оёққа турғазини, йўқни бор қилишлари керак эди. Энг асосийси шуки, улар бир-бирларини жон-дилдан севишарди. Бола бўлмаётганидан ичдан куйинишса-да, бу хусусда бир-бирларига ишора қилишга ҳам тиллари бормасди. Ҳали ёшмиз, ҳамма нарса олдинда, бу йил бўлмаса келаси йили, келаси йил бўлмаса ундан кейинроқ кўрармизда ахир фарзанд,— дея умид билан яшайвердилар.

Тўғрироғи, Зумара келажакда йилтираб кўринувчи умидга кўп ҳам ишонавермай, бир-икки марта докторларга мурожаат қилиб кўрди. Олдинига район касалхонасига, кейинроқ пуллик поликлиникага қатнади. Пул тўлагандан кейин наҳотки ёрдам қилишмаса? Аммо докторлар бор ҳақиқатни айтишди. Зумара хоним бола кўришдек бахтдан маҳрум. Табиат ато қилмаган нарсага зўрлик билан эришиб бўлмайди. Пешонага бола эркалатиш ёзилмаган экан, тақдирга тан беришдан бошқа илож йўқ. Докторлардан умидли гап эшитолмагач Зумара табибларга кўрсатиб боқди ўзини. Докторларга ишонмаганидан эмас, «ётиб қолгунча, отиб қол» — қабилида қилди бу ишни. Лекин фойдаси бўлмади.

Оғир жангу жадал йиллари Зумара Салоҳни интизор кутди, узлуксиз хатларида энг эзгу қалб сўзларини йўллаб турди унга. Бу тушунарли. Гарчи Зумара урушдан олдинги ўн йил мобайнида бола туғмаса ҳам Салоҳ бу тўғрида бир оғиз ўпкаланмади, хиёл бўлса-да таъна қилмади. Ўн гулидан бир гули очилмаган не не ёш туллар эрсизлик азоби тортаётган бир вақтда

хусни тобора очилиб, мактабда фаррошлик қилувчи, бирор таянчи йўқ Зумара Салоҳни интиқ, зор-зор кутди.

Илтижолари ижобатга ўтдимиз, соғинч тўла дил сўзлари қалқон бўлдими, Салоҳ анча сўлгин, сочларини ярми оқарган ҳолда ўлмай Зумараси ёнига қайтди. Салоҳга пича инвалидлик нафақаси тайинлашди. Зумара ҳамон фаррошлик қилар, қўл учида тирикчилик қилишса ҳам аёл бечоранинг боши осмонда эди. Эрининг тирик қайтиб келиши бир бахт бўлса, иккинчи томондан, ҳозиргача юрак-бағрини пинҳона ўртаб келаётган дарди ҳам тасодифий сабаб билан анча енгиллашди. Бир куни Салоҳ кутилмаганда дилини очди:

— Ёшроқ, белда қувват кўп йиллари насиб этмади бола кўриш,— деди у негадир Зумараси олдида узр сўраётгандай.— Энди ярим жон бўлиб қайтган мажруҳдан ҳеч нарса кутмай қўя қол, Зумарагинам. Жўжалари йўқ розларга ўхшаб танҳоликда қартаямиз шекилли.

Зумара бошини эри кўксига қўйиб, ўкириб-ўкириб йиғлаб юборишдан базўр ўзини тийди. Салоҳнинг гапи кесатиқдай у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетганди. «Ярим жон, мажруҳ бўлиб қайтган» инвалиднинг сираям айби йўқ. Урушдан олдин ҳам айбсиз эди, ҳозир ҳам айбдор эмас. Ҳамма иллат Зумаранинг ўзида.

Аёл боёқиш кўп йиллардан бери сир сақлаб келаётган нарсасини айтиб, эрини тинчлантиргиси келади. Лекин ички бир куч бунга сира йўл қўймайди. «Ҳозиргача айтилмаган гапни энди гапириб ҳам нима қилдинг? Кимга фойдаси бор, унгами ёки ўзингми? Туппа-тузук яшаб турибсизлар-ку».

— Боласи борларнинг биздан ортиқ жойлари йўқ, ҳозирги болалардан барака топган кам,— деди Зумара тушкун ва нимадандир ўпкаланган овозда. Лекин бу шунчаки, омади гап эди. Зумара ўзига ҳам, эрига ҳам айб тақамасди. Хуллас, сир яна сирлигича қолаверди.

Мактабдаги фаррошлик маоши ва Салоҳнинг инвалидлик учун оладиган нафақаси билангина кун кўриш анча оғир, нон-сут, чой ва шакардан ортмасди пуллари. Инсон баъзида гўшт еб туриши керак-ку, ахир. Бундан ташқари, Зумара минг қилса ҳам аёл, у қўшнилари янги кийим-бош, рўзгор анжомлари сотиб

олишганини кўради. Улар энди бир-бирларининг пинжларига кириб ётиш билангина чекланадиган ёшдан ўтиб қолишди. Зумара гоҳо гап орасида шунга ишора қилиб қўяди.

— Анави заводда ишлайдиган Хомид телевизор сотиб олибди. Кинога ҳам бормайди, эртаю кеч ўша телевизорга тикилиб ўтиргани ўтирган.

— Совимайдиган самовар экан-да унда сотиб олгани. Ёғи чиқармиди тикилиб ўтираверган билан унга?— дея ҳазилга йўймоқчи бўлади Салоҳ. Аммо барибир чуқур ўйга толади. Зумара ҳам одам-ку ахир, одамларда у-буни кўриб ҳаваси келади. Бундан ташқари, уларнинг бола-чақа, қий-чуви йўқ уйларида ўшандай жимгина тикилиб ўтирадиган бирор эрмак бўлса, ичлари пишиб, зерикишмасди. Куни билан супуриб-сидиришдан чарчаб қайтган Зумара боёқиш кечки нон-чойдан кейин ноилож ўринга чўзилади, собиқ солдат, озми-кўпми дунё кўрган Салоҳнинг обуна бўлишган биттагина газетани қайта-қайта ўқишдан бошқа овунчоғи йўқ. Газетада ҳам нуқул бир хил гап: фалон литр сут, писмадон центнер жун...

Анави чиноқ Хомидга ўхшаб Салоҳ ҳам телевизор олиши мумкин эдию, лекин пул масаласи... ҳазилкаш бир рус чол: «Жаннатга тушар эдим у анча-мунча гуноҳим бор-да»,— дегандай чатоқ эди.

Салоҳ бир куни ўйга худди ёмби топгандай хурсанд қайтди.

— Менга қара, хотин, ҳозиргина келишиб келдим, ишга кирмоқчиман. Ишдан бўш вақтларингда дўконга кириб, телевизорнинг энг янги маркасини суриштириб юр. Нима, чиноқ Хомиддан бирор жойимиз камми бизнинг?

— Инвалидга кўзлари учиб турмагандир,— деди Зумара. У нуқул уйда ҳазил-ҳузул гап қилиб юривчи эрининг ҳозирги сўзларига ҳам ишонмаганди.

Лекин бу сафар Салоҳ ҳазиллашмаётганди.

— Кўзлари учиб турибдими, йўқми, билмадим-ку, аммо эртага эрталаб барвақт туришим керак.

Зумара пича ўйланиб қолиб, кейин сўради:

— Хўш, айт, қайси каллаварам ишга олди ўзи сени?

— Каллаварам эмас, жудаям ақлли одам. Инвалид Салоҳ энг одил подшо бўлишини кўриб қўйсин.

— Подшо қилишмоқчими ҳали сени? — кулгига олди Зумара.

— Подшо бўлмай, ким бўлардим. Юриш-туришим гулзор ичида. Уч нафар аёлга бригадирман. Деярли қиладиган ишнинг ўзи йўқ, хотинжон. Анави учта аёлга раҳбарлик қиламан холос. Маоши ҳам ёмон эмас, нақд олтмиш сўм. Нафақам устига тағин бу. Тешиб чиқмас ахир?

Зумаранинг бир лаҳза нафаси ичига тушиб, тили калимага келмай қолди. Қандай ҳам тили келсин? Уйга қўшимча олтмиш сўм келса-я! Лекин бунинг иккинчи қалтис томони ҳам бор. Майли, гулзорга қоровул-поровул бўлар эҳтимол, лекин қўл остида уч нафар аёл ишлаши сал ёқинқирамаяпти. Эркакларга ишониб бўлмайди, инвалидман дейди-ю, анави...

Зумара шунчаки сўраган бўлди:

— Анави... ҳақ, қўл остингда ишлайдиган аёллар демоқчиман. Қанақа ўзи улар? Кийим-бошлари, ёшлари дегандай.

Салоҳ ёйилиб кулди. Оббо Зумара-ей, рашк қилаётганини сездирмаганини-чи, қойил, раҳмат. Инвалидини қизғаняпти шекилли.

У бор гапни тўкиб сола қолди:

— Сал бошқачароқ гапирганга ўхшайман. Кўрганим йўқ ҳали уларни, шаҳар ободончилик бўлимида эшитганимни айтдим холос. Ҳа энди, ҳамма қатори одам болалари бўлишса керак-да у аёллар. Кийим-бошлари йўқ эмасдир, яланғочмасдирлар ҳар ҳолда.

Аччиқ устида айтилган бу гап барибир кўнгилдаги натижани бермади.

— Зап иш топибсан-ку, — кесатган бўлди Зумара. — Ҳартугур кўчадан келмай қолувдинг, аллақандай аёллар кетидан юрибман де ҳали, ёшинг бир жойга бориб қолганда...

— Бирга ишлагандан кейин, аллақандай аёллар эмас улар, — хуноби оша бошлади Салоҳнинг хотинини ишонтиришга тиришиб.

Инсон боласи ношукр бўлади ўзи, нақ бахт қуши бошингга қўнай деб турибди-ку, бу бўлса...

Зумара пича эс-хушини йиғиб олди. Эри ҳам ҳамма қатори одам, уйда телевизор бўлишини хоҳлаяпти.

— Маоши олтмиш сўм дедингми? Нафақанг ус-

тигами? Агар гапинг рост бўлса, яхши иш топибсан, эржон. Шу вақтгача «олма пиш, оғзимга туш», деб юраверган экансан. Айниқса ишхонанг уйимизга яқинлиги яхши бўлди. Ўтган-кетганда кўз ташлаб тураман. Айтиб қўяй, сал қинғир қадам босишингни сезиб қолсам, кўрсатиб қўяман-а...

«Қинғир қадам босиш» қаёқда. «Бошлиқ», «бригадир» деган гаплар бекорчи, ҳамма иш биргаликда ба-жарилар экан. Супуриб-сидириш ўртада, бировга кўп, бировга кам эмасди. Бир гал аёллар супуриб-сидириш-са, уларнинг супуриндисини Салоҳ замбилгалтакда четга олиб чиқиб ағдаришга мажбур. Дарахт-бута ост-ларини юмшатишга тўғри келса, қоидага биноан Салоҳ ўз улушидаги жойни юмшатишдан ташқари, ана-ви уч аёл чўқилаб ўтган ерларга ҳам қараши керак.

— Яхшилаб юмшатсанглар-чи, барака топгурлар, гап эшитиб қолмайлик тагин.

Ободончилик бўлимидагилар номини тилга олиш-дан ташқари, катта ёшли эркак бўлган Салоҳ вақт то-пиб жанг пайтлари кўрган-кечирган қизиқ-қизиқ во-қеаларни (у урушнинг даҳшатли суронларинигина эмас, кулгили ҳодисаларини ҳам эслаб қолганди) ҳи-коя қилиб берар, ҳазил-ҳузул қилиб айтган «бошлиқ», «бригадир» сўзлари расмий тус олиб борарди. Анави уч нафар аёл ҳадеганда унинг ёнига югуриб келиб: «Салоҳ оға, манавиндай қилсак бўладими?» «Салоҳ оға, ишимни кўриб қўйинг бир»,— дея маслаҳат сў-райдиган бўлиб қолишганди. Бу ҳам етмагандай: «Ҳой, сиз эркаксиз, биздан кучлироқсиз»,— дейишар-ди-да, юз метрли йўғон шлангда сув сепишни ҳам унинг зиммасига юклашарди. Энг огири болаларни тергаш. Ёзнинг иссиқ кунлари худди шу гулзор тева-рагига боғчалардан ўрдак галаларидай саф-саф бола-ларни олиб келишади. Наъматак, мойчечак, ясмин-лар қийғос гуллаганини кўради албатта болакайлар. Кўришсагина майли эди-я! Улар ҳадеганда гул узиш пайида бўлишади, ёши улуг Салоҳ болакайларни тар-тибга чақира-чақира ҳали у бурчакдан, ҳали бу бур-чакдан ҳой-ҳойлагани ёки ҳуштак чуриллатгани эши-тилиб қолади. Мабодо бирорта гул узган болани уш-лаб олса, уни қаттиқ койиб ўтирмай, ўша узган гули-ни тутқизган ҳолда ўзининг солдатлик пайтидагига

ўхшаб шахдам одимлатиб мураббияси ҳузурига элтади.

— Болаларга эҳтиёт бўлиш керак-да, яйлов эмас, ҳукуматнинг гулзори-ку бу. Ҳукумат одами сифатида огоҳлантираман. Иккиламчи ушлаб олсам, ёмон бўлади.

«Ёмон бўлиши» нималигини Салоҳнинг ўзи ҳам билмас, аммо «ҳукумат одами»лигини албатта таъкидлаб қўярди.

Шундай вазифаларни бажаргандан кейин бошлиқда ахир у. Хотини бўлса оғзининг бир чеккасидан: «Учта аёлга буйруқ беришдан бошқа ишинг йўқ»,— дейди тагин.

Бу ҳам етмагандай, хотини Зумара ишдан бўш вақтларда сездирмайгина гулзорнинг бир четидаги скамейкага келиб ўтиради-да, аста кузата бошлайди. Салоҳнинг қандай ишлаётганини эмас, анави аёлларни кузатади у. «Эркакларни билиб бўлмайди. Эрга ишонма, Эдилга таянма!» эмиш. Айниқса бошлиқ эрдан эҳтиёт бўл. Зумара «бошлиқ» эрининг аҳволини ўз кўзи билан кўрар, аммо барибир ҳар ўтган-кетганда албатта гулзордан хабар олмаса кўнгли тинчмасди.

Бу дунёнинг ишлари қизиқ ўзи. Одамлар тинчгина яшайвермай, кўпинча ўз бошларига ажаб савдолар сотиб олишади. Йўқса, қуйидаги воқеани ажаб савдо демай, нима дейиш мумкин. Зумара гулзордаги аёлларга кунчилик қилиши етмагандай, энди аста-секин эрини боғча болаларидан ҳам қизғана бошлади. Зумара кузатадими, йўқми, болалар учун аҳамияти йўқ. Улар югуриб келиб, Салоҳ амакини қучоқлайдилар-да, ҳали сув оқиб ётган шлангасини кўтара унга сув сепа бошлайдилар, ҳали чўнтакларидagi конфетми бирор ширинликни узатадилар. Салоҳ олади албатта бунини. Олма ҳам кўрсин-чи, йўқса, болакайлар мураббиялари ёнига югуриб боришади-да, гулчи амаки мени ёмон кўраркан, гулчи амаки конфетимни олмади, дейишди шу заҳоти... Қисқаси Салоҳ амаки билан болалар ўртасида самимий дўстлик пайдо бўлди. Салоҳ гоҳо уйига келиб хотини билан чой ичишиб ўтирганда мақтаниб қўярди шу тўғрида:

— Уларнинг орасида Вова исмли биттаси бор. Худди ҳозиргина тухумдан чиққан полапонга ўхшайди.

Гул узганини ўз кўзим билан кўрсам ҳам бир нарса дейишга тилим бормайди. Бугина эмас, болакайни қўлида гул билан мураббияси кўриб қолмаслиги учун уни буталар панасига бекитаман. Чунки қонун қаттиқ бизда. Болакайни узган гули билан мураббияси ёнига етаклаб боришим керак. Бирор дағал сўз айтиб юборишим мумкин, солдатликда ўрганиб кетганман бунга. Кейин мураббия болакайни қаттиқ койийди. Шу ёшимда гўдак ранжишига чидай олмасам керак. Жудаям шўх, ақлли ҳозирги болалар. Онасининг қорнидан еттинчи синфни битириб тушишади шекилли.

Бу сўзларни Зумара хотиржам тинглаб ўтирди. Аммо Салоҳ ўйламайми ёки бехосданми, охирида қалтис гап қилиб қўйди:

— Ким билади, ўзимизнинг болаларимиз йўқлиги учунми... Кексайганда болажон бўлиб қоляпман.

— Тўғри айтдинг... «Болажон» бўлиб қолгансан.

Зумара ортиқ чидаб ўтиролмай, сакраб ўрнидан турди-да, ичаётган чойини ҳам қолдириб, нариги хонада анча вақт ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўтирди.

Бу ҳам қолва эди ҳали. Иссиқ кунларнинг бирида Зумара одатгидай эри ишлайдиган гулзор ёнига келдию алланечук бўлиб кетди.

...Салоҳ терлаб-пишган уч-тўртта болакайни сафга тизиб солдатчасига «Смирно!» командаси берди-да, уларни кийим-пийими билан устларидан шлангда сув қуя бошлади.

Бу кекса одам учун ярашмаган бачканалик эди албатта. Эрининг қилиғини бир четдагина кузатиб турган Зумара болаларни бунчалар яхши кўрувчи Салоҳга жилла қурса битта фарзанд туғиб беролмаганидан қаттиқ изтироб чекаркан, тушдан кейин ишига ҳам бормай, уйда эшикни ичкаридан беркитиб, ёстиққа буркана-буркана роса йиғлади.

Иккинчи бир куни бошқа ҳодиса рўй берди. Тўғрироғи, кундузи эмас, ярим кеча эди. Салоҳ кўзи уйқудаю тушида тагин ўша қақажонлари билан андармон бўла бошлади. У болакайлардан бирининг исмини атаб ёнига чақирди. Чоли тушмагур ҳамма болаларнинг номини билиб олганди чоғи. Иккинчи, учинчи болани ҳам исми билан чақирди. Гулчи амакига ёмон кўриниб қолмаслик учун болакайлар унинг ёнига югу-

риб келган бўлишса керак. Агар келишмаса, севимли амакилари уруш пайти нечта «тил» ушлаганию уларни зўр қийинчиликлар билан қалин тиканли симлар оша олиб қайтгани тўғрисида сўзлаб бермай қўйиши мумкин.

Лекин ҳозир ярим кечада чол қандай қилиб «тил» олиб қайтгани тўғрисида гапирмади-да, хотинини уйғотиб юбориш хаёлига ҳам келмай, бор овозда болаларга қарата команда берди:

— Қизиб кетибсизлар-ку, дўмбоқлар. Тез ечининглар, устинглардан шлангда сув қуяман, токи солдатларга ўхшаб соғлом-бақувват бўлиб ўсинглар.

Энди Зумарани уйғотиб юборишдан чўчимаса ҳам бўлар, чунки аёл боёқиш аллақачон уйғониб, кекса солдат ҳатто тушида ҳам ўша ўзга болалар билан машқ ўтказаётганини эзила-эзила тинглаб ётарди. «Бечора мажруҳгинам, ўз фарзандларинг бўлса қандай суюнардиги! Бола насиб этмаган экан пешонамизга... жилла қурса, биттагина фарзанд кўрсак бўлмасмиди». Зумара шундай хаёллар оғушида тўлғаниб ётди-ётдида, охири ўзини тута олмай, ўксиб-ўксиб йиғлай бошлади. Салоҳ йиғи товушидан уйғониб кетди. Ёнида хотини пиқ-пиқ йиғлаб ётарди.

У Зумарага мурожаат қилди:

— Ярим кечада мунча кўз ёши қилмасанг? Инвалидингдан хазар қилиб қолдингми ё?

— Топган гапингни-чи... Аллакимларнинг болалари керак сенга ярим тунда ҳам, индамай эшитиб ётаверсам тузук шекилли.

— Оббо... шунга ҳам кўз ёши, йиғи-сиғими... уйқуни бузиб.

— Қани, тур, Салоҳ... Сенга айтадиган гапим бор. Қоронғида айтадиган гап эмас, жаҳлинг чиқмасин, чироқни ёқаман.

Зумара ўрнидан туриб, чироқ ёққанди, Салоҳ хотини йиғлайвериш хун бўлиб кетганини кўрди.

Ошхонага ўтиб, газ плитасига чойнак қўйган Зумаранинг:

— Аччиққина чой дамлаб ичайлик бир,— дегани эшитилди.

— Ана холос... Ярим кечада чойга бало бормиди,— Салоҳ норози гудрана-гудрана иссиқ ўрнидан

туришга мажбур бўлди.— Чой эмиш-а, зиёфатга чақиришсаям турмасдим ҳозир.

Зумаранинг қулоғига ҳеч нарса кирмас, ўз ўйи билан банд эди у. Уттиз беш йил ичида сақлаб юрган сирни мана энди ошкора қилишга шайланган кампир. фикри-зикри ўзга болалар билан бўлиб қолган инвалиднинг гудранишига аҳамият ҳам бермасди.

Эри билан ўзига аччиқ чой қуйиб келган Зумара индамайгина бир қур эрининг кўзларига қараб қўйди.

— Биласанми, Салоҳ, азизим,— дея гап бошлади у. Аммо негадир тўхтаб қолди. Чунки нима гапирмасин, барибир, ноқулай. Уттиз беш йил ичида сақлаб, айтмай келаётган сир учун ўзи, ёлғиз ўзи айбдор.— ...Сенинг ўз... ўзингнинг ҳам боланг бўлиши керак эди... агар бошқа аёлга уйланганинда. Боламиз йўқлигига мен айбдорман... Ҳа, мен. Докторлар аллақачон айтишганди, аммо сендан сир сақлаб келдим... Ташлаб кетасан деб қўрққанимдан айтмасдим сенга. Бунчалар болапарвар, болажонлигингни билганимда... Балки ҳозир ҳам кеч эмасдир-а? Нима демоқчилигимни тушунаясанми? Йўқ, яширадиган гап эмас бу, қани, айт, тушунаясанми нима демоқчилигимни?

Зумара ҳўнграб юбориб, эрининг бағрига ташланди, чой тўкилиб кетди.

— Чойни тўқдинг, куйиб қолма тагин,— Салоҳ хотинининг бўйнидан қучди. Улар ёшида ярашмасди ҳозирги гап. Аммо илож қанча, Зумара сира ҳисоблашгиси келмаяпти ёшлари бир жойга бориб қолгани билан...

— Ҳали шундайми?— Салоҳ жўшқин ҳаяжон билан хотинини бағрига босди.— Унда айтиб бўлмасан, эшит, хотинжон... Анави... атрофимдаги гиргиттон боғча болалар... Вовалар, Серёжалар, Фаялар бари менинг жигарпораларим, сен билан менинг фарзандларимиз. Қўй, тинчлан, ма, чойимни ич... ярим кечада чой ичгим йўқроқ...

РАССОМ ҚИЗ ҲИКОЯСИ

Биз — уч нафар ҳайкалтарош Тиран дарёсида қатновчи «Стрела» кемачасида ўтирибмиз. Кеманинг капитани яқин район марказига кетганди. У қайтиб келсагина йўлга тушардик.

Бизнинг бригадамизга Тиран дарёси этагидаги яқингинада қуриб битирилган электр станция биносини безаш топширилганди. Биз бошда бу ерга самолётда учиб бормоқчи эдик. Сафаримиз арафасида тасодифан маршрутимизни ўзгартиришимизга тўғри келиб қолди. Бригадамиз бошлиғи Григорий Данилович негадир тўсатдан бундай деди:

— Гап бундай, азизлар, келинлар, бир қизиқ иш қилайлик, узоқ бўлса ҳам манзилимизга сув йўлидан борамиз. Тиранда сузишга нима етсин! Ҳам гаштли, ҳам фойдали. Уйдан чиқмаган бизлар учун табиат қўйнида кезишимиз жуда мароқли-да, бир маза ҳам қилайлик, ахир...

У шундай деб сарғиш қошларини чимирган кўйи менга юзланди:

— Мана, Салимамизга қолса, у нақ табиат ошиғи... Йўқ демаса керак.

Мен бошлиғимиз таклифига жон-жон деб қўшилдим. Орамиздаги Исрофиловга бу фикр унча ёқмади. У:

— Нима кераги бор сувдан боришнинг? Одатдаги транспорт билан кетавермаймизми? — деса ҳам барибир охири кўнишга мажбур бўлди.

Мана ҳозир кемачада ўтирибмиз. Капитан келиши билан йўлга чиқамиз. Фақат Исрофиловгина бетоқат бўларди. У район маркази йўлига норози қиёфада қараб қўяр, эрталабки салқин ҳаводан шикоят қиларди.

— Оббо, ҳалиям дараги йўқ-ку... Яқин ўртада келадиганга ўхшамайди.— У шундай дея минғирлаб, плашчи ёқасини юқорироқ кўтариб, бош кийимини қўли билан дам сайин бостириб қўярди.— Агар самолётда учганимизда, ҳозиргача манзилга етиб, аллақачон иш бошлаб юборардик. Биз бўлсак, мана, манави эски тоғорада кимнидир келишини кутиб ўтирибмиз!

Борлиқ эндигина уйғониб, янги кун бошланаётган тантанавор ажиб дамлар. Қушлар навоси авжида. Еру кўкни хушбўй чечаклар атри тутиб кетган. Уфқ ортидан қалқа бошлаган илк қуёш нурлари водий сари таралиб, сокин дарё сатҳида сирпанар, поёнсиз ўтуланлар кўрпасида марварид доналари янглиқ товланарди. Мусаффо ҳавода аъзойи баданим яйрайди. Бу ажиб манзарага кўзларини ярим юмиб боқайтган Григорий Данилович ич-ичидан қувониб:

— Исрофил, азизим, тонгинг ажойиблигини қара! Бу манзарадан роҳатланмай бўладими! Маза қилиб кўриб қол!— деди...

Истараси иссиқ, очиқ кўнгил бир йигитча тоқатсизланаётганимизни кўриб:

— Хафа бўлмайсизлар-да энди... Мансур Харисович жудаям батартиб одам, ҳали замон келиб қолса керак,— деди. Сўнгра мотористни ҳам огоҳлантириб қўйди.— Ҳой, ҳушёр бўлиб тур! Айтилган заҳоти йўлга тушавер...

Йигит гашини тугатмаган ҳам эдики, қирғоқда шахдам одимлаб келаётган капитан кўринди. Унинг эгнида зангори китель, чолвори қора, бошига сариқ эмблемали катта фуражка кийиб олган. Олдинига тақаббурроқ туюлган капитан жудаям хушчақчақ, очиқ йигит экан. У садафдай оппоқ тишларини кўрсатиб кулганда янаям хушрўй бўлиб кетарди.

Капитан биз билан қўл олишиб кўриша бошлаган заҳоти мотор гуриллаб ишга тушди-ю, кемамиз силкиниб, сув сатҳида тўлқинлар ҳосил қилганча ўрнидан қўзғолди.

Кемамизнинг номи беҳуда «Стрела» эмас экан. У худди ўқ каби дарё ўртасидан олға интилди. Сув сатҳидаги оппоқ кўпикли бешик-бешик долғалар чайқалганча ортда қолиб кетарди. Тезлик катта бўлгани учун мачта учидаги қизил байроқчалар шатир-шутир елпнар, бўйним, юзимга ёқимли шамол уриларди.

Булар ҳаммаси роҳат эди албатта, лекин бир воқеа сира тикчлик бермасди. Уни унуттишга нечоғли уринмай, барибир қаршимда кўндаланг бўлаверарди.

Институтни тамомлаб, ишлай бошлаганимдан кейингина омадим юришмай қўйди. Янги очилган мактаб қаршисиغا ўрнатиш учун мен ясаган пионер бола ҳайкалчаси беўхшов чиқди. Шундан кейинги иккинчи ишим ҳам кўнгилдагидек бўлмади, ўқиш пайтлари эгаллаган билимим, маҳоратим ҳавога учиб кетгандай эди... Ҳозир, мана, янги иш жойимда ҳам мақсадимга эришолмасам-а деб хавотирдаман.

Шундай нохуш хаёлга чўмиб ўтиргандим, кема капитани ўтиб кета туриб ёнимда тўхтади-да:

— Нега бундай хафа бўлиб ўтирибсиз? — деб сўради.

Шундан сўнг ўрнимдан қўзғалмоқчи бўлган эдим, у қўлимдан тутди, шунинг учунми, бу йигитнинг нимасидир ёқиб қолди. Саволи эриш туюлмаганининг сабаби ҳам шундан бўлса керак. Ҳисқаси, капитанга дилим вайронлиги сабабини рўй-рост тўкиб солдим. Тўкиб солдимۇ тагин кўнглим ғаш бўла бошлади: «Нега бу йигитга юрагимни очдим? Дилимдан нима кечаётганлиги билан бу одамнинг неча пуллик иши бор?»

Дарҳақиқат, дардимни бекорга айтган эканман. Капитан заррача ўзгармади, лоақал бундай пайтда одоб юзасидан айтиладиган юпантирувчи гап ҳам қилмади. Хотирасига нимадир келгандай хўрсиниб қўйгач, қалин қошларини керган кўйи хиёл сукут сақлаб туриб бундай деди:

— Сизга қийин албатта... Бундан бир неча йил муқаддам, ҳарбий денгиз флотида хизмат қилган пайтларим... бир ошнам худди сизга ўхшаб қаттиқ тушқунликка тушганди.— У шундай дея чап қўлини шими чўнтагига тикқан қиёфада гапини давом эттирди.— Урушда ошнамнинг бир қўли жароҳатланганди. Жароҳати ҳадеганда битавермай, узоққа чўзилди. Олти ой гипсда бўлгач, ҳаракатсизлик оқибатида қон юриши бузилгани учун қўли жонсиз ёғочга ўхшаб қолди. У бутун умр дарёларда пароход ҳайдаш орзуси билан юарди. Орзуси чиппакка чиққач, мажруҳлигидан қаттиқ қайғура бошлади. Ахир бир қўли жонсиз одам қандай ҳам капитан бўлсин?! Аммо унинг дўст-

лари яхши одамлар бўлган. Улар йигитнинг тушкунликка тушишига йўл қўймаганлар. Касалхонага қатнаб, кўнглини кўтариб турганлар. Йигит иродаси мустақкам бўлгани учун қўлини ҳаракатлантира-ҳаракатлантира секинлик билан уни тарбиялашга киришади. Шу зайил бир неча ой ўтгач, жароҳатланган қўлга қон югуриб, асл ҳолига қайта бошлайди. Охири қўлнинг бош бармоғидан бошқа ҳамма бармоқлари соғломлашади. Ҳозир йигит мақсадига эришган, ишга тушиб кетишидан ташқари институтда ҳам ўқимоқда...

Капитаннинг ҳикояси юзаки қараганда оддий бир гапдай туюлади. Лекин у қандайдир таъсирчан қилиб сўзлагани учунми, денгизчи йигитнинг қисмати мени қаттиқ ҳаяжонлантириб, ўйлашга мажбур этди. Балки мен ўз мақсадимга эришишда лапашанглик қилгандирман? Агар ўша денгизчи йигит каби астойдил ҳаракат қилсам, эзгу ниятим амалга ошиши мумкин эди.

Кемамиз шафақ рангига бўялган дарё ўртасида олға силжир, ёқимли тебранарди. Онда-сонда шатак тортиб бораётган кемалар учраб қолар, ёнгинамиздан балиқчи қайиқлар сузиб ўтарди. Дарёнинг жануб томонидаги тизма тоғлар ортида ботаётган қуёшнинг сўнгги нурлари балқимоқда. Қаршида мудроқ ўтлоқлар ястанган, қўллар узра кўтарилган оппоқ туман пардаси сезилар-сезилмас чайқалади.

Григорий Данилович билан Исрофилов ҳам гапга тушиб кетишди. Шу пайт негадир ўзимни жуда енгил сеза бошладим... Кўзимдан уйқу қочганди. Кажавали диванда ўтирган кўйи суқланиб табиатни томоша қилиб борардим. Теварак-атроф шом суқунатида. Машина бўлмасида мотор гувиллар, қуйруқдаги югурик тўлқинлар узоқдан келган каби сустгина шалопларди. Рул бошқарувчи мачта учидаги байроқни тушириб, сигнал чироқларни ёқди. Капитан Зарисов дурбин билан олға тикила бошлади. Сездирмайгина унинг расмини альбомга чизмоқчи бўлсам ҳам, лекин ҳаракатларини яққол кўролмасдим.

Орадан анча вақт ўтгач, кемамиз бир нимага урилгандай бўлдию дам ўнг, дам чапга тебрангандан сўнг шартта тўхтаб қолди. Мен дивандан йиқилиб тушай дедим. Шу пайт кема саҳнида кўзи уйқули Исрофилов пайдо бўлди, унинг ортида Григорий Данилович кў-

ринди. Капитан қўлидаги дурбинни рул бошқарувчига бериб, ўзи рул ёнига ўтдию моторни ўчиришини буюрди. Сўнгра орқасига ўгирилиб, кема қўйруғига тикила бошлади. Орқадан келган катта тўлқин зарб билан кемага урилар-урилмас, у шартта машина рупори томон бурилиб:

— Вперёд, полный!— дея команда бердию кемамиз бояги тўлқинлар зарби таъсирида саёзликдан ошиб ўтишга улгурди.

Шу пайт қаршимдаги навқирон капитан йигит янаям барвасталашгандай туюлди. Элчиллик билан кема бошқариши, қуюқ қошлари остидаги нигоҳи бургутона олға тикилиши, буйруқ беришлари, ҳар қандай тўсиқларни бартараф эта олишидан дарак берарди.

Саёзликдан хатарсиз ўтиб олганимиз туфайли енгил тортган ҳаммамизда капитанга нисбатан иззат-эҳтиром ҳисси янада ортиб кетди. Беҳад ҳаяжонланган Григорий Данилович:

— Мана бу маҳорат!.. Ўз ишининг устаси шундай бўлиши керак!— дея энг истиқболли ўқувчиларига нисбатан айтадиган алқовини баён этди.

Капитан ниманидир эслагандай, теварак-атрофга назар ташларкан:

— Ёнингда бирор қиз бўлса, ўзингни эплолмай қоласан,— дея кесатди-да, дарёнинг чап соҳили томон қўли билан ишора қилди.— Анавини кўряпсанми? Кечаги ёмғирдан сўнг булоқ бошларидан сурилиб тушган қуйқумлар тўпланиб қолибди.

Шу пайт капитаннинг чап қўлидаги бош бармоғи йўқлигини кўриб қолиб беихтиёр: «Ана холос, бу одамнинг ҳам бош бармоғи йўқ экан-ку!» — дея қичқириб юбордим-да, капитан нари кетгач, рул бошқарувчига юзландим:

— Капитанингларнинг бир бармоғига нима бўлган?

— У киши флотда хизмат қилаётганида сал бўлмаса қўлсиз қолаёзган.

Рул бошқарувчи ишини давом эттира туриб хотиржам шундай дейиши мени қаттиқ таажжублантирди: «Э, ҳали шундайми? У айтиб берган воқеа ўз бошидан кечган экан-да?» Капитан яна жойига қайтиб келиб, рул ёнига турганди, мен унга тикилган кўйи альбомга расмини чиза бошладим. Унинг илгари илғаб олиш

қийин бўлган анча-мунча жиҳатлари энди яққол кўзга ташланар, қоғозда ҳам тўлароқ акс этаётганди. Мабодо бирор тасодиף халақит бермаса, шу кўйи капитаннинг тўла қиёфасини чизишимга имкон туғилганди.

Гидростройга етиб борганимизнинг эртаси куни квартирага ўрнашдик-да, у ёқ-бу ёқни йиғиштиргач, устахонамиз билан танишдик. Янги жойда вақт тез ўтади одатда. Кундузги ишлар тугагандан сўнг, кеч-қурун негадир юрагим сиқилиб, ҳадеганда уйқим келавермади. Китоб ўқишга ҳам иштиёқ йўқ эди. Чорночор теварак-атрофни сайр қилишга чиқдим.

Қароргоҳимиз Тиран дарёси яқинидаги юксак тоғ этагига жойлашганди. Сув ёқасига ишдан бўшаган тумонат одам тўпланган. Тоғ ёнбағридаги паркда ёқимли музика садолари янграр, радио орқали кимдир қўшиқ ижро этарди.

Паркдан чиқиб кетаётганимда қандайдир одам менга танишдай туюлдию уни кўздан қочирмаслик учунми беихтиёр изма-из эргашиб боравердим. Эғнида калта оқ кўйлак, қора чолворли, саватдай қўнғир сочини ҳафсала билан тараган бу одам шошилмайгина одимларди. Орамиздаги масофа қисқаргач, йўловчи орқасидан кимдир келаётганини сезгандай, ортига ўгирилиб қараганди, мен унинг кеча бизни бу ерга олиб келган капитан Харисов эканлигини танидим. Шу пайт унинг чеҳраси ёришиб, кўзлари ёлқинланди:

— Кутилмаган учрашувни қаранг-а!— деди ҳайратланган Харисов ва ҳамон кўзларига ишонмагандай юзимга яна бир қараб қўйди.— Хўш, йўл бўлсин?.. Бирор ерга кетяпсизми?

— Шундай ўзим, сайр қилиб юрибман... Хушманзара жой экан. Соф ҳаводан нафас олгим келди...

— Яхши, у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб қўйган ҳам маъқул... Агар хоҳласангиз, қароргоҳ, пристань атрофларини айлантириб келишим мумкин...

Тиран ёқалаб анча сайр этдик. Харисов ўз ҳаёти, сув транспорти институтида сиртдан ўқиётгани ҳақида сўзлай бошлади. Унинг ҳикояси менга ёқар, дилим яйраб, ҳамроҳим саргузаштлари менинг ҳам бошимдан ўтгандай туюларди.

Кундузи ҳаво дим бўлса ҳам оқшом чўккач, анча

салқин тушганди. Нариги соҳилдаги тепаликлар ортидан кўтарилган тўлин ой нури Тиран сатҳида чайқала-чайқала акс эта бошлади... Ой наҳ тепага келгач:

— Мансур, вақт алламаҳал бўлиб қолди... Қайтайлик энди,— дедиму йигит исмини атаганимданми, вужудимни ёқимли туйғу селпиб ўтгандай бўлди.

— Қаранг, Салима, Тиран дарёмиз нақадар сулув!— деди Мансур гапимни эшитмагандай.— Суви қўйнида болалигимдан яйраб чўмилганим учун бу дарёга муҳаббатим чексиз. Бир пайтлар худди шу наҳр тўғрисида шеър ҳам битгандим. Болалик давр — олов давр, одам ўзини ҳар соҳага уриб кўради... Бугун дарё кўзимга янада чиройли кўриняпти... Агар малол келмаса, илтимос, қайтишга шошилмасангиз...

Ноилжой сайрни давом эттиришга мажбур бўлдим. Тун ниҳоятда фарахли, дарёнинг феруза суви, кўкда аста сузаётган тўлин ойдан дил яйрарди. Қароргоҳга қайтиш хаёлимдан ҳам чиқиб кетганди.

— Ой бундай тўлишганини ҳеч қачон кўрмагандим... Чиройли нур сочишини қаранг!— дедим тўлқинланиб.

— Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим,— фикримни тасдиқлади Мансур.— Салима, ҳатто ой ҳам бизнинг танишганимизни табрикляпти...

Иккаламиз шодон кулиб юбордик.

Шу кунга қадар қурилишимиз қиёфасини тасаввур этмаган эканман. Ҳа, энди оддий бир электростанция қурилди, вассалом, деб ўйлардим. Қурилиш ишлари кетишига қараб ҳанг-манг бўлиб қолдим. Тиран дарёси ёқасига қуриладиган гидроузел воҳа қиёфасини тубдан ўзгартириб, биз ижодкорлар ҳам нафис санъатимиз билан маҳобатли электростанция биносини безашимиз керак экан.

Тўғрисиини айтганда, аввалига бу масъулиятли иш мени довдиратиб қўйди. Аксига олиб, шу кунлари Григорий Данилович касалхонага тушиб қолди. Бу ҳам етмагандай Мансур воҳадаги сув остида қоладиган районларни айланиб чиқиш учун бир гуруҳ геологлар билан жўнаб кетди. Тақдирим тағин Исрофиловга боғлиқ бўлиб қолди.

Исрофилов иккаламиз бир институтда ўқиган эдик. У билан таниш, синашта бўлиб кетгандик. Лекин ар

зимаган нарса билан орамизга совуқчилик тушиб қолганди. Тушлик дам олиш пайтида институт қаршисидаги хиёбонда сайр қила туриб, унга ишим оғирлигидан шикоят қилдим. Исрофилов бу гапимга жавобан даб-дурустан бундай деди:

— Ана холос, шунга ҳам ота гўри қозихонами, унда иккаламиз бирга ишлай қолайлик, менга ёрдамчи бўлиб ўт. Ўзингга маълум, кекса дадамнинг саломатлиги ёмон, кўп яшамаса керак. Унинг бой устахонаси, машҳур Исрофилов фамилияси менга мерос бўлиб қолади. Бу кичкина гап эмас, агар билсанг. Дадамнинг гоёлари асосида буюртмалар оламан, асарларини ўз номимдан матбуот, кўрғазмаларда оммалаштираман. Сен менга ёрдамчилик қиласан, кўп вақтинг устахонада ўтади.

Бу таклифга шартта рад жавоби бердим.

Қизалоқ пайтимданоқ қизил лойдан чиройли қўғирчоқ, ҳар турли шакллар ясашни яхши кўрардим. Шу ҳавас мени санъат мактабига етаклади. Кейин институтга кириб, бутун умримни мусаввирликка бағишладим. Энди бўлса қўлимдан иш келадиган вақтда мени оддий ҳунармандлик йўлидан боришга ундашяпти. Шунинг учун ҳам Исрофиловнинг гапини қайириб ташлаб, нотўғри йўлдан бораётганини таъна қилдим:

— Йўқ, мени ўз ҳолимга қўй.

Ўша кунни биз совуққина ажралишдик. Исрофилов бир неча кун мендан ўпкаланиб, гаплашмай юрди. «Ўзи ялиниб келади, кечирим сўрайди», деб ўйлаган бўлса керак у. Охири, мен эмас, Исрофиловнинг ўзи кечирим сўрашга мажбур бўлди. Аммо қаттиқ ранжиган эканманми, унга рўйхушлик бермадим.

Ўз-ўзидан аёнки, Исрофилов қурилишга келганимиздан сўнг Мансур билан ўртамизда пайдо бўлган самимий муносабатни сезган, ич-этини ерди. Мансур кетгандан кейин Исрофилов олдинига орамиздаги совуқчиликни йўқотмоқчи бўлди, лекин барибир ниятига етолмагач, мени қисти-бастига ола бошлади.

Мен бунга парво ҳам қилмасдим. Чунки кўнгиш берган, ишончли одамим бор эди. Уни соғинган пайтларимда иш билан овунар, чарчасам, қурилиш майдонига чиқиб, бинокорлар билан гурунглашардим.

Аксари вақтим шлюз каналида ўтар, у ерда этюдлар чизардим. Тўғон битгач, кемалар, карвонлар ўша

шлюз орқали ўтиб, Тиран дарёси этагидаги олис-олис районларга қатнай бошлади. Муваффақиятли чиққан асарларим шлюзлар қуббасига ўрнатиладди. Мен кўпинча штурвал ёнида турган капитан қиёфасини тасвирлардим. Мана, капитаннинг забардаст қўллари штурвал рулида, гавдаси мағрур, зийрак нигоҳи билан истиқболга боқяпти. Қисқаси, яратган асарим иродали, матонатли инсон сиймосини акс эттиргучиди.

Илҳомим шу вақтгача бунчалар жўш урмаганди. Устахонада ёлғиз қолган пайтларим ўзим ёқтирган қўшиқни айта бошлардим:

Жилмай, эркам, жилмай, эркам,
Жилмайшинг мунча ўктам,
Жилмаймасанг бу дунё тор,
Жилмайшинг мумтоз, кўркам.

Бир куни ясаган ҳайкалчам Мансурга ўхшаганини кўриб ўзим ҳам ҳайратда қолдим. Ҳайкалчамнинг бундай ўхшаш чиқиши етти ухлаб тушимга кирмаганди. Бунинг сабаби бор албатта. Сабаби шуки, ётсам ҳам, турсам ҳам ўшани ўйлардим, ишлаётган пайтларимда ҳам кўз олдимда Мансурнинг қиёфаси гавдаланди.

Ҳайкалчамни Исрофилов ҳам кўрган экан, эрталаб ишга келсам, у дастгоҳим ёнида серрайиб турибди. Кайфияти бузуқ. Саломимга алик ҳам олмади.

— Хўш, бу нимаси? Мабодо ошиғингизга монумент ўрнатмоқчи эмасмисиз?— деди у кесатиб. Саволига жавоб қайтармаслигимни билгач, баттар хуноби ошди:— Йўқ, мен бунга йўл қўёлмайман... Модомки бригадир сифатида қолдирилган эканман, ўзбошимчилик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бу ҳақда дарҳол қурилиш бошқармаси, институтга хабар берганим бўлсин!

Аммо Исрофиловнинг куйиб-пишишлари беҳуда бўлиб чиқди. Чошгоҳга яқин Григорий Данилович соғайиб қайтиб келаётганини хабар қилишди. Дарҳақиқат, кўп ўтмаёқ у устахонага кириб келди. Григорий Даниловичнинг ёнида қурилиш архитектори Николай Кузьмич ҳам бор эди. Жуссаси ихчам Григорий Данилович касаллик таъсирида янаям бир бурда бўлиб қол-

ган, чўпдай озиб кетганди. Аммо кайфияти кўтаринки, киртайган кўзлари чақнарди. Григорий Данилович столлар ва тоқчалардаги қатор бюст, этюд ҳамда деталларни кўриб мақтай бошлади:

— Дуруст, қойилман, баракалла... Шундай бўлиши ҳам керак эди, меҳнат, тер тўкиш эвазига бўлган булар ҳаммаси.— У Исрофиловга юзланди:— Хўш, сиз-чи, сиз нима билан хурсанд қиласиз бизни? Мана Николай Кузьмичнинг шахсан ўзи кўрмоқчи ишларингизни.

Исрофилов бизларни устахонасига эргаштириб кирди. Ялтироқ тўсиқ тутилган бу хонага шу чоққача қадам босмагандим. Яширмайман, қизиқишим катта, чунки Исрофиловнинг ишларини илк бор кўраётгандим. Қаршимизда боши узра икки қўллаб кўзасимон идиш кўтариб турган ушоқ бир кимса тасвири намоён бўлди. Синчиклаб қарагачгина кимса бошидаги сўлақмондай нарса кўза эмас, электр лампочкаси эканлигини тушундим. Архитектор Николай Кузьмич ҳам шундай фикрда бўлганиданми, у кўзойнагини дам олиб, дам тақиб, чурқ этмай қараб тургач, қўлидаги кумуш дастали ҳассаси билан «кўза»ни ниқтаб қўйди:

— Манави нима ўзи? Электр лампочками?

— Ҳа, шундай, Николай Кузьмич, тўғри тушуниб-сиз,— деди Исрофилов мамнун жилмайиб.— Гидроэлектростанция бу ерларга нур олиб келганлигини ифодаламоқчиман.

Ҳозирча сукут сақлаётган Григорий Данилович ҳайкал теварагини яна бир марта айланиб чиқди-да, унга дам яқинлашиб, дам узоқлашган кўйи тикиларкан, оқиш мўйловини истеҳзоли силаб қўйди. Сўнгра Исрофиловга қиё ҳам боқмай:

— Жуда қизиқ-ку, одам эмас, лампочка биринчи ўринга чиқиб қолибди...— деди.

Кейин қалин қошларини чимириб, кесатик гап қилди:

— Бизни шу билан хурсанд қилмоқчимидингиз ҳали?

Дили ранжиган Григорий Данилович менинг бўлмам томон йўналиб, ҳали ўзим кирар-кирмасимданоқ, матони кўтарди-да, ишимни кўздан кечира бошлади.

У хийла вақт худди ишлаган ҳайкалчам каби қимир этмай қараб турди. Ниҳоят бошини кўтариб, ўз

кўзларига ишонмагандай Николай Кузьмич билан менга нигоҳ ташлагач, мамнун хитоб қилди:

— Мана буни капитан деса бўлади! Ҳақиқий баҳодир-а! Худди жони борга ўхшайди!.. Шлюз архитектураси ҳуснига ҳусн қўшиб турибди... Мақсад ҳам равшан: капитан йироқ йўл босиб келган қарвонларни мезбонларча қаршилаяпти, Тиран дарёсида сафарларини давом эттираётганларга оқ йўл тилаяпти!

Григорий Данилович ҳайкални яна бир бор кўздан кечириркан, нимадир эсига тушгандай бўлди:

— Қараб-қараб бу йигитни кимгадир ўхшатяпман... Агар янглишмасам, у бизни бу ерга олиб келган капитан йигитнинг ўзгинаси. Ҳа... Баракалла!

Бу гапдан юзларим қизарганини кўрган Григорий Данилович суҳбат мавзуини бошқа ёққа буриб юборди.

ЧОРБОҒДА

I

Бултур мен кўл ёқасидаги ўрмонда дам олдим. Оромбахш ёз кунлари чорбоққа чиққан ижодкор одатда шаҳар шовқини, дим ҳаво, бола-чақа хархашасидан холи табиат қўйнида тинчгина ҳордиқ чиқариб, ижод этади.

Мен чорбоғга октябрь охирларидагина боришга муваффақ бўлдим. Ўрмондаги дарахтлар аллақачон япроқ тўкиб, сийраклашгандай туюларди. Чорбоғ иморатлари жойлашган тепалик этагидаги кўлнинг совуқ суви этни жунжиктирар, энди тонг қоронғисиданоқ балиқ овлайдиганлар, роҳатижон сувда чўмиладиганлар кўринмасди. Одамлари аллақачон шаҳарга қайтиб кетган чорбоғ ҳувиллаб қолган, теварак-атроф сукутда, бўм-бўш эди.

У ерда бир-икки кун яшадим. Ўрмонларни кезиб чиқдим, кўл соҳилларида сайр қилдим. Лекин учинчи куни чорбоғда ёлғизликка чидай олмай шаҳарга қайтиб кетдим. Шаҳарда бир кеча тунагач, тагин чорбоққа йўл олдим.

Шаҳар ва чорбоғ ўртасида шундай қатнай туриб, бир кучук билан дўстлашиб қолдим. Ҳа, ҳа, одатдаги, расмана кучук билан дўстлашиб қолдим.

Бундан олдинроқ ҳам чорбоғ ва чорбоғ теварагидаги қўрғонларда қора, сариқ кучукларни кўргандим. Улар ўша қўрғон эгаларининг кучуклари бўлса керак албатта. Чунки кучуклар чорбоққа кириб-чиқиб турар, туни билан ҳуригани ҳуриган эди.

Болалигимдан кучук билан ишим йўқ эди. Шунинг учун олдинига ўткир оппоқ тишларини иршайтириб, ириллайверадиган кучукларга эътибор бермасдим. Кундузими, кечасими ёзишдан чарчаб, соф ҳаводан

нафас олишга чиққан пайтларим қўлимда сўйил бўларди.

Бир куни айланиб келиб, пиллапояда бир кучукни кўриб қолдим.

Қўлимда сўйил борлиги учун қўрқмасдан тўппатўғри хонам томон йўналдим. Яқинлашганимни кўрган кучук, айби бордай, ерга қараганча йўлимдан четлашиб, жимгина чўнқайиб ўтираверди.

Зиналардан юқорига кўтарилгач, сўйилни четга қўйдим-да, кучукка ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмаслигимни билдириш учун уни ёнимга чақирдим. Кучук ерда ётган йўғон, юмшоқ думини эринчоқлик билан силкитиб қўйди.

Мен кучукни бошдан-оёқ яхшилаб кўздан кечирдим. Тўғрисини айтсам, кучук менга жудаям ёқиб қолди. Дилимдан, «қани, бир овқат бериб кўрай-чи унга», деган фикр кечди. Хонамга кириб, стол устидаги қолдиқ емишларни олиб чиқдим-да, кучук олдига ташладим. Аммо емиш нақ кучук тумшуғи тагига эмас, берироққа тушди. Емиш ерга тушар-тушмас, кучук ийманибгина уни панжалари билан шартта ўзи томон тортди. Мен унинг шоша-пиша, ютоқиб, шапир-шупир овқат ейишини кузатиб турдим. Кучук овқатни еб бўлгач, суякчаларни ҳам эҳтиётлик билан ютди-да, олдингидай чўнқайиб ўтирган кўйи лабларини ялай-ялай тагин бирор нарса тама қилиб кўзларимга термилди.

II

Эртасига чошгоҳ пайтлари кучукни тагин учратдим. Жонивор дарвозадан сал нари, девор тагида исканиб юрарди. Худди яқин ошнамни кўриб қолгандек дарҳол уни чақирдим. Кучук бошини кўтарди ва нимадир умид қилиб мен томонга қаради-ю, лекин ўрнидан жилмади.

Шундан сўнг мен хонамдан қолдиқ емишларни олиб чиқиб кучукни қўл силтаб чорладим. У нариданоқ ҳид сезиб, мен томонга югурса ҳам аммо худди кечагига ўхшаб маълум масофада тўхтаб қолди.

Қўлидаги емишни ўзимдан узоқроққа улоқтиргандим, кучук жон ҳолатда овқатга ташланди-да, уни бир зумда еди қўйди. Орамизда шу зайл иттифоқ тузилгач, кучукка яқинлашиб унинг силлиқ тумшуғи,

бошини силадим. Кучук сийпалашларимдан эркаланиб думини ликиллатарди.

Баногоҳ миямга бу кучукни сайрга олиб чиқсам бўлади-ку, деган фикр келиб қолди. Шунинг учун дарвоза томон кета туриб орқамга ўгирилдим-да, кучукни чақира бошладим. Кучук ўрнидан қўзғалмади.

Нима деб чақиришим, отини билмаганим сабабли беихтиёр:

— Йўлбарс! Йўлбарс!— дея қичқирдим.

Топган отим ўринлими-йўқми билмасдим-ку, аммо шундай деб чақирган заҳотим кучук, «майли, таваккал, бу одамзод бир нарса билмаса, мени бундай атамасди», деган қарорга келди шекилли, ёнимга яқинлашди.

Уша кун сўқмоқ орқали юрмай, бошқа ёққа йўл олдим. Кучук чалғимаслиги учун дам-бадам тўхтаб уни кутар, йўлига бетоқат термилардим. Кучук, чамаси, ўрмонда ҳамроҳи борлигидан хурсанд эди. У хазонни шитир-шитир босганча эргашиб келди-да, олдиндаги дарахтлар орасида қандайдир қушни кўриб, шартта ўша томонга югурди. Қуш кучук етиб келиб, ўзига чангал уришини кутмай кушандасини узоқданок кўрган заҳоти осмонга парвоз қилди. Нафаси тикилиб, кўзлари ўтдай ёнаётган Йўлбарс дарахт теварагини бир-икки айланиб чиқди. Сўнгра тумшугини юқори кўтарди ва қулоқларини чимириб, турган жойида қотди. У энди яқингинадан бошқа қушлар сайрашини эшитиб, ниманидир изи ва ҳидини искай-искай аллақандай чирик тўнғак остини тирнаб кўрди, бута орасига кириб чиқди.

Шу кўйи иккаламиз тўхтаб-тўхтаб, дарахтлар ора-лаб олға боравердик. Кўп ўтмай, тоғтераклар, қайинлар тугаб, қарағайзор бошланди. Кузги ўрмонда қанча ичкари кирсанг ҳам толиқмаслигинг мумкин. Олдиндаги қорайиб кўринаётган дарахтлар орасида умрингда ҳеч қачон учратмаган сирли нимадир бордай туюлаверади. Уша сирли нарса ихтёрингни банд этиб қўяди, зўр бериб олға интилаверасан. Ниҳоят боягина сўлинг бўлиб кўринган жойга бориб қарасанг, одатдаги ўзинг билган дарахту буталар бўлади холос. Надоматла бош чайқаб қўясан. Аммо шу заҳоти олдинда янаям ажиброқ, мавҳумроқ манзара кўрингандай бўладию тагин йўлингда давом этаверасан.

Худди шунга ўхшаб, бизнинг истиқболимизда ҳам нимадир ўзгача бир нарса кўрингандай бўлди. Осмон булут билан қоплангани учун ўрмон ичи анча қоронғи эди. Қалин дарахтлар орасида олисдан нимадир ялтираб кўринди. Бу қарағайзор ортидаги бепоён кўл эди.

Бу манзарадан ҳайратга тушиб, пича кўл томонга қараб турдик-да, шох-шабба ва қарағай сўталари билан қопланган яланглик орқали тўппа-тўғри кўл, кўл ёқасидаги қандайдир иморат сари юриб кетдик.

Иморатлардан бериноқ, кўл бўйидаги яйловда беш-олти нафар оппоқ қўй ўтлаб юарди. Йўлбарс йўлидан бурилиб, бегона қўйлар томонга югурди.

Қалин юнги юмшоқ қўйлар Йўлбарс яқинлашаётганини кўргач, ўтлашдан тўхтаб, бараварга бошларини кўтарди ва саросимада кучук томонга тикилишди. Йўлбарс қадамини секинлатди-да, кўнглида ҳеч қандай ёмонлик йўқлигини билдирмоқчи бўлди шекилли, анча бериданоқ бошини эгиб, дадил олға бораверди.

Қўй минг қилса ҳам қўй эмасми, тагин дуч келган томонга қоча бошламаслиги учун «Йўлбарс, қайт, қайт, Йўлбарс!»— дея қичқирдим. Бироқ қўйлар шартта орқага ўгирилиб, олисдаги иморатлар сари елиб кетди.

Йўлбарс нафаси тиқилиб, қўйлар ортидан қараб турди-да: «Нима ёмонлик қилдим уларга?»— дегандай мен томонга ўгирилди. Кейин у, чамаси, жониворлар билан танишиб олиш ниятидан қайтмаган бўлса керак, қўйлар кетидан югурди. Мен кўл ёқасида тўхтадим.

Орадан сал ўтмай, иморатлар томондан итларнинг акиллагани эшитилди. Шу пайт рўпарада ола-була баҳайбат бир ит пайдо бўлди. Иккинчи ёқдан бошқа итлар ҳам кўринди. Улар Йўлбарсни қуршаб олди. Бир зумда олишув бошланди, ҳеч нарсани ажратиб бўлмай қолди. Фақат ириллаган ва гингшиган овоз эшитилар, чанг-тўзон орасида турли тусдаги итлар лип-лип кўринарди холос.

Йўлбарсга ёрдамлашай десам, қўлимда лоақал бирорта таёқ ҳам бўлмагани учун олишувни кузатиб туришдан бошқа иложим йўқ эди. Шу пайт беихтиёр:

— Йўлбарс! Йўлбарс!— дея қичқириб юбордим.

Овозимни эшитган Йўлбарс қуршовдан амал-тақал қутулиб чиқиб, мен томонга ўқдай отилди.

Бечоранинг кўриниши ночор, думини оёқлари орасига қисиб олганди. Йўлбарс ёнимга етиб келди-да: «Мана, қандай аҳволга солишди мени!» — дегандай, гингший-гингший оёқларимга суйкала бошлади.

Шу воқеадан кейин Йўлбарс иккаламиз дўст бўлиб қолдик.

Кўп ўтмай қор ёғди. Қўнғир ер сатҳи бир кеча ичидаёқ момиқ қор билан қопланди. Борлиқ ногаҳон ҳарир либосга буркангандай бўлди. Ҳазону сўқмоқлар, чўп-ҳасу тамси уйдим-чуқурлар қор остида қолди.

Қор сатҳида бир дарахтдан иккинчи дарахт сари чўзилган майда гулсимон чуқур излар пайдо бўла бошлади. Гоҳо дам бир ерда, дам иккинчи ерда доира-доира чизиб айланган тулки ва чакалакзору дўнгликлардан сакраб-сакраб ўтган қуён излари кўриниб қоларди. Энди эшик тагида гала-гала изғувчи ёки танҳо тентирайдиган итлар безор қилмай қўйганди.

Йўлбарс ҳар куни мени остонада кутарди. У қачон, қай вақтда ташқарига чиқишимни биларди. Бугун ҳам шундай бўлди. Мен эшикни очган заҳотим у қувониб кетди, думини ликиллатганча ёнимга югурди. Етиб келгач, гўё қучоқлашиб кўришмоқчидай олд оёқларини кифтимга қўйди. Бўйнидан қучоқлаган кўйи уни дарвоза томон етакладим. Ялқовлиги учун Йўлбарсни койиган бўлдим. Кучук ранжиганимни кўриб, кечирим сўрагандай сўқмоққа узала тушиб ётиб олди. Шу алфозда ҳамма ёғини қорга белагач, ўрнидан турди-да, силкиниб устидаги қорни туширди. Бу ҳам камлик қилдими, Йўлбарс сўқмоқдан четга сакраб, бўйнигача қорга ботиб, бир оз қимирламай ётди. Кейин юмшоқ, қалин қор орасида худди сувда сузаётгандай сузди.

Унинг найрангбозлиги бу билан ҳам тугамай, шум болаларга ўхшаб тагин қандайдир ҳунар кўрсатмоқчи бўлди чоғи, сўқмоқ ёқасида ётган чўпни тишлади-да, гўё уни мендан қизганиб олиб қочмоқчидай нарига югуриб кетди. Кейин изига қайтди ва оғзидаги чўпни оёғим остига ташлаб «Қани, олармикин?» дегандек, мен томонга зимдан қарай бошлади. Шу пайт сал қимирлагандим, Йўлбарс чўпни ола нари қочди.

Сўнгра сўқмоқда эран-қаран одимлай туриб, шарт-

та юришдан тўхтади-да, думининг учини тишламоқчи бўлиб, бир ерда гир-гир айлана бошлади. Охири йўлимни тўсмоқчи бўлиб ётиб олдию сўқмоқ ўртасида у ёқдан бу ёққа ағанай кетди.

Катта йўлга чиққанимиздан кейин Йўлбарс одатдагидай мени ярим йўлда қолдириб, илдам уйга жўнади. Етиб борганимда у остонада мени кутиб ўтирарди.

Ичкаридан итимга емиш олиб чиқиб берганимдан кейингина, кўнглим ўрнига тушиб, кийимимни еча бошладим.

IV

Бир куни Йўлбарс ёнида қандайдир оқ кучукча эргаштириб келди.

У кучукча қуён каби, қордай оппоқ эди. Фақат табиат мўъжизаси билан чап қулоғию тумшугининг учгинаси ва кўзчалари қора тусли эди. Бу ранглар омухталиги кучукка жудаям ярашиб тушган, уни бениҳоя чиройли кўрсатарди. Питрак, миёнчабел, момиқдай юмшоқ юнглари кўпчиган кучук бир қарашдаёқ кўнглимга ўтиришиб қолди. Одатда итларни ҳар турли: Олғир, Олапар, Бўрибосар, Қалта, Тўрткўз каби лақаблари бўлади. Одамлар жаҳллари чиққанда уларни оғзиларига келган ҳақоратомуз лақаблар билан аташади. Мен таваккал бу кучукка Нозлибека деб лақаб қўйдим.

Нозлибека шу атрофда турадиган одамники эди. Эгалари уни тарбиялаб ўстирганлари учун ҳам Нозлибека ёқимтой, покиза, Йўлбарсга ўхшаб остона тагида ўралашавермасди.

Нозлибека ёнидалигида Йўлбарс хурсандликдан ўзини қўярга жой тополмай қолар, ҳатто бутунлай ўзгариб кетарди.

Шу тариқа Йўлбарс Нозлибекага жудаям ўрганиб қолди. У деярли ҳар куни шеригини остонам тагига эргаштириб келадиган одат чиқарди. Шу-шу саёҳатга учовлашиб чиқадиган бўлиб қолдик.

Саёҳатга икковлашиб отланган пайтларимизда Йўлбарс ўзини галати тутар, йўл-йўлакай кетига қараб-қараб қўярди. Қайтаётганимизда одатдагидай мени ярим йўлда қолдириб уйга югурмас, бошини солиштирганча олдигинамда хафақон судралиб борарди.

Бир куни қизиқ воқеа рўй берди. Одатдагидай кеч-қурунги соат тўққизларда ёзиш-чизишимни тўхтатиб кийиндим-да, сайр қилиб келиш учун ташқарига чиқдим. Эшик тагида мени Йўлбарс кутиб олди. У ёлғиз бўлгани учун паришон эди.

Олдинма-кетин дарвоза томон йўналдик. Хиёл юрганимиздан сўнг сўқмоғимизга иккинчи сўқмоқ келиб қўшилди. Кўпинча ана шу сўқмоқ орқали қаршимиздан Нозлибека келаётган бўларди. Сўқмоқлар қўшилган ерга етганда Йўлбарс шартта юришдан тўхтади-да, пахталигим барини тишлаб, негадир мени ўзи томон торта бошлади.

Бошқа вақтларда ҳам Йўлбарс эркаланиб этагимдан тишлаб тортгучийди. Лекин ҳозир у эркаланмас, аксинча, хафа эди. Йўлбарснинг бу қилиғини тантиқликка йўйиб жаҳл аралаш: «Кет!»— дея жеркиб бердим.

Йўлбарс пахталигим барини қўйиб юбориб, сўқмоққа чўнқайди. Мен энди бир қадам ҳам ташламаган эдимки, Йўлбарс тагин баримга ёпишиб оёқларини ерга тираган кўйи ирриллай-ирриллай юришимга халақит бера бошлади.

— Нима бало, қутурдингми ё?!— дедим баттар жаҳлим чиқиб.

Дарҳақиқат шу пайт хаёлимдан: «Қутурган бўлиши ҳам мумкин-ку? Билиб бўладими?— деган фикр кечди.— Ит дегани қутуриши ҳеч гап эмас... Худо кўрсатмасин-а!..»

Йўлбарс сўқмоқда чўнқайганча қолаверди. Мен йўлимда давом этдим. Юриб кетяпману кўнглим безовта. «Ҳозир эҳтиёт бўлишим керак,— дердим ичимда.— Иккиламчи таёқсиз чиқмаганим бўлсин. Тамом, энди бу итни остонага ҳам яқинлаштирмаслик керак!»

Шу хаёл билан уйга қайтиб келиб қарасам, зинапоядаги эшик тагида қора бир нарса чўзилиб ётибди. Жон-поним чиқиб кетди! Тузукроқ тикилсам, бояги қора нарса Йўлбарс экан! Бечора ўз қилмишидан уялиб, ер ёрилса ерга киргудай хокисор бўлиб ётарди. У номаъқулчилик қилиб қўйгани учун айбини ювмоқчи бўлар, товонимни ўпишга ҳам тайёр, ипакдай мулоylimлашган эди.

Йўлбарснинг сўқмоқдаги бебошлиги билан ҳозирги мустарлигини таққослаб кўриб, у мутлақо қутурма-

ганига амин бўлдим. Бечора Нозлибекани соғинибди, суюкли ҳамроҳи етиб келмагунча мени тўхтатиб турган экан-да! Шунини тушундим у кўнглим алланечук бўлиб кетди.

Икки жонивор бир-бирларини ёқтириб қолганларини англагач, баттар ташвишлана бошладим. Ҳатто Нозлибекага бахиллигим келаётгандай ҳам бўлди. Чунки бора-бора Йўлбарс билан орамиздаги дўстликка раҳна тушиши, охири дўстлигимиз умуман барҳам ейиши мумкин эди. Кўп ўтмай шундай бўлди ҳам.

Шу ўртада тагин бир қизиқ воқеа рўй берди.

Бир куни Нозлибека Йўлбарс йўқлигида ҳовлига кириб келди. Мен қор кураётган эдим. Остона ҳатлаган Нозлибека менга яқинлашди. Сўнгра ҳамма итларга ўхшаб ялтоқланаркан, қизғиш тили, оппоқ тишларини эркалангансимон кўрсата-кўрсата, товушсиз оғиз очиб қўлимга суйкала бошлади.

Шу пайт ногаҳон қаёқдандир Йўлбарс келиб қолди. У шартта бизнинг ёнимизга келди-да, қўлқопимни тиш-лашга уринаётган Нозлибекани баҳайбат гавдаси билан нари суриб... сакради ва қўққисдан нам тумшугини бетимга теккизгач, пахталигим барини тишлади.

«Аҳа... ҳали шунақами!» деб қўйдим ичимда завқланиб ва Йўлбарснинг баттар жиғига тегиш учун сал нарида дили вайрон, қўрқа-писа мунгайиб турган Нозлибекага ўгирилдим-да, унинг кифтини силаб қўйдим.

Атайин камситаётганимни сезган Йўлбарснинг баттар жаҳли чиқди. У: «Ҳаммасига сен айбдор! Қани, йўқол бу ердан, ярамас!» — дегандай ириллаб Нозлибекага ташланди. Аввалига бундан кулгим қистади, лекин қарасам, иккаласи уришишяпти, дарҳол уларни курак билан сура-сура ажратиб қўйдим.

V

Дунёда ўзгармайдиган нарса бормикин? Бизнинг дўстлигимиз ҳам кутилмаганда шундай барҳам топди.

Чорбоқда куздаёқ келтириб қўйилган иморатбоп ёғочлар ётарди. Бир куни катта йўл томондан беш-олти киши кела бошлади. Улар калта пахтали, пийма кийиб олишган, қўлларида болта, тишли томони латта билан ўралган арра бор эди. Булар бинокор усталар эди.

Усталар қор тагида қолган қарағай ёғочларни қа-

зиб олишди, атрофни кураб тозалашди-да, иш бошлаб юборишди. Ўрмон ичида каллаи саҳардан қош қорайгунча болта, арра овозлари эшитилиб турар, хилват чорбоғ гавжумлашганди.

Ҳар куни шаҳардан чорбоққа, чорбоғдан шаҳарга қатнаш имкони бўлмагани учун бинокорлар бўш уйларнинг бирига ўрнашишди. Улар ҳафта давомида кечани кеча, кундузни кундуз демай тинимсиз ишлашар, дам олиш кунлари озик-овқат олиб келиш, хотин, бола-чақаларни кўриш учун уйларига жўнардилар. Соф ҳавода ишлаётган, соғлом бу одамлар ҳар куни икки маротаба қозонни тўлдириб гўшт пишириб ердилар.

Онда-сондагина келадиган Йўлбарс энди туну кун шу атрофда қолиб кетадиган бўлиб қолди. У эгалариникига, ҳамишаги уясига фақат тунаш учунгина борарди. Сабаби, бинокорлар билан элакишиб кетганди. Тўғри, Йўлбарс бинокорларнинг иш жойларига ҳеч қачон бормас, унинг учун энг яхши жой бинокорларнинг остонаси эди. Олти эркакдан бир эмас, бемалол бешта итга ҳам етадиган сарқит қоларди. Илдам, ёқимтой, шўх бу кучук бинокорларга ёқиб қолган, улар Йўлбарсдан ҳеч нарсаларини аяшмасди.

Одатда усталар барвақт уйғонишар, эрта нонушта қилишарди. Шунинг учун ҳам Йўлбарс энди чорбоққа анча вақтли келарди. У эгасиникида тамаддиқ қилмас, кўзини очган заҳотиёқ ўрнидан туриб, чорбоғ сари ошиқарди. Мен ўрнимдан туриб, ташқарига чиққананда Йўлбарс ё бинокорлар эшиги тагида, ёки менинг остонам ёнида тумшуғини чўзганча қулоқларини динг қилиб турган бўларди.

Бир икки ҳафта ичида у анча жир битиб, кўзга кўриниб қолди. Семириб, эт қўйган сари хулқ-атвори, юриш-туриши ҳам ўзгарди. Кўз қарашлари энди ёш шўх кучукникига ўхшамас, тўқ, роҳатда бемалол яшаётганлиги сезиларди. Сўқмоқ бўйлаб елиб-югуришлари, емиш излаётгандай тумшуғи билан қор титиб, ўзини оч кўрсатиш одатларини йиғиштириб қўйганди. Хуллас, Йўлбарс беғам-беташвиш кун кечирарди. Энди кўп вақтини сўқмоқда чўзилиб ётганча қайси эшик очилишини пойлашу у остонадан бу остонага қараб югуриш билан ўтказарди.

Мен билан сайрга чиққудек бўлса, судрала-судрала

ортда қолиб кетар ва: «Эҳ, бундай бефойда санқишлар қачон тугаркин?» — дегандек, ялқовлиги тутиб юрмай қўя қоларди. Йўлбарсни бу қилиқлари ғашимга тегиб, жаҳлимни чиқара бошлади.

Бир куни у умуман мен билан сайр қилишдан бош тортди.

Туш пайти эди. Ҳовлига чиқиб кўзим билан аста Йўлбарсни ахтардим. У менинг кулбам билан бинокорлар кулбаси оралиғидаги сўқмоқда ялана-ялана қулоқларини силкитиб ўтирарди.

— Йўлбарс! Йўлбарс! — дея уни чақирдим.

Йўлбарс эринчоқлик билан ўрнидан қўзғалиб, мен томон эран-қаран юрди-да, худди биринчи бор учрашгандагидек нарироқда тўхтади.

— Кел, келавер! — қистадим уни. — Нега тортинасан? Ё танимаяпсанми мени?

Йўлбарс бўйсиниб, анча яқинлашган бўлса-да, аввалдагилардай кифтимга оёқ қўймай, қаршимда хиёл қараб тургач, тагин нари кетди.

Унинг бундай эътиборсизлиги, менсимаслиги баттар жаҳлимни чиқарди.

— Бўпти, унда шу ерда қолавер! — дегач, шартта кулбам томон йўналдим.

Аммо барибир негадир ўзимни орқага ўгирилиб қарашдан тиёлмадим. Изимдан бир-бир эргашиб келётган Йўлбарс: «Қўрқитмай қўя қол мени! Хоҳласам бораман, хоҳламасам йўқ!» — дегандай сўқмоқ ўртасида тўхтаб қолди.

Мен уни охирги марта чақирдим. Йўлбарс бир-икки қадам юрган бўлдию худди мен билан ўчакишаётгандай яна тўхтаб эснади.

— Ҳа, ўлакса! — ўшқирдим собиқ дўстимнинг одобсизлигидан энсам қотиб. — Жир битти-да энди, а? Қорнинг тўйиб қолдими?!

Йўлбарс гапимни тушунмади ё тушунса ҳам ўзини тушунмаганликка солди. Кейин орамиз бутунлай бузулиб кетишини хоҳламагандай думини эринчоқлик билан силкита-силкита кўзимга ёлворгансимон термилди.

Энди йўлимга равона бўлмоқчи бўлиб турган эдим ҳамки, ногаҳон шу вақт кўзим Нозлибекага тушиб қолди. У юнги узун, келишимли думини чиройли силкитиб, меҳр тўла кўзлари билан мен томонга қарарди.

«Қойил!» деб қўйдим ичимда хурсанд бўлиб. Кейин

хиёнатчи Йўлбарсдан юз ўгириб, қўлларимни мамнун кўтарганча Нозлибека томон шошилдим. Менинг бундай эътибор берганимдан кўнгли кўтарилган Нозлибека ўзига хос бурала-бурала теварагимда хуррам ирғишлай бошлади.

Иттифоқо Йўлбарс ҳам ёнимизга югуриб келди. Келдию... лекин хиёл бўлса-да олдингидай менга кунчилик қилмади, Нозлибекага ҳам жаҳл билан ташланмади, шунчаки думини бепарво ликиллатиб, нарироқда қараб тураверди.

Унинг мой босган юрагига ҳеч нарса таъсир кўрсатмай қўйганини кўриб Йўлбарсдан узил-кесил ҳафслам пир бўлди. Лекин бари бир дилимнинг қаеридадир, ҳар қалай бегоналашиб кетмас, орқамдан эргашар-ов, деган умид бор эди.

Аммо у эргашмади.

Мен дарвозадан ҳовлига кирган эдим, шу пайт бинокорларнинг эшиги очилгани эшитилди. Сўқмоқда қолган Йўлбарс ўгирилди-да, жадал ўша томонга югурди.

Шу-шу Йўлбарс билан дўстлигимиз абадий барҳам еди.

ОҚШОМ ШАФАҒИ

Кун охирлагач, Гиляз бува ҳам кундалик куйманишларини тугатди. Каллаи саҳардан полизга кириб кетган чол дам инқиллаб, дам белини уқалаб, базўр қаддини тик тутганича офтоб ёнбошлаётган тепалик томонга кўзини қисиб қаради. Қуёш нурлари дераза ойналарида акс эта бошлади, иморатлар томи қирмизи рангга бўялиб, дарахт янрақлари ажиб жилваланар, енгил шамол овул томондан куюк тезак ҳидини олиб келарди—ўша тарафда ҳаммомлар иситилаётган эди.

Қария ҳозиргидай кун ботаётган дақиқаларни яхши кўрарди. У табиатнинг турланишига маҳлиё, хаёлида ўтган умри жонланар, албатта ўн беш йил бурун рўй берган кулфат эсига тушарди. Бу ҳақдаги хотиралар дил ярасини янгилай бошласа, Гиляз бетоқат бўлиб уйига ошиқарди.

Чол бирор иш билан чалғисагина бу ғам-андуҳ уни пича тарк этаётгандай бўларди. Аммо нафасини ростлаб, чарчоғини ёзгани хиёл ёнбошлаши билан хотиралар булут қайтадан бостириб келаверарди. Шуниси таажжубки, бугунги хотиралар силсиласи узоқ давом этмай, туйқусдан узилиб қолди, негадир чап кўксига қаттиқ санчиқ сезган Гилязнинг қулоқлари шанғиллаб, чакка томирлари лўқиллаб, кўз олди қоронғилашди.

Анчадан сўнг кўзини очиб, одатдаги нарсаларни кўрди: уй, полиз, дарахтлар, офтоб...

«Нима бўлди ўзи менга»,— дея шивирлаб оёқларини судраганча уйи сари аста одимлай башлади. Ҳовлидан ўтди, тезроқ одамларга кўриниш керак! Шу ҳис билан четан тўсиқ ёнидаги скамейкага чўқди. У скамейкани қачон қурганини ҳам эслай олмайди. Гилязнинг назарида, скамейка иккаловлари қадрдон бўлиб

қолишгандек эди. Гиляз бу скамейкада ҳамиша ўзини енгил, хотиржам сезарди.

Чол неча-неча йиллар шу ерда ўғлини интизорлик билан кутди. Ўғли қайтмади. Ҳар қалай, кунлардан бир кун кекса Гилязнинг уйига ҳам бахт кулиб боқди. Энди чолнинг ҳам кутадиган одами бор. Бағрига набираси Толмас интернатдан келяпти. Тоймас келса, икки кишининг оғирлигидан скамейка янаям қаттиқроқ ғижирлайдиган бўлади. Лекин бу ғижир-ғижирларга чол парво қилмайди, унинг юзидаги ажинлар текисланиб, кўзлари ёлқинланади. У бармоқлари билан йўгон, серкўз ҳассани маҳкамроқ чангаллай бошлайди.

Чол инқиллай-синқиллай, бир амаллаб скамейкага ўтираркан, бу сафар унинг инқиллаши билан скамейка ғижирлаши ҳамоҳанг эшитилди-ю, бирдан тиниб қолди. Гиляз кўкиш томири бўртиб турган кўлларига бошини қўйганча, анча вақт нафасини ростлаб олди-да, қаддини кўтарди. Кейин кўчага тикилиб, қулоқ сола бошлади. Кун ботарга қараб саф тортган симёғочлар уфқда ғойиб бўларди. Худди ўша симёғочлар сафи нуқтага айланган ёқдан қаттиқ туёқ овозлари, ҳар хил маърашлар эшитилди. Шовқин, чанг тобора яқинлашиб, кўп ўтмай, пода унинг ҳовлиси рўпарасига келиб қолди. Қария ўрнидан туриб, дарвозани очди-да, қўй-қўзиларни жойларига киритди. Узоқдан оғир нафас олиб, кетма-кет сигирлар ҳам етиб келди.

Гиляз кавушини шап-шуп қилиб судраганча, айвондаги ардобни машаққат билан тоғорага ағдарди. Маъраб ичкарига кириб келган сигир тоғорага ҳафсаласизлик билан тумшугини тикди. Чол сигирнинг биқинлари аста кўтарилиб, тумшугини тоғорага янаям чуқурроқ ботираётганини кузатиб турарди. Ниҳоят, сигир тукли ғудда-ғудда тили билан идиш тубидаги емишни сидириб олиб бошини кўтарди. Қария сигирнинг шохига арқон ташлаб, уни устунга боғлади.

Шу пайт эшик ғижирлаб очилди. Чол ўзини эшитмаганликка олиб, лоақал қиё ҳам боқмади. У кириб келган келини эканлигини сезганди. Чол бирдан ҳовлида юрган чипор товуқни хивич билан қўноққа қуллаб қолди.

— Ҳой, кишт, кишт-эй, ўлат теккур!

— Уни сўйиш керак, дада,— деди сут пақирини

чая туриб Мафтуҳа, — тухум қилмай қўйди, семириб кетганини қаранг, қўноққа ҳам чиқолмаяпти.

— Эртагаёқ сўйиб қозонга соламиз. Биз Тоймас иккаламиз...

Мафтуҳа чаққонлик билан сигир соғишга киришиб кетди.

— Тоймас кўринмаяптими, дада?

— Уйнагани чиқувди, кўрмайсанми, ҳалигача дараги йўқ. Тўп тепаётган бўлса керак ҳойнаҳой. Уйда ўз ихтиёри ўзида. Интернатда худди аскарлардагига ўхшаб...

Қария аста кулбаси томон йўл олди. У бугунги ишларини битирди. Қолган ҳамма юмуш келини билан унинг эрига қолди.

Гилязнинг ўғли Вали урушдан қайтмади. Келини анча пайтгача айрилиқда азоб чекди, сўнг ноилож уруш инвалиди Ахтамга турмушга чиқди. Аммо Мафтуҳа янги эрининг уйига кўчмай, кўз очиб кўрган эриникида қолаверди. Шу-шу иккита хонадон биргаликда яшаб келяпти. Ахтам ферма мудирини бўлиб, уй ишларига вақти йўқ бўлгани учун молларини Гилязникига олиб келганди. Чол тақдиридан хурсандми, йўқми, айтиш мушкул. Аммо боланинг уйига қайтиши билан Гилязнинг бутун юриш-туриши ўзгарди қўйди.

Чол кулбасига кириб, қўлларини чайди-да, каравоти сари ўтди. Каравоти темирдан бўлиб, атрофи сим тўр билан ўралган эди. Аммо Гиляз сим тўрни олиб ташлаб, ўрнига тахта қўйиб терди.

Намозгар бўлиб қолганди. Чол тахмондан жойнамозни олиб ёзди-да, деразадан қиблага қаради. Ҳали намозгарга эрта эди. Гиляз худди юрак тепишига қулоқ солаётгандай, кўзлари ярим юмуқ, жим ўтираверди. Чол ичкарига кирган келинининг сут пақири билан печка четига турганиб кетганини, ошхонадаги идиш-товоқларни ювиб жой-жойига қўйганини, сутни докадан ўтказиб, пишириш учун кастрюлга қўйганини, сўнгра сув солган самоварига тараша ташлаганини — ҳаммасини сизди-ю, лекин бу овозлар унинг хаёлини буза олмади.

— Тоймас ҳаяллаб қолди-я, — деди ниҳоят Мафтуҳа деразага яқинлашиб.

— Майли, келин, бир мириқиб ўйнасин. Намоздан

сўнг ўзим чақириб келарман,— деди чол жойнамозга тиз чўка туриб.

Ботиб бораётган қонталаш офтоб нурлари кўчанинг нариги томонидаги дераза ойналарида акс этарди. Мафтуҳа бу манзарага қараб, беихтиёр хаёлга чўмди. Ўшанда ҳам худди шундай кун ботаётган пайт эди...

1941 йил. Вали эндигина Бугулмадаги педагогика билим юртини тугатиб, қадрдон овулига қайтган кезлар. У қайтди-ю, ҳамманинг тилига тушди. Йигирма икки ёшли, келишган, ақлли-ҳушли, навқирон йигит. Қизлар унинг атрофида парвона. Вали эса узоқ қариндошларидан бириникида яшовчи аллақандай етим қиз Мафтуҳани танлади. Ота-она меҳрига тўймаган Мафтуҳа бутун ихтиёрини меҳрибон ҳамда севгили йигитнинг қўлига топширди. Улар танишганларига бир ой бўлмаёқ, Вали Мафтуҳанинг қўлидан етаклаб келиб, уйдагиларни ҳанг-манг қилиб қўйди:

— Мана, келининглар билан танишиб қўйинглар. Шу бугундан бошлаб у менинг хотиним бўлади,— деди у дабдурустан.— Ота-онаси йўқ, етим ўсган. У сизларга яхши келин бўлади, уни ўз қизинглардай кўришингларни сўрайман.

Овулга тажанглиги ва бир сўзлилиги билан танилган ота ўглининг бу ўзбошимчалигидан саросимага тушди. У ўғил боқди, ўстирди, тарбиялаб ўқитди, мана энди бу нобакор ота-боболар одатини оёқ ости қиляпти. Никоҳсиз-несиз, ота-она розилигини олмай, қандайдир етим бир қизни етаклаб келиб, уни хотиним деяпти.

— Уни қаранглар-а!— дея Гияз қуюқ қошлари остидан ўғлига ўқрайиб депсинди. Гиязнинг ёнгинасида турган хотини Гулжаннат ғалва бўлишини олдиндан сезиб, ўғлини ҳимоя қилишга чоғланди. Аммо Гияз бир ўшқирган эди, боёқиш она пешбанди барини ҳимарганича ноилож жойида ўтириб қолди.

Мафтуҳа ўзининг ўшандаги ҳолатини, хаёлидан нималар кечганини ҳозир эслай олмайди. Гияз худди ҳўкиздай шох қайраб, ўғли билан келини томон йўналди.

Асрлар давомида фарзандларини ювошлик, итоаткорликка ўргатиб келишганди. Мана энди унинг, Гиязнинг ўғли уялмай-нетмай кексалар удумига қарши бош кўтаряпти. Овулда ҳамон эски одатларни тарк

этишмаган, кексалар ва ҳатто айрим ёшлар ҳам тўда-тўда жума номозига боришарди. Гиляз ҳам боболар удумига қатъий риоя қиларди. Ким биринчи бўлиб мўътабар кексалар юзига оёқ тираб, оллоҳнинг ирода-сини назар-писанд қилмай уйланишга журъат этди? Унинг, Гилязнинг ўғли!..

Ғазаби ичига сиғмай, хонада гир айланаётган Гиляз Мафтуҳа қаршисида бирдан тўхтаб, ёш келинчакка бошдан-оёқ назар ташлади-да, алланарсалар деб ғудранганича ташқарига отилди. У эшикни зарда билан шу қадар қаттиқ ёпдики, ҳатто дераза ойналаригача зириллаб кетди.

Дадасининг қайсарлигини яхши биладиган Вали, ойисининг увалло ёлворишига ҳам қулоқ тутмай қайлиғини тўғри холасининг уйига етаклади. Шу орада домлани олиб уйга қайтган Гиляз ёшлар кетиб қолганини кўриб, кўп ўйлаб ўтирмай, уларсиз никоҳ ўқишга қарор қилди. У хотини билан куёв-келиннинг ўрнига домладан мусулмонлик русми бўйича никоҳ ўқишни ўтиниб сўради. Сўнгра домлага пул, тугунча тутқазгач, уни уйига элтиб қўйиб, уйга қайтаётганида олдингидан ҳам баттароқ хуноб эди.

Орадан оқшом, қисқа ёз тунни ўтса ҳамки, ёшлардан дарак йўқ эди. Календардаги қизил рақамлар тўсатдан қорага бўялиб қолмаганида бу машмаша нима билан тугаши ҳеч кимга аён эмасди.

Яна бир оқшомдан сўнг, йигирма учинчи числода қайлиғини етаклаб кириб келган Вали дадаси билан ойисини қучоқлаб, Мафтуҳани ўз қизинглардан ҳам зиёда кўринглар, деди-да, аскарликка олинганлар қатори Бугулмага жўнади. Уни Бугулмагача ёлғиз Мафтуҳанинг ўзи кузатиб борди. От-улов кўп, Мафтуҳа билан Вали қўл ушлашиб арава билан ёнма-ён боришарди. Йигит қайлиғининг ёш тўла, муҳаббат ва қайғуга лиммо-лим кўзларига термиларкан, ўзича таскин бермоқчи бўларди.

— Мени кут, Мафтуҳа, албатта қайтиб келаман. Албатта!..

Мафтуҳа ҳозиргача бекатдаги тумонат одамни, йиғи-сиғи аралаш қўшиқларни, паровоз чинқириғини-ю, филдираклар тақа-туқини унута олмайди. У эрининг кўксига бош қўйиб, аламидан чиққунча (Вали йиғлашни ман этганди) йиғламаганига, одамлардан

уялиб, оёқ-қўли боғлангандай тортинмай», ёрини бағрига босиб, уни қучоқлаб-қучоқлаб ўпмаганига ҳалигача армон қиларди. Ҳанда ҳали илк бор қовушган тунлари нашъаси, ширин эркалашлар, оташин бўсалар мазасидан сархуш ёш келинчак нималар бўлаётганига ақли етмай лол турарди. Ёдида, қўлида қоғоз, ҳовлиққан ҳолда Вали шартта Мафтуҳани бағрига босганча, ҳе йўқ-бе йўқ уни кўтаргудай алфозда оналари ҳузурига элтган... «асранглар... уни ўз қизинглардай кўринглар», деганди, уруш бошланганидан мутлақо беҳабар ота билан она эса машъум «уруш» сўзидан эхоналари чиқиб, додлаб юборишган эдилар. Сўнгра Гилёз граждандар урушидан олиб қайтган, ҳозиргача қандай сақлаб келаётгани номаълум қопчиққа елиб-югуриб майда-чуйда тикиштира бошлади. Теварагида неки рўй бераётган бўлса ҳаммаси Мафтуҳанинг назарида хосиятсиз тушга ўхшаб туюларди.

Мафтуҳа яна составнинг аста жилгани, Вали унинг юзларини кафтлари орасига олганча бутун вужудла қаттиқ ўпганини ҳам эсларди. Вали зинага сакраб чиқиб, вагонлар унинг ёнгинасидан аста ўтаётгандагина бу кузатувнинг моҳиятини англаган Мафтуҳа аламдан бор овози билан қичқириб юборди. Чамаси, ҳамма ёш келинчак томонга бир қараб қўйиб яна тескари ўгирилгандай бўлди. Ҳша пайт фақат Мафтуҳагина қичқирмаганди шекилли. Бу қичқирқиқ шу бекат, Бугулма шаҳри ва ҳатто улкан мамлакат узра қанот қоққандек бўлгандай эди ўшанда.

Ҳч ой ўтмаёқ эри билан лоақал бир кун ҳам яшамаган, эрини ўзининг аёллик латофати лаззатига тўйдирилмаган Мафтуҳа бевага айланди.

... Мафтуҳа фермада ишларди. Бу аёл, агар таъбир жоиз бўлса, уруш давомида бутун фермаи елкасида ортмоқлаб келди. Эл бошига тушган кулфат уни эрининг ота-оналари билан чамбарчас боғлаб қўйди. Мафтуҳанинг ўзи фермада ҳам сут соғувчи, ҳам зоотехник, ҳам ветврач вазифасини бажарарди. Ҳттиз бош сигирга фақатгина ўзи жавоб берарди. Бу иш билан бўлиб, уруш йилларида у на дам олиш кунини, на байрамни билди.

Уруш тугади. Бу шодиёна хабарни овулга бир қўли йўқ почталъон олиб келди. Ҳамма овул Совети томон

йўл олди, ҳатто сандиғида қорахат ётган бўлса-да, Мафтуҳа ҳам юраги қинидан чиқар даражада ҳаяжонланиб, ўша томонга югурди.

Ғалаба, Ғалаба!.. Балки эри қайтиб келар? Янглишиш ҳам мумкин-ку, ахир, мана Ғалаба ҳам қозонилди, ҳамма нарса жой-жойига тушиб кетади...

Бир ойдан сўнг овулга жангчилар қайта бошлашди. Улар, аксари, Бугулма йўли орқали қайтишарди. Уларнинг ораларида Вали кўринмади. Кейин йўл бўшаб, жангчиларнинг қораси кўринмай қолди, сўнгра ногаҳон яна биттаси, бошқаси... Булар асирликдан қайтаётганлар эди. Яна орадан бир ой ўтгач, баногоҳ Гилязнинг урушнинг сўнгги кунларида яраланган, оёғи йўқ қўшниси Ахтам госпиталдан чиқиб келса бўладими!

Кўп вақт ўтмай, Ахтамни йириклаштирилган колхоз фермасига мудир қилиб тайинлашди. Энди фермада юз бошдан зиёд сигир бор эди.

Фронтга кетганлардан бошқа ҳеч ким қайтиб келмади. Ҳалигача ёлғиз ўғлининг қайтиб келишидан умидвор Гулжаннат кампир негадир бирдан умидсизликка тушиб, Бугулма йўлига соатлаб интизор кўз тикмай қўйди, одатича кампир кўпинча йўл ёқалаб бекат сари узоқ-узоқларга бир неча кун кетиб қолар, Гиляз уни базўр уйга қайтариб олиб келар эди. Ахири кампир оёқдан қолиб, туз ҳам тотмай, кеча-кундуз калима келтириб, кунлардан бир кун ҳеч кимга сездирмай жон берди.

Гиляз ёнида келини билан сўққабош бўлиб қолди.

Хотинининг вафотидан сўнг аввалгидан баттароқ қариб кетди. Ҳолбуки у эндигина олтмиш ёшга кирган бўлиб, ҳали бақувват эди. Гиляз йўғон қарағай новдаларидан чиройли қилиб четан тўқиб, кичик боғнинг атрофини ўраб чиқди, сўнгра унга калина, рябина ўтқазди-да, кун бўйи бу ердан чиқмай ишлай бошлади.

Бир-икки йил ўтар-ўтмас, баъзи оғзига кучи етмаганлар Гиляз чол билан унинг ёш, қобил келини ҳақида бўлмағур гапларни тарқатдилар. Бу бўҳтонни эшитган чол парво ҳам қилмай ишини қилаверди.

Урушдан бир оёқсиз қайтган Ахтам унга девордармиён қўшни эди. Ахтам урушгача уйланишга улгурмаган эди. Уйда она-бола иккаласигина эдилар. Қишлоқда қиз деганнинг сони кўп, улардан истагани-

ни танлаб олиши мумкин бўлса-да, Ахтам клубга қатнамас, қизлар билан танишиб, суҳбатларига аралашмасди. У четан тўсиқ панасида яшириниб, қўшни ҳовлининг рўзгорини тутаётган Мафтуҳанинг ёзги ҳарир кўйлақда елиб-югуриб сигир соғаетганини, қўйларни қўрага қамагач, қора теракка суянган кўйи уфққа халчан тикилишини соатлаб кузатарди, бундай пайтларда жувон янаям гўзаллашиб кетарди. Ахтам Мафтуҳани деярли ҳар куни кўрар, ферма йигит учун ўз уйидай қадрдон бўлиб қолганди. Раҳбарликни унга топширган Мафтуҳа мутлақо бу йигитдан хафа бўлмай, кўп қатори сут соға бошлади. Ферма кенгайиб, сигирлар кўпайган, бинобарин, ташвиш ҳам ортганди. Мафтуҳа иложи борича Ахтамга кўмаклашишга интиларди: ҳисобот, сигирлар рационини ёзар, зарур бўлган пайтда ёш сут соғувчилардан маслаҳатини аямасди... Мудирнинг ташвишлари озми ахир!..

Мафтуҳа Ахтамни кўп нарсага ўргатди. Энди мудир арзимаган нарсани ҳам сут соғувчи билан маслаҳатлашишини бас қилиши керак бўлса-да, аксинча, бу аёл билан суҳбатлашишга баҳона излаб турарди. Мана, бугун ҳам у сут соғишдан кейин Мафтуҳани тутиб қолди. Улар яхши иситилган қоровулхонада, стол ёнида ёнма-ён ўтиришиб, қуюқ суҳбатлашишар, печка устида қоровул хуррак отарди. Аслида фақатгина Мафтуҳа гапирар, Ахтам эса аёлнинг донолик барқ уриб турган кўзларидан нигоҳ узмай, аёлнинг лабини қимтиши, нафас олишига маҳлиё эди. Мафтуҳа ферма, рационлар, сут соғиш сирлари тўғрисида сўзлар, Ахтам бўлса бутунлай бошқа нарса ҳақида гап очгиси келарди. Ахтам аёлни беқиёс даражада севади, у бўлса буни хаёлига ҳам келтирмайди. Йигитнинг ўзига ошиқ бўлиб қолганини аёл ниҳоят сездди ҳам. Мафтуҳа гапини тугатолмади, беихтиёр нигоҳлар тўқнашди. Йигитнинг нигоҳида ўзига нисбатан чексиз меҳрни пайқаган аёлнинг аъзойи бадани жимирлаб, нафас олиши тезлашди. Аммо Мафтуҳа тезда ҳаяжонини босиб, киприкларини пирпиратди-да, чуқур хўрсинди. Кейин хижолатда шартта стол ёнидан туриб, уйига ошиқди.

Ташқарида шамол эсар, ёмғир ёғмоқда эди. Мафтуҳа қишлоққа йўл олганида эса бу ёмғир қорга айланди. Бу урушдан кейин биринчи қиш фаслининг бошлалиши эди.

Ҷиш уларни янада яқинлаштириб қўйди, Мафтуҳа уввало йигитга дуч келмасликка интилса-да, барибир икковлон тез-тез холи қолаверишарди. Кўп ўтмаёқ қишлоқдагилар уларнинг яқинликлари, бир-бирларини ёқтиришларини пайқаб қолишди, аммо бунга ҳеч ким ажабланмади. Нима бўпти, жангчининг бефарзанд, тул хотини билан уруш инвалиди топишибди. Ахтам бўйдоқ, Мафтуҳа эса бева. Қулоғига унча-мунча гап бориб етган Гиляз ғазабдан кўкариб кетди. Аммо келинига ҳеч нарса демади, фақат аввалгидан кам гапирар, қўшнисига дуч келиб қолса, хўмрайиб қўярди.

Ҷиш тугаб, баҳор ўтиб, ёз келди. Ўтлоқлардан сарқуш қилувчи чечак ҳиди анқий бошлади... Бу вақтга келиб Ахтам бир кун ҳам Мафтуҳасиз туролмайдиган бўлиб қолганди. Ётса ҳам, турса ҳам кўз олдида Мафтуҳанинг сиймоси пайдо бўлаверди. У бир неча марта муҳаббатини изҳор этмоққа чоғланди-ю, аммо журъат етолмади.

Пичан ўрими арафасида улар ўтлоқларни айланиб келишга йўл олишди.

Бош узра, баланд ложувард само бағрида зўр бериб сўфитўрғай хониш қиларди. От текис тупроқ йўлдан пишқира-пишқира бош силкиганча енгил йўрғалар, шовқинсиз силкинаётган аравадаги пичан устида ёнма-ён ўтиришган Ахтам билан Мафтуҳа кўкатлар ҳидидан роҳатланиб жимгина боришарди.

От йўлидан ўтлоққа, жилға томонга бурилди. Ахтам аравадан сакраб тушиб, отни ўтлашга бўшатиб юборди. Мафтуҳа аравадан ўроқни олди-да, ҳамроҳини кутиб ҳам ўтирмай ўн беш метрча нарида эркакчасига қулочкашлаб кўкатларга ўроқ солди. У уруш йиллари эркаклардай пичан ўришга ўрганиб кетганди.

Ахтам аёлнинг хипча қоматини, унинг ҳар бир ҳаракатини маҳлиё бўлиб кузатарди. Ҳозир Ахтамнинг вужудида туганмас куч-қудрат пайдо бўлиб, оёқлари заминга маҳкам тиралди. Энди у атрофни бутунлай бошқача кўрмоқда, бошқача ҳис этмоқда эди. Қушлар навоси, читтаклар чуғури-ю, капалакларнинг қанот қоқишини тинглар, юксак осмонга қараб дили яйрар, жилға сувининг нафасию ўтлоқдаги кўкатлар товланиши вужудида роҳат бахш этар, лекин у одми ҳаворанг чит куйлакди аёлдан кўзини узмас, маҳбубасини дунёдаги ҳеч нарсага алмашмасди.

Мафтуҳа ўт ўриш билан банд, у бўлса рўпарада қаққайганча турарди. Ниҳоят, орияти келди шекилли, Ахтам аравадаги паншахани олиб, оқсоқлана-оқсоқлана пайкалга тушди-да, хушбўй, нам кўкатларни тўп-лашга тутинди. Сўнгра пичан уюмига паншаха санчиб, уни базўр боши узра кўтарганча, арава томонга йўналди. Бу унга зўр келганидан протези ғижирлай бошлади. Аммо Ахтам бунга эътибор бермади, ҳозир у тоғни талқон қилишга ҳам қодир эди. Паншахасидаги зилзамбил юк бирдан енгиллашгандай бўлди. У ўгирилиб қараб, ёнгинасида ўзига кўмаклашаётган аёлни кўрди.

— Нима қилипсан, Ахтам... Оғирлик қилади-ку ахир сенга...

— Ҳечқиси йўқ. Ўт зўр бўпти. Ўримни бошлаб юбориш керак. Сен нима дейсан?

— Бултур бу вақтда ўримга тушилганди.

Улар паншахаларидаги ўтни аравага ташлаб, яна бир неча марта пайкалга қатнашди. Ўтларнинг иси ҳаммаёқни тутган, Ахтам роҳатдан ҳатто кўзларини юмиб олганди.

— Ҳаво димлигини қара. Жилга ёқасига бора қоламизми?— таклиф қилди Мафтуҳа.

— Қанийди, чўмилардик,— деди хурсанд бўлиб Ахтам.

— Йўқ,— фикридан қайтди шу заҳоти Мафтуҳа,— уйга кетиш керак.

— Бугун дам олиш кунинг-ку.

— Уйга етгунимизча ҳали...

Қуёш ўрмон ортига ботиб борар, жилга ёқасидаги от бамайлихотир ўт чимдирди. Ахтам хўрсиниб қўйиб, ўтлаётган отни олиб келишга йўналди. Мафтуҳа ҳам у билан ёнма-ён борарди. Бўйлари деярли баравар, Ахтам оқсоқланаётгани учун кифтлари бир-бирларига тегиб кетмоқда эди.

Думи, ёллари билан хира искабтопарларни қўриётган от пишқира-пишқира ўт чимдийверди. Жонивор анча қариб қолганди. Уруш йилларида қанча иш кўрсатгани ўзигагина аён. Отни фермага топширганларида жониворнинг қовурғалари санарли даражада бўлиб, энди анча ўзини тутиб олган, Ахтам уни анчаги-на парварош қилганди. Жонивор бу меҳрибонликни сезади шекилли, жудаям итоаткор. Ахтам: «Бедовим»,— деб чақиргани ҳаманоқ от дарҳол эгаси ёнида

ҳозир бўлади. Ҳозир Ахтам уни чақирмай, ўзи жониворнинг ёнига борди. Қадам товушларини сезган от бошини кўтариб, эгаси ва унинг ёнидаги аёлга қаҳрабо кўзларини қадаб, одатдагидек юган урилишини кута бошлади.

Ахтам тизгиннинг бир томонидан, Мафтуҳа иккинчи томонидан тутганларича отни арава томонга етаклашди. Ахтамнинг қўли тизгиндан аста Мафтуҳанинг қўллари сари сирпаниб, унинг бармоқларига тегди. Мафтуҳа сесканиб кетиб, тўхтади.

— Мафтуҳа...

Аёл нигоҳини ерга тикди.

— Кетдик, Ахтам.

Улар яна тизгиннинг икки томонидан ушлаганларича юришда давом этдилар. Ниҳоят отни аравага қўшиб, нигоҳларини бир-бирларидан олиб қочиб, янгигина ўрилган пичан устига ўтиришди. Айланма ўрмон йўли орқали уй томон боришарди. Арава ғижирлар, ўз ҳолига ташлаб қўйилган от думи билан искабтопарларни қувганча одимларди. Ахтам тизгинни тутиб жим борар, унга кифт ўгирган Мафтуҳа қимир этмасди.

Осойиши бузилган зағизгон қағиллаб қўйди, аллақайси бутоқ қисирлади-да, яна орага сукунат чўкди. Тизгини бўш қўйилган от таниш йўлдан аста борарди. Арава йўлда бирор илдизга дуч келгандагина ғилдираклар тарақлаб, кеч кираётган ўрмон сукунатини бузарди холос. Ўрмон чегидаги кекса дуб ёнига етганларида Ахтам шартта тизгинни тортиб, Мафтуҳани оғушига олди. Аёл ўгирилиб бир лаҳза Ахтамнинг бўғриққан юзи ва меҳр тўла кўзларини кўргач, унинг азамат кўксига бош қўйиб, тернинг ўткир ҳидини туйди. Унинг боши айлана бошлади. Мафтуҳа энди қаршилиқ кўрсатишга ожиз эди, йигит уни ўпа бошлаганида, кейин қаёққадир кўтариб кетганида йигитнинг бақувват бўйнидан қучиб, кўзларини юмди.

Инсоннинг бахтиёр бўлиши учун бундан ортиқ тагин нима керак? Мафтуҳа бу ҳақда ўйламасди ҳам. У ортиқ ҳеч нарса талаб қилмас, шунчаки ҳозир жуда бахтиёр эди.

Ез оқшомлари Мафтуҳа пичан ғарами устида тунар, Ахтам протезини ғижирлатиб нарвон орқали

унинг ёнига кўтариларди-да, ўша ерда биринчи хўроз қичқиргунча қолиб кетарди. Мафтуҳа ўз бошидан иккинчи маротаба асал ойини кечирарди. У бахтли эди. Баъзан ўзгалар қувончига кунчилик қиладиганлар ҳам топилиб туради. Кимдир чолнинг қулоғига келининг маймоқ қўшнинг билан дон олишиб юрибди, деган гапни етказди. Қайнота бу гапдан баттар тутаққан бўлса-да, тагин келинига чурқ этмади. У одатдагидай келини билан тушлик, кечки овқатни бирга қиларди, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирарди-ю, лекин эшитган нарсаси тўғрисида лом-мим демас, фақат бемаврид йўтала-йўтала келинига синовчан тикиларди.

Мафтуҳа чолнинг аҳволини ҳис этса ҳам, лекин юрак очиб гаплашолмасди. У ахири қайнотаси тақдирга тан бериб, келинининг қилмишини кечиришига ишонарди. У ҳали ёш жувон, эри фронтда ҳалок бўлган, кутишдан эса фойда йўқ. Кўнгли бировга чопган бўлса, иложи қанча. Ҳаёт бир жойда тўхтаб қолмайди-ку, ахир.

Ниҳоят бир куни қайнотанинг бардоши тугади. Чол пичан ғарами ёнида Ахтамни пойлаб туриб, ғазабдан нафаси бўғзига тиқилганча шартта унинг йўлини тўсиб, кўксига муштини ниқтади:

— Уят-е, Ахтам! Ҳали қўшни деб юрсам сени... Келинимни тинч қўй! Эшитдингми, Ахтамиддин?! Шунини унутмаки, йигитча, мажруҳлигингга қараб ўтирмайман, иккинчи оёгингни ҳам уриб синдираман!..

Ахтам чолдан нари ўтиб кетмоқчи бўлганди, аммо Гиляз яна унинг йўлини тўсди. Жони ҳиқилдоғига келган собиқ жангчи ўзини туголмай ғазабноқ ўшқирди:

— Қоч йўлимдан, имонсиз чол! Нима, келинингга ўзинг уйланмоқчимисан?

Ҳанг-манг бўлиб қолган Гиляз ўзини четга олди, гавдасини протезга янаям қаттиқроқ ташлаётган Ахтам ерга зарда билан ҳассасини тўқ-тўқ уриб, нари кетди.

Пичан ғарамида ётган Мафтуҳанинг нафаси ичида, ер ёрилса ерга киргудай бўлар, энг яқин одамларининг можароси уни оғир маломатга қўйганди. Энди қайнотаси билан юзма-юз гаплашишлари турган гап.

Шундай бўлди ҳам. Эрталаб Мафтуҳа кулбага кира-кирмас, остонадаёқ чол дардини тўкиб солди:

— Қизим, бу дейман, Ахтам билан хушторчилик қилиб юрганинг тўғри экан-да, а?

— Ҳа, тўғри, дада,— деди Мафтуҳа дадил.— У ме-ни яхши кўради, мен ҳам... Унга тегмоқчиман. Майли-ми, дада?

Чол эшик кесақисини чангаллаганича аста пастга сирғалиб йиқилди. Қапалаги учиб кетган Мафтуҳа югура ошхонадан ёғлоғида муздек сув олиб келди. Гиляз ер чизган кўйи нимадир деб гудранди-да, кейин бошини кўтариб, хира нигоҳи билан кулба ичини кўз-дан кечира бошлади. Излаётган нарсасини ниҳоят топ-ди ҳам. Деворда ўғлининг фотосурати осиглиқ турарди. Сурат раҳматли кампирининг буюртмаси билан катта-лаштирилганди. Кейинчалик бу расмни Мафтуҳанинг ўзи рамкага солиб қўйган эди. Вали суратида ҳаётда-гига ўхшамас, аммо Мафтуҳа расмга термилишни ях-ши кўрарди. У эрининг ҳаётдаги каби тиниқ, кулиб турган кўзларини кўраётгандай бўларди.

— Унутдингми? Кутмайсанми энди?— қичқириб юборди чол.

Дили ранжиган Мафтуҳа тиззалари бўшашиб, стул-га омонатгина чўкди. У қўлидаги ёғлоғисининг қий-шайиб, қайнотасининг янгигина жойнамозига сув то-мизаётганини ҳам пайқамасди.

— Дадажон, нега бунча юрагимни тилка-пора қил-масангиз?

Гиляз базўр ўрнидан қўзғалиб, каравоти томон йўналди-да, латта топиб келиб, жойнамозини артишга тутинди. Кейин бошини кўтариб, келинининг нигоҳи-ни учратиш ниятида яна гап қотди:

— Ҳора хат олган ёлғиз сен эмас, қизим. Ҳали қанча одам кутяпти-ю, айримлари дийдор ҳам кўриш-ди. Худо халлоқ, ким билсин, бизники ҳам бирор жой-да омон-эсон юргандир балки. Қайтиб келса, қайси юз билан қарайсан унга?..

Мафтуҳа бошини қуйи эгди, қайнотаси азиз одами-нинг исмини тилга олишини интиқлик билан кутарди. Аммо ота ҳеч қачон ўғлининг отини атаб сўзламасди. Бирдан Мафтуҳанинг юрагига гулғула туша бошлади. Борди-ю, ростданам Вали қайтиб келиб, Мафтуҳанинг хиёнати, унинг Ахтам билан алоқаси ҳақида хабар топса нима бўлади?..

Ундан у ёғини Мафтуҳа тасаввур этишга ҳам боти-

нолмас, даҳшат эди бу. Лекин барибир хаёл сураверди. Ана, кулранг шинелли эри кифтида қопчиқчаси билан ҳовлига кириб келди, дадаси унинг истиқболига пешвоз отилди. Мафтуҳа бўлса, сеҳрлангандай останада тош қотиб турарди, кутиб олишга ҳам, чиқиб кетишга ҳам ҳақи йўқ эди.

Мафтуҳанинг боши янаям пастроқ эгилди, ёғлоғи эса тўнтарилди. Ниҳоят аёл ҳамма суви тўкилиб бўлган ёғлоғига қараб, хижолатда бармоқларини ёзди. Ёғлоғи қўлидан тарақлаб тушиб, нарига думалаб кетди.

Чол келинига совуқ, оғир нигоҳини қадади, сўнг ёғлоғига кўз қирини ташлади-да, яна келинига бир қараб қўйиб, ташқарига йўл олди. Эшик тарақлади, Мафтуҳа пешайвонга чиққан қайнотасининг оёқлари остидаги пол ғижирлаганини, чол куракда турмайдиган сўзлар билан сўкинганини эшитди-ю, у худди илон чаққандай сапчиб, фарёд билан ўз тақдирини лаънатлай бошлади.

Чолнинг дағдағасидан сўнг Ахтам кечиктириб ўтирмай Мафтуҳа билан жиддий гаплашишга қарор қилди. Бас энди, ивир-сивир кўпаймаслиги учун уйланиши керак, вассалом. У тоқат билан фермада Мафтуҳани кутарди, аммо аёлдан дарак йўқ эди. Дам сайин қоровулхона деразасига қараётган Ахтам тасодифан Мафтуҳа ўтганини пайқамай қолди. Овозини эшитган заҳоти унга пешвоз отилиб чиқди. Аммо аёл унга қиё ҳам боқмай, бегонадай ёнгинасидан бепарво ўтиб кетди.

Бу бефарқликдан юрак-бағри эзилган Ахтам шубҳа ўтида қовурила бошлади. Эҳтимол, Мафтуҳа уни умуман севмас. Шундай келишган аёл бир оёғи йўқ мажруҳни нимаям қилсин...

Ахири унинг ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўла бошлади, юраги сиқилиб, ишга ҳам қизиқмай қўйди. Умрида биринчи марта думалаб қолгунча ичди. У ёғи шу алфозда уланиб кетди. Фермада камдан-кам бўла бошлаган Ахтам кам гапирар ёки аксинча ким дуч келса жеркиб берарди, Мафтуҳа ҳам бутунлай ўзгариб кетди. Энди у фермада елиб-югурмас, кўзлари аввалгидай порламасди. Бир чеккадан бошини қуйи эгиб ўтиб кетар, ҳамма гапга қисқагина «ҳа» ёки «йўқ» дейиш билангина чекланарди.

Бир куни фермадан хабар олгани раис Қажом Баталов келиб қолди. У ҳеч қачон шоҳиди бўлмаган тартибсизликни кўриб, ҳайрон бўлди. Сигирлар ўтлашга кеч олиб чиқилаётган, чўпонлар ухлаб қолишганди, дарвоза ёнида турган Ахтам лоқайд, ҳеч нарса билан иши йўқ эди. Ваҳоланки, икки ҳафта бурун Ахтам куйиб-пишиб Баталовдан молхона атрофини тезда қўрғалаш зарурлигини талаб қилганди. Дурадгорлар беришувди, ускуналарни базўр топишувди, мана ҳозир бўлса қўрғалашни эндигина бошлашипти, дурадгорлар эса ҳеч қаерда кўринмасди.

— Салом, Ахтам. Нега бунча кайфинг бузуқ, оғайни? — деди Баталов Ахтамнинг кифтларига қоқиб.

— Унчалик эмас, — нохуш жавоб қайтарди Ахтам. — Дурадгорлар тахта-ускуналарни талон-тороғ қилиб юборганларига бошим қотиб турибди.

— Қўй ўша тахта-ускуналарингни, айт, ўзингга нима бўлди? Бир ҳолатдасан, букчайишингни қара, ертўладан чиққандай рангингда ранг йўқ-ку.

Ахтам қўлидаги тўсиқ поясини бармоқлари оғрир даражада қаттиқ қисганидан пешонасигача бўғриқиб кетди.

— Бунча сиқилмасанг? Нима, кўнгилхушлик қилишингга қиз зоти етмаяптими, — давом этди раис Ахтамнинг кифтига туртиб, — хўп ажойибсан-да. Хоқ-лайсанми, эртагаёқ уйлантириб қўяман?

Ахтам бошини эгиб: «Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ҳамма нарса жойида», — демоқчи эди, лекин индаёлмади, пастки лабини тишлаб, тескари ўгирилди.

— Ма, чеккин-да, ҳаммасига тупур! Шунақаям нодон бўласанми? Фашист устига дадил бостириб боргансан-ку, бу ерда... Тагин жангчи эмиш. Қани, юр-чи, бу ёққа.

Баталов Ахтамни тирсагидан тутганича, молхона ёнидан қишлоққа етаклади. Раиснинг ёнида кетаётган Ахтам оқланмаган деворлар, майишиқ уйлар, бурган чирмаб ташлаган деразалару ташландиқ боғ-роғларга бефарқ қараб борарди. Авваллари у албатта раис билан жангчиларни оилаларига ёрдам бериш, уйларини тузатиш, кўчаларни тартибга келтириш ҳақида таллашиб-тортишар, ҳозир бўлса ундан садо чиқмасди.

— Нима бало, соқовмисан, нега миқ этмайсан?

Лоақал қаёққа бошлаб кетаётганим ҳам қизиқтирмайдими сени? Ма, чекиб ол-чи.

Бенхтиёр папирос олиб, аччиқ тутунни ичига тортган Ахтамнинг боши айланиб кетди-да, тишлари орасидан қатъий овозини чиқарди:

— Уйланганим бўлсин! Шу бугуноқ! Истаган қизим тегиши мумкин...

— Ҳа, баракалла, мана, бу бошқа гап.

Дўконга киришди. Пештахта ёнида ёшгина, қирмизи юз қиз хизмат қиларди. Баталовни кўрган қиз жилмайди, қалдирғоч қошлари учиб, қора кўзлари ёлқинланди.

— Биттадан қуй, Нурия.

Ароқ муздеккина эди.

— Менга қара, ертўлада сақлаганмисан бу зормандани? Тишимизгача зирқиратиб юборди-а...

Ароқни сафуржа ичаётган Ахтамнинг икки кўзи қизда эди. Нурия унинг мафтункор нигоҳини сезиб, ишвали жилмайди.

— Қандай малаксан, қаердансан?

— Бугулманинг офатижонларидан. Бу ерга вақтинча ишлагани келган,— Баталов Ахтамни тирсаги билан туртиб, кўз қисиб қўйди.— Қиз эмас, ҳурилиқо ўзиям. Кимга насиб қиларкин? Балки сеники бўлар, нима дейсан, Ахтам? Нурияни қишлоқда олиб қоламизми? Гапирсанг-чи, куёв бола!

Қиз хижолат чекиб, ерга қаради, энди унинг жаҳли чиқа бошлаган эди.

— Ҳазилингизни қўйинг, Қаюм абий.

— Ҳазиллашаётганим йўқ, йигитмисан йигит, жангчи, кўкси тўла орден. Рози бўлсанг, чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Дўконингни ёп, қишлоқ Советига борамиз. Никоҳдан ўтасизлару тўй қиламиз.

Ичкилик таъсиридан Баталовнинг икки юзи қипқизил, кўзлари шўх чақнарди.

— Совчилигим маъқул келмадими дейман, нега оғзингларга сув олволдинглар? Розимисан, Ахтам?— Баталов, анчагина кайфи тароқ бўлиб қолган, пештахтага суяниб, дангал қиз кўзларига тикилаётган Ахтамни туртиб қўйди.

Бўлаётган гаплар ҳазилга ўхшарди. «Ҳаётнинг ўзи ҳазил эмасми?— ўйлай бошлади Ахтам.— Хўш, нима қипти?— Мафтуҳадан араз йигитнинг дили вайрон

эди.— Хўш, нима қипти? Уйланаман, вассалом! Ароқ бандаси бўлиб юргандан кўра уйланганим маъқул!»

— Менга ёқиб қолди бу қиз,— деди Ахтам,— кўнглимдагидек қиз экан.

— Вой худойим-ей, эркак зотининг ҳаммаси ўзи... Уйланадиган одам ишни ичкиликдан бошламасе керак, Ҷаюм абий.

Ичкилик кайфидан Ахтамнинг кўзлари ялтирар, у анча дадиллашганди.

— Гапимиз гап, Нурия, менга тегсанг зарар қилмайсан. Бир оёғим йўқлигига парво қилма,— Ахтам ниқтаб-ниқтаб протезини ғижирлатиб қўйди.— Қайтанга ҳеч қабққа қочиб кетолмайман. Пойлаб юрмайсан.

Нурия унинг гапларига ишонмай, кўзларига синовчан, тик қаради...

...Бир ҳафтадан сўнг улар турмуш қуришди.

Узоқ қиш ортда қолиб, қорлар ҳам эриб баҳор ўтди, яна ёз келди. Ахтам хотинини туғруқхонага элтиб қўйди. Кейин ўша оқшомдаёқ тўсиқ ошиб, доимо Мафтуҳа ёз тунлари тунайдиган пичан ғарамига кўтарилди.

— Сенсиз менга ҳаёт ҳаёт эмас, Мафтуҳа. Биз бир умрга қовушганмиз. Сенсиз яшай олмайман. У менга ёқмайди... Буни билгани учун ҳам нуқул ота-онасининг ёнига, Бугулмага кетамиз, дейди. Мен буни истамайман, сендан жудо бўлиб кета олмайман.

Мафтуҳа аёлларга хос сезгирлик билан қаршисида турган аввалги Ахтам эмаслигини, аммо йигит уни ҳамон яхши кўришини пайқади. Ахтам нечоғли афсусланмасин, Мафтуҳани қапчалик ишонтирмақчи бўлмасин, барибир, у ҳозир бошқа аёлнинг эри эди. Фарзанд кўришгача боришибдими, демак, турмушлари яхши. Тўғри, кўп ичадиган бўлиб қолган, аммо бунга хотини ҳам айбдор.

Ахтам малла сочли бошини унинг сийнасига қўйиб, бағрида ётаркан, Мафтуҳа аламдан тўлганар, йигитдан ғабланиптими, ўзига аччиюптими, тушуниб етолмасди. Аммо Ахтамни ўзидан безитолмас, ҳайдаёлмаслигини тушунар, олдига келган йигитни эркалар, кутарди. Мафтуҳа бирдан Ахтамнинг хотини келиб қолишидан, унинг пичан ғарамига йўлатмай

қўйишидан хавотирланиб азоб чекарди. Вақтинчалик бўлган бу бахтдан воз кечишга унинг қурби етмасди.

Ҳаво очиқ кунлар, илиқ серюлдуз тунлар тугаб, ёгингарчилик фасли бошланди. Осмонни булут қоплаб, момақалди роқ гумбурлар, тинимсиз жала қуярди. Шундай ёмғирли кунларнинг бирида Ахтам туғруқ-хонадан хотинини чақалоғи билан уйга олиб келиб, тундаёқ пичан ғарамига, Мафтуҳа ёнига кўтарилди.

— Эсингни едингми, Ахтам?— қўрқиб кетди Мафтуҳа.— Хотининг югуриб келмагунча иссиғида кет бу ердан. Кета қол, худо ҳаққи, мени ҳам, ўзингни ҳам шарманда қилма.

Ахтам дағ-дағ титраётган Мафтуҳани оғушига олиб, унинг лаблари, ёш нам қилган кўзлари, сочларидан ютоқиб ўпаркан, маҳкамроқ бағрига босиб, сукут сақлар, севгилиси қучоғида Мафтуҳанинг ҳам қимирлашга мажол келмас эди.

— Сенсиз ҳаёт ҳаёт эмас менга, Мафтуҳа. Анави, фарзандимнинг онаси бўлсаям, сира кўнглим илимаяпти.

— Жон Ахтам, энди келмай қўя қол. Ортиқ чидолмайман. Ўзингни ҳам, мени ҳам бадном қилма.

Ахтам кейинги тун келганида Мафтуҳа уни ёнига яқинлаштиришни ҳам истамади.

— Яқинлашма, Ахтам, йўқса, одамларни чақираман!

Эрнинг хиёнат қилганини одатда хотини ҳаммадан кейин пайқайди. Ахтамнинг шаддодгина, ғийбатга қулоғи динг хотини бировнинг «авра-астарини» ағдарилни қойиллатарди. Тағин магазинда ишлайди. Бу ердан кун бўйи одам узилмайди, ҳар бир кирган чиққандан янги гап эшитиш мумкин. Нурия Ахтамнинг тўйдан кейин ҳам қўшнисини Мафтуҳа билан дон олишиб юрганини эшитди-ю, тутатиб кетди. Ахтамнинг ошиқиши, наридан-бери оғиз солиб, дарҳол никоҳдан ўтиб қўя қолишгани сабабини у энди англаб етди. Айтмоқчи, аёллар у-бу гапларни етказган эдилар-а. Аммо ўша воқеалар тўйдан олдин бўлувди, мана энди...

— Менга қара, ҳой,— Нурия остонадаёқ эрига таъна тошини ота бошлади.— Мен сенга анавининг олдига қандай югураётганинг ҳангомасини эшитиб юриш учун тегмаганман... Яна бир оғиз гап эшитгудай

бўлсам ислиқи қишлоғингни елкамнинг чуқури кўради, билиб қўй шуни!

— Қаёққа кетардинг?

— Кетаман десам жой қуриб қолгани йўқ.

Ахтамни ташвиш босди. Ойиси эр-хотиннинг аҳил эмасликларидан қўшни қишлоққа узатилган қизиникига кетиб қолганди. Ахтам кундалик ичкиликдан карахт бўлиб, бошини чангаллаганча индамай ўтирарди. Унинг хаёли хотинининг таъналаридан қандай қилиб қочиш, эсини йўқотгунча яна бир тўйиб ичишда эди. Ҳаммаси жонига тегиб кетди. Уйга қадам босгиси келмайди, ишхонада парокандалик, минг лаънат ҳаммасига. Хотинига ичгани ёққандай туюларди. Ичиб олса, уйи атрофида айланишгани айланишган, ҳушёрлигида эса қайларгадир даф бўлади. Қаёққалиги маълум! Кайфи тароқ кезлари мулойим, итоаткор бўлиб қолади. Нуриянинг назарида, ҳаттоки эри уни севадигандай бўлиб ҳам туюлади.

Ахтам ўрнидан туриб, пиджагини кийди.

— Қаёққа? — қичқирди Нурия.

— Бош оғриқ қилиб келай,— деди Ахтам. Сўнгра шу кетганча аввалгисидан ҳам бешбаттар ичкиликка берилди. У фермага қадам босмай қўйди. Сут соғувчилар раисга шикоят қилишди.

— Қани, бир тўйиб ичсин-чи; кейин ўзига келди,— деди раис,— уруш инвалиди-да. Яқинда олган машинасини ювгандир. Ҳечқиси йўқ, ўртоқлар, ҳаммаси жойида бўлади. Машинасини ювсин, кейин ичкиликни ташлайди. Ақли бутун, ўз ишини билади, ундан ташвишланманглар. Ҳозирча жазолаш шарт бўлмаса керак. Маст одам ҳушёр тортса, ўзига келади. Аммо аҳмоқдан худо асрасин. Ахтам, ўзинглар биласизлар, аҳмоқлардан эмас.

Сут соғувчилар чор-ночор раис ҳузуридан чиқиб кетишди. Лекин кейинги сафар мажлисда тагин мударнинг ичкиликбозлиги масаласи кўтарилди. Ахтамни мударликдан бўшатишди.

— Зор эмасман сенларга! — қичқирди кайф аралаш Ахтам.— Машинам бор, пенсияни бўлса олиб турибман. Бир иложи қилиб кун ўтказарман!

Ахтам маст-аласт ҳолда яшай бошлади. Кўпинча маст аҳволда бировларнинг четанига суяниб турган бўларди.

Ёнгинадан ўтиб кетаётган Мафтуҳа бу ҳолни кўриб, юрак-бағри эзилиб кетарди. Ахтамнинг ёнига бориб, уни уйига олиб кетгиси, тоза ўринга ётқизгиси келарди. Лекин, барибир, Мафтуҳа Ахтамга яқинлаша олмас, бошқалар каби нари йўналаркан, оёқларида мажол қолмас, кўзлари жиққа ёшга тўларди холос.

Шундай учрашувлардан кейин Мафтуҳа кун бўйи беҳуд, паришон юрар, Ахтамни рад этиб хатога йўл қўйгани ҳақида ўйлагани ўйлаганди. У билан турмуши қай тарзда кечиши мумкинлигини билмаса ҳам, лекин Ахтам бу даражагача бормаслигига имони комил эди, аёлнинг ўзи ҳам шунгача йўл қўймасди. Ўтмишини эслаган пайтлари хотирасининг тўрида Вали гавдаланарди. Шунда Мафтуҳа зор-зор йиғлар, эрининг тақдирига ачинар, уруш, уни бошлаганлар шаънига лаънат ўқирди. Эрлари урушдан қайтган аёллар нақадар бахтли! Бу аёллар ҳар икки йилда эрларига фарзанд туғиб беришяпти, Мафтуҳанинг бўлса, на эри бор, на фарзанди. Ҳеч кимни эркаламайди, ҳеч кимни мактабга олиб бормади ҳам. Ўйласа, дунё кўзига қоронғи кўриниб кетади...

Ҳа, Мафтуҳа Ахтамни уйига етаклаб олиб ҳам келиши мумкин эди. Аммо у оилани бузгиси, энг асосийси, бир гўдакни етим қилгиси келмасди. Мафтуҳа вақтида Ахтамни тўғри йўлга сололмаганини, уни умидвор қилиб, парвона оловга интилгани сингари Ахтам унга талпинишини, ўзи эса боёқишни нари итарганини ўйлаб афсус чекарди. Мафтуҳа Ахтамнинг қўлларининг тафти, лабларининг ҳароратини ҳалиям ҳис қилар, овозини эшитар, ширин сўзларини ҳанузгача унутолмасди. Ниҳоят, Мафтуҳа уят-номусни, ўзга бир оилани бузиши мумкинлигини ҳам унутиб, Ахтамни ўз ёнига олиб келиш иштиёқида ёна бошлади. Бу иштиёқ гоҳо шу даражага етардики, Мафтуҳа кўчага югуриб чиқарди-да, сўнг негадир шаштидан тушиб, изига қайтарди.

Бир куни кечқурун Мафтуҳа молхонадан чиқа туриб, ўзига таниш протезнинг ғижирлашини эшитиб қолди. Унинг юраги дукурлаб кетди, югурганча ташқарига чиқиб, Ахтамни кўрди. Ахтам дарвоза ёнида симёгочга суяниб турарди. Фонус нурлари унинг ҳорғин, озғин юзини ёритарди. Мафтуҳа нима қилишни

билмай, турган жойида қотиб қолди. «Ошиқ бўлган одам мағрур бўлади», деган кимнингдир гапи жудаям тўғри бўлмаса керак. Йўқ, нотўғри. Ошиқ бўлган одам ҳимоясиз боладай ночор.

Аёлнинг қулоғига баногоҳ:

— Мафтуҳа!— деган овоз эшитилди.

Мафтуҳа оёқлари худди жонсиздай, Ахтамга яқинлашишга мажоли келмасди ҳам, ундан нари кетолмасди ҳам.

Протез гижирлаб, Ахтам ҳассасига оғирлигини ташлаганча Мафтуҳа томон юрди. Аёл ўзини тутолмай, кўринмас қанотларда учаётгандай, йигит сари елиб келди-да, унинг кўксига бош қўйди.

Таниш, ёқимли ҳид. Аёл болаларча ўксиб-ўксиб йиғлади, сўнг Ахтамнинг бўйнидан қучганча жим қолди.

— Мафтуҳа, азизим, энди чидолмайман. Ёлғиз фариштам ўзингсан, дунёда сендан бўлак ҳеч кимим йўқ. Сенсиз яшолмайман, Мафтуҳа.

Мафтуҳа оҳиста Ахтамнинг оғушидан суғурилиб чиқди, сочларини тузатиб, дуррасининг бир учида мижжаларини артди.

— Ўзингни ўйласанг-чи, Ахтам. Боланг, оиланг бора-а, овулдагилар нима дейди? Уйландингми, тинчгина яшайвер. Ҳамма нарса ўз қўлингда. Сабр қилсанг, секин-секин хотининг ҳам ёқиб қолади.

Ё парвардигор! Ким шундай деяпти? Наҳотки мен айтаётган бўлсам шу гапларни? Мутлақо бундай демоқчи эмасдим-ку. Ахир мен...

Мафтуҳа бирдан орқасига ўгирилди-да, уйи томонга чопиб кетди.

— Мафтуҳа!— қичқирди унинг кетидан Ахтам.— Мафтуҳа!

Аммо ҳеч қандай жавоб бўлмади.

Бир соатдан сўнг тўсатдан рўй берган воқеа Мафтуҳани ҳам, унинг қайнотасини ҳам ҳайратга солиб қўйди. Эндигина чой ичишга ўтиришган ҳам эдиларки, уйга қўлида бола кўтарганча ҳовлиқиб Ахтам кириб келди. Унинг авзойи бузуқ, малла сочи пешонасида тўзғиб ётарди.

— Кетиб қолди!— деди Ахтам ҳайратдан лол

бўлиб турган қўшниси Гиляз ва Мафтуҳага қараб.— Болани ҳам ташлаб кетиб қолди.

Қайнота-келин бир-бирларига қараб қўйишди. Орага чўккан сукунат узоққа чўзилди, ниҳоят биринчи бўлиб чол жимликни бузди. У қўшнисининг шишинқираган юзига диққат билан тикилди, сўнг лабини буриб, йиғламоққа чоғланаётган болага назарини ташлаб, шартта стол ёнидан турди.

— Қани, келин, қўлидан ол болани. Сен манави ерга ўтир, Ахтамиддин.

Бола йиглаб юборди ва бу йиғи Мафтуҳани сергаклантирди. У болани тезда қўлига олди-да, бағрига босди, сўнг қулоқчасига ўзича бир нималарни шивирлай-шивирлай тебрата бошлаган эди, бола овунди. Мафтуҳа юрагида нималар кечаётганини ҳатто ўзи ҳам англолмас, тушунтириб беришга тили ожиз эди. Юрагини ҳам қувонч, ҳам қўрқув, ҳам саросима, ҳам бахтиёрли ва яна бошқа кўпгина туйғулар чулғаб олганди.

— Хотиним болани ҳам ташлаб кетди қолди дегин-а, Ахтамиддин?— бош чайқади чол яна стол ёнига чўкиб,— бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Мен унинг ҳозиргача сен билан қандай яшаб келганига ҳайронман. Хўш, нима қиламиз энди, келин?— Мафтуҳага юзланди у.— Гўдак ҳали бир ёшга ҳам тўлмаган-ку... Қўшнинг тинч, сен тинч, дейдилар. Қариндошинг келса, меҳмондай қабул эт, қўшнинг келса, қариндошдай. Ахтам, болани бизникида қолдир-да, хотининг кетидан қув.

— Ахтам, жоним,— деди Мафтуҳа қайнотасининг нигоҳларига аҳамият ҳам бермай,— бор, уни топ. Қайтишига кўндир. Болани етим қилма!

Ахтам ёшли кўзларини чол билан Мафтуҳага бир-бир қадади, сўнг аста ўрнидан қўзғалди-да, ярадор бўлган қушдай протезида оқсоқлана-оқсоқлана эшикка йўл олди. Бирпасдан сўнг моторнинг гуруллагани, узоқлашаётган машинанинг овози эшитилди.

— Кетди шекилли?

— Ҳа, кетди,— деди хўрсиниб Мафтуҳа тинчланган гўдакни қаравотга ётқизаркан, сўнг яна сўзини такрорлади:— Кетди...

—Сенинг қароватингдан йиқилиб тушиши мумкин,

меникига ётқиза қол. Қани, менга бер-чи, қизим, уни. Ке, кела қол менга, дўндиққинам.

Гиляз каравот ёнига бориб, гўдакни кўтарди. Эндигина овунган бола тагин йиғини бошлади.

— Оббо, ёқмади-ку, ўзинг ола қол, қизим. Бола кўтаришни ҳам унутиб юборибман чоғи. Ҳозир мен унга беланчак ҳозирлайман, сут иситиб бераман.

Мафтуҳа болани тебратди, гўдак яна овуниб қолди. Қайнотанинг эса ташқарига чиқиб, нарвондан кўтарилаётгани эшитилди. Чол чордоқда тимирскиланар, Мафтуҳа бўлса, гўдакни авайлабгина кўксига босганича унинг юзларига тикиларди. Болакайнинг жажжигина юзи худди бир томчи сувдай Ахтамникига ўхшарди. Ингичка ияги, қошлари, қулоқларию ҳатто сочининг маллалиги — ҳамма-ҳаммаси Ахтамники эди. Фақат боланинг соч толалари гўдакларникидай нозик, ипакдай майин. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, ахир Ахтам унинг отаси-ку.

Отаси!

Хўш, онаси-чи?!

Мафтуҳа ҳанузгача туймаган ўтқир ҳиссиётдан юраги ширин бир ҳисга тўлди. Унда бегона, лекин ҳозир бирдан азиз жигарпорасига айланган бу ўғилчани ногаҳон ўзиники қилиб олиш истагидан энтикиб, томоғига нимадир тиқилди.

«Уни тарбиялаб вояга етказаман. Ҳаммамиз бирга бўламиз,— ўйларди Мафтуҳа қатъий қарорга келиб.— Лекин иложи бормикин бунга? Ахир унинг туққан онаси бор-ку...»

Мафтуҳа кўзгу ёнига бориб, кўп йиллар давомида биринчи марта ойнага қаради.

«Ёшим ўтиб қолибди-я, аттанг! Пешонам, кўзларим теварагида ажинлар кўриняпти. Ҳатто кулдиргичимни ҳам ажин босибди. Фақат кўзларимгина аввалгидай шаҳлолигича қолибди. Сочларимга оқ оралабди, лекин ҳалиям ёшлар ҳавас қилгудек узун, тўсдай қоп-қора. Ҳа, ёшлигим ўтиб кетди. Меҳнат, ташвишда, эр ҳарорати, эркалатишларисиз ўтди эсиз ёшлигим».

Аламдан кўзлари жиққа ёш Мафтуҳа оғир хўрсиниб, гўдакни янаям бағрига маҳкамроқ босди-да, алла айта-айта хона кеза бошлади.

Шу пайт Гиляз кириб келди. У қўлида беланчак ушлаб олганди.

— Ҳозир ухлатамиз болакайни, қизим. Гўдак тебратишни яхши кўради. Беланчакка ётқизиб, бир-икки тебратайлик, дарров ухлаб қолади. Вали ҳам чақалоқлигида шу беланчакда ухларди. Мириқиб ухларди у. Шунинг учун ҳам эҳтиётлаб келаман бу беланчакни...

Чол келинининг лаблари титраётганини кўриб, беланчакни қаёққа осишини билмай, кўзлари билан жой қидира бошлади.

— Манави ерга оса қоламиз. Сенинг ҳам бўйинг етади. Барибир кечаси ухлолмайман, ўзим тебратиб чиқсам ҳам бўларди-ю, лекин мени кўрса йиғлайди, деб хавотирдаман.

Гиляз беланчакни чаққонгина илиб, унга қаердан-дир топган тўшакчани тўшади, ёстиқ қўйди, клеёнка ёзди. Ҳатто кўрпача ҳам топганди.

«Булар ҳаммаси Валидан қолган бўлса керак. Сандиқда ётган-да», — ўйларди Мафтуҳа болани тебратаркан. Шу пайт бирдан чақалоқ қаттиқ чинқириб юборди. У ҳеч овунмасди.

— Тагини ҳўл қилиб қўйган бўлса керак, — деди Гиляз.

Мафтуҳа билар-билмас тагликни янгиласа ҳам бола тўхтамай йиғлар, юракни тилка-пора қиларди. Чол яна ташқарига чиқди. Боланинг чинқириши, ўзининг ночорлигидан Мафтуҳа йиғлаб юборди. Гўдак йиғи овозини эшитибми ёки лабларига думалаган ёш томчиси таъмиданми, бошини сарак-сарак қилиб, дудоқчасини каппа-каппа оча бошлади. «Кўкрак қидиряпти бола бечора», деган фикр келди Мафтуҳанинг миясига. Гўдак бўлса, тагин лаб буриб, йиғлашга тушди. Мафтуҳа қўшиқ айтиб, беланчакни тебратар, аммо болакайга қўшиқ эмас, кўкрак керак эди.

«Қоринчаси очган-да. Қанийди ҳозир она кўкраги бўлса. Нима қилдим энди?»

Гўдак йиғлайвериб бўғилиб қолди. Ҳаяжон ва но-чорликдан Мафтуҳа қора терга тушган юраги туздек ачишар эди. Ногаҳон у апил-тапил кофтаси тугмаларини ечди-да, ҳамон қизларникидай таранг сийнасини чиқариб, гўдакнинг дудоқчасига солди. Шу заҳотиёқ йиғи овози тинди. Ҳаяжондан Мафтуҳанинг боши гир-

гир айланарди. Тугмачадаккина лабларини чапиллатиб сийнага чиппа милк босган болакайга қараб унинг бутун борлиғи титрарди. Илиққина бир парча эт яқинлигидан лаблари титрар, бадани жимирлар эди. Қизалоқлигидан етим ўсган, оғир туллик азиятлари чеккан Мафтуҳа она каби ийиб кетди. Бола аёлнинг сути йўқ кўкрагини сўра-сўра охири милкени қаттиқ босган кўйи тагин чап-чуп қила бошлади. У бир лаҳза ўзини болакайнинг онасидай сизди. Кейин оёқлари бўшашиб, ерга ўтириб қолди.

— Озгина сабр қил, дўмбоғим, ҳозир буванг сут олиб келиб қолади,— деярди қўшиқдай оҳангдор қилиб Мафтуҳа.

Дарҳақиқат кўп ўтмаёқ Гиляз кириб келди.

— Ма, бир тўйиб ич...— деди чол шишачани узатиб.— Анавиларникидан сўрғич олиб келишимга тўгри келади.— Шундан сўнг у ташқарига йўналди. Сут ичиб, қорни тўйган гўдак дарров уйқуга кетди. Аммо Мафтуҳа мижжа қоқолмасди.

У яна пешонаси шўрлиги, она бўлолмаслиги, бирорта ҳам фарзанд туғиб, бағрида эркалата олмаслигидан ўксинарди. Ҳолбуки, Ахтам билан кечирган қисқа муддатли ҳаётларида фарзанд кўриши мумкин эди. Гийбат бўлиб кетишидан қўрқиб оналикка эришолмади.

Шу пайт хаёли чалғиб, миясига бошқа бир фикр келди. «Бордию Ахтамнинг хотини қайтиб келмай, боласидан воз кечса-чи?» Мафтуҳа ҳатто гўдакни қай тарзда ўстириб, унга қандай кўйлакчалар тикиб беришини тасаввур этиб кўрди. Насиб этса, кечки пайтлар Ахтам билан дарвоза ёнидаги скамейкада ўтириб, ўғилчаларининг ўйнаб юрганини томоша қилишади.

Аёл лабларида ёқимли табассум билан кўзи илинганини ҳам сезмай қолди. Уни чўзиб-чўзиб қаттиқ қичқирган хўроз уйғотиб юборди. Мафтуҳа ҳали кўзларини очмаёқ қўлини бақувват, қадоқли бармоқлар авайлабгина қисганини сизди. Каравот ёнида бош эгиб Ахтам ўтирарди. Қуёш нурлари унинг қизғиш сочларида ўйнарди. Мафтуҳа бу ҳаммаси туш бўлмасин-да ишқилиб, деган ҳадикда бақувват, дағал қўлни маҳкам ушлаб, йиғи аралаш базўр гапира олди:

— Азизгинам... Ҷайтиб келдингми?.. Тоймас биз билан бўладими энди?

— Ҳа, биз билан бўлади,— деди Ахтам шодон жилмайиб.— Ана, буваси сут пишириб қўйибди.

— Ухлаб қолганимни қара.

— Баҳузур дамнингни олавер, ота-бола бажариб қўямиз ишларни...

— Бува, буважон, мен келдим!

Мўйсафид Гиляз сесканиб кўз очди-да, скамейкадан базўр қўзғалди.

— Келдингми-ей, Тоймасжон, неварагинам, кўзим илинган экан.

ТАЛЪЯН КУЙИ

Ҳадеганда ухлолмай, у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилаётган Сафиулла оғанинг қулоғига гармонь овози чалинган, умуман уйқуси қочиб кетди. У ёнбошлаб ётган эди, аммо овул юқорисидан элас-элас келаётган талъян гармонининг навоси туриб ўтиришга мажбур этди. Дам сусайиб, дам авжга минаётган таниш куй алланечук мунгли эди. Сафиулла оғанинг йигитлик чоқлари, қардош ёр-биродарларини эсга туширарди гармонь садоси. Урушда ҳалок бўлган тенгдоши Фахритдин ҳам худди шундай ўхшатиб, таъсирли чаларди гармонни...

Ҳа-я, ким ўзи бу гармонь чалаётган? Абузар десак, Сафиулла оға унинг гармонь тортишини билади. Юқори маҳаллалик Саҳоб ҳам эмас, у бунчали маҳорат билан чалолмайди. Бошқа ким бўлиши мумкин? Худди Фахри каби ажабтовур, берилиб, юракдан чалаяпти.

Ўйлаб-ўйлаб, бир тўхтамага кела олмаган Сафиулла оға тинчгина пиш-пиш ухлаётган хотинини тирсаги билан туртди:

— Эшитяпсанми, кампир?

Ширин туш кўраётган Сағийда опа эри ярим кечда уйғотиб юборганидан хуноби ошиб, силтаб ташлади:

— Жилла қурса уйқумда тинч қўйсанг-чи!..

— Улгудай боқи беғамсан-да, кампир...

Сафиулла оға хотиржам бир-бир босиб деразага яқинлашди.

Гармонь овози яқинлашиш ўрнига узоқлаша-узоқлаша, охири тинди. Сафиулла оғанинг қулоғи остида ҳазин куй анча вақтгача эшитилиб турди.

У:

— Баракалла, қўлинг дард кўрмасин!— деди-да, ўрнига бориб ётди.

Эрталаб Сафиулла оға ишга шошилди. Тундаги гармонь овози туш каби эсдан чиқди кетди. Ферма му-дирининг бундан бошқа ташвишлари ҳам бор-да, ахир! Қишга ўтин ҳозирлаш, асбоб-ускуналарни назорат қи-лиш. Силос бостириш ҳам қараб турибди бу ёқда. Ҳаммасини бармоқ билан санарли ферма ишчилари ҳа-ҳалаб бажариши керак.

Бугун Сафиулла оға яйловдан қайтган қизларни фермага тўллаб, шулар тўғрисида гаплашиб олмоқчи эди.

Агитаторлар қизил бурчак деб атовчи мўъжазгина бўлма қизлар билан тўлди. Бирин-сирин келган эркак-лар киришгач, бўлмада нина тушса сиққудай ҳам жой қолмади.

Мудир ҳамма ишчилар йиғилган-йўқлигини бир-бир қараб чиққач, мажлис очиқ деди-да, сўзлай бош-лади. Шу вақт баногоҳ ташқаридан тальян гармони-нинг овози эшитилиб қолса бўладими!

Гармонь овозига сезгир хотин-халаж бир-бирлари-га нималарнидир шивирлай бошлашди. Ҳозиргача хотиржамгина ўтирган эркаклар ҳам апил-тапил де-раза томонга ўгирилишди.

— Ўртоқлар, ўртоқлар!— дея Сафиулла оға қу-логида қистириқли қаламини олиб, столга урса ҳам фойдаси бўлмади. Сут соғувчи қизлар ҳамон чуғур-чуғур қилишарди.

Сафиулла оғанинг қизи Танзилагина дунёда гар-монь ҳам, куй ҳам йўқдек жойида қимирламай ўтирар-ди. «Сабрли фарзандлар ҳам бор экан-ку», дея хурсанд бўлди ота ичида ўз қизидан.

Чуғур-чуғур қизларни койиб беришига яхши ба-ҳона бўлди.

— Нима, ташқарида айиқ ўйнатишяптими, қиз-лар?

Гарчи қизлар бу гапдан пича ўзларини босиб олиш-ган бўлишса-да, барибир, гармонь уларнинг хаёлини ўғирлаб қўйган эди.

Мажлис тугаши ҳамано интиқ ўтирган қизлар шартта ташқарига чиқиб, тўппа-тўғри клуб томон югуришди. Сафиулла оға улар ортидан бошини сарак-сарак қилиб қолди.

— Оббо, ёшлик дегани шу-да...

У уйга қайтаётиб, йигитлик йиллари, тенгқури Фахритдин эсига тушиб, кўнгли бузилди. Худди анави йигитга ўхшаб чаларди-да, ўзиям Фахритдин! Гармонь ярашар, қўли ҳам шундоққина келишиб турарди унинг!..

Фахритдин гармонни қаердан топганини Сафиулла яхши хотирлай олмас, аммо у Қутлаҳмад мулладан қочиб, Сафиуллалар мўрчасида гармонь чалишга ўргангани бугунгидай кўз олдида. Фахритдин мўрчада ажина бор деб қўрқиб, Сафиуллани ёнига чақирарди. Икковлон тун бўйи навбатма-навбат ўн икки торли гармонни янгротиб чиқишарди. Сафиулланинг ҳадеганда қўли кела қолмас, диққати ошган Фахритдин оғайнисини ўргатишга тиришарди. Пича қизиқиш бўлса-да, аммо барибир Сафиулладан гармончи чиқмади. Ким билади, уни ўша Қутлаҳмад мулла гармондан бездирганми? Ярамас чол йигитларнинг иккаласини таёқ билан савалаб, мис торли гармонни оёқлари остига олиб топтаганди...

Ўтмиш хотиралар энди унут бўлган ҳам эди, анави гармончи йигит қайта эсга туширди ҳаммасини. Кечқурун ҳам, тунда ҳам эмас, куппа-кундузи чаларди у гармонни.

Сафиулла тушлик чой ичиб ўтирарди. У кўчада гармонь янгротиб кетаётган йигитни кўргач, оғзига яқинлаштирган пиёлани ерга қўйиб, дераза ёнига борди. Кифтида камзул, бир тутам қора сочи пешонасида тўзғиган барваста йигит хотиржам гармонь чалиб келарди.

Сафиулла оға ҳайрон бўлди: «Ким ўзи бу? Овулимиз кўчасида нима қилиб юрибди?»

Йигит ярим соатлардан кейин яна яқинлаша бошлади. Шунда Сафиулла оға қўлидаги тамакисини ёндиришни ҳам унутиб, йигитга пешвоз чиқди.

— Йигитча, бу ёққа қара,— деди у қўл силкиб.

Юришдан тўхтаган йигит гармонини чўзиқ бир чалиб қўйгач, салмоқ билан Сафиулла оғанинг ёнига келди.

Сафиулла оға нимадан гап бошлашни билмай, бир йигитга, бир гармонга қараб қўйгач, ниҳоят қўрслик билан савол берди:

— Нима қилиб, куппа-кундузи гармонни ғийқиллатиб юрибсан?

Кекса одам саволидан саросимага тушган йигит кифтларини қисди.

— Ғийқиллатсам нима бўпти?

— Нима бўптимиз... Яхши эмас! Ҳамма ишдаю сен бўлса...

Чолнинг гапи ёқмаган йигит зарда аралаш қулочларини кериб гармонни тортди.

— Биров ишда, биров айшда!..

— Бас қил бемаъниликни!

Йигит Сафиулланинг ганига парво қилмай, бошини орқага ташлаган кўйи гармонь чала-чала узоқлашди.

«Ҳойнаҳой меҳмон бўлса керак»,— деб қўйди ўзича Сафиулла оға йигит ортидан ферма томон йўналаркан.

— Кимникига келган ўзи бу галварс?

Йигит фермага етиб боргач, кимдир иморат тузатиш учун келтирган ходалар устига ўтириб шўх куй чала бошлади. Унинг тиззаларигача куйга мос ўйноқлар, тиззалари устидаги гармонь ҳам сакраб-сакраб тушарди.

Фермадаги қизларнинг бурчак-бурчакдан бир-бирларини туртиб-суртиб гармончи йигитга мўралаётганларини кўрган мудирнинг жони ҳиқилдоғига келди. У ферма эшигини очар-очмас:

— Бу қанақа бозор!— дея ўдағайлаб берди.

Қизлар пиқиллаб кула-кула молхоналарга югуришди.

— Вой сенлар-ей! Ишлари бошидан ошиб ётибди-ю, худди Хизр алайҳиссаломни учратгандай хурсанд бўлишганига ўласанми!— ажабланди мудир.

Сафиулла оға кўпдан бери ўз фарзандларидай кўриб қолган қизларга бунчалик ўшқирмаган эди. Қизлари тушмагур ҳам нуқул мудирнинг жигига тегишяпти. Кечқурун бўлдими, уйга шошилишдади, қулоқларига гармонь овози эшитилди дегунча, ҳамма нарсани унутиб, ишлаётган жойларида таққа тўхтаб қолишдади. Қўлларидаги паншаха-куракларгача тушиб кетади ҳатто.

Кейинги ҳафтада сигирлар сути камайиб кетганини ҳам ўша гармончидан кўра бошлади мудир.

— Туппа-тузук қизларни йўлдан урди-я, ярамас, олифта, — дея зорланарди у ичида.

Бир куни Сафиулла оға текширув ўтказмоқчи бўлди. У бачканалик бўлса-да, қўлида пақир билан қизлар соққан сигирлар эмчагини чўзиб кўра бошлади. Бирор сигир эмчагидан жичча сут томса у қизларни қаттиқ койирди:

— Сигирлардан кўнглинлар совиди ўзи! Мол-ҳол билан ишинглар бўлмай қўйди!

Сал бўлмаса у: «Хаёлингларда фақат йигит!» — деб юбораёзди. Шундай дерди ҳам-ку, аммо сут соғувчилар орасида гуноҳсиз ўз қизи Танзила ҳам бор эди. Қизи боёқиш, бошқаларга қараганда ошириб сут соғар, эс-ҳуши йигитда эмасди.

Бунинг устига Танзила ҳам қизлар ёнини ола бошлади:

— Қўйсангиз-чи бўлмаган гапни, дада. Сигирлар сутдан чиққанда қандай қилиб кўп бўлсин сў?

— Оббо, тухум товуққа ақл ўргатади-я! — Қизишиб кетган Сафиулла амаки жавондан бултурги ведомостларни олиб, стол устига ташлади. — Мана, бултур шу вақтда кам сут берганмиди сигирлар, кўр-чи ўзинг!

Танзила дадасига: «Ферма мудирини бўла туриб, шуни ҳам билмайсиз-а», дегандай қараб турарди.

— Вой дадажон-ей! Бу йил сигирлар сутдан чиққан йил-ку, ахир, нега тушуна қолмайсиз?

Сафиулла амаки бу гапга жавоб беролмай, гудрана-гудрана ташқарига йўналди.

Эҳ, Сафиулла, баъзан ўйламай гапиришинг обрў-йингни тўкиб қўяди-да. Бир йили уни тафтиш комиссиясининг раиси қилиб сайлашганди. Ўшанда ҳам шармандаси чиқди. Омбор мудирига: «Нима учун асалинг камайиб, тузинг ортиб қолган? Нега аксинча эмас?» — дея тармаша бошлади. Омборчи тозаям болади-да уни! Асал одатда вақт ўтиши билан камаяди, туз бўлса нам тортиб оғирлашади. Роса кулги бўлувди одамларга ўшанда Сафиулла.

Шу-шу у билар-билмас бировлар ишига тумшуқ тикмасликка аҳд қилган бўлса-да, барибир тагин бирор хурмача қилиқ чиқариб қўярди.

Сафиулла оға кайфи бузуқ ишдан қайтаётиб, кўчада яна гармонь кўтарган йигитни учратиб, юришдан таққа тўхтади-да, умрида ишлатмаган сўзлар билан

гармончини ҳақорат қила-қила тўғри идорага борди.

— Ё гармонини абжақ қиламан, ёки уриб оёгини синдираман анави йигитнинг. Бари қизларни ишдан совитди, ферма ферма бўлмай қолди. Қаердан келиб қолди ўзи бу такасалтанг? — шикоят қилди у колхоз раисига.

— Ё алҳазар, ўзингиз ёмонлайдиган Қутлаҳмадан фарқингиз қолмабди-я, Сафиулла оға! — деди раис. — Виласизми, ким у гармончи йигит? Бурғуловчи, нефтчи! Тиканак сойда нефть излашаётганини эшитмовдингизми?

— Бурғуловчи? — ҳайрон бўлди Сафиулла раиснинг кўзига тикилиб. — Унда бу ерда нима қилиб юрибди?

— Ижарага уй олган.

— Куппа-кундузи гармонини ғийқиллатиб юрмаса бўлмайдими?

— Ҳамма бирдай эмас. Иши сменали иш. Бўш вақтида дилхушлик қилиши ҳам керак-ку ахир.

— Ҳм-м, — деб қўйди Сафиулла тушунгандай.

Лекин бир оғиз «ҳм-м» дейиш ҳафта давомидаги диққатвозликни тарқата олмади. Сафиулла оға овул юқорисидан гармонь товушини эшитган сайин сесканиб тушадиган бўлиб қолди. Тунлари у ўрнидан туриб, ўзини қўярга жой тополмас эди. Энди Сафиулла оға бурғуловчи йигитнигина эмас, гармонь чалганки овул йигитларини ҳам кўргани кўзи йўқ эди.

Энди Сафиулла ноилож бурғуловчилар қачон бу ердан кетишию анави йигитнинг қораси ўчадиган кунни кута бошлади.

Худди ўчакишгандай Тиканак сой разведкачилари кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Ёмғирли кунларнинг бирида овулга бошқа бурғуловчилар ҳам кўчиб келишди. Совуқ тушгани учун палаткаларда яшаш қийинлашганмиш. Бурғуловчилар кетишгина эмас, забойни янаям чуқурлаштирамоқчимишлар.

Бурғуловчилар овулга ўрнашиб олишди. Бир пайтлар эгалари кетиб қолган уйларда энди тунлари чироқ ёнадиган бўлиб қолди. Уйларини ижарага берган ёлғиз кампир-чоллар гўё ардоқли фарзандлари қайтиб келгандай суюнишар, кўча-кўйда кеккайиб юришарди. Туманли эрталаблари ҳовли этагидаги мўрчалар-

дан паға-паға буг кўтариладиган, димоққа қиздирилган ёғ, қуймоқ ҳиди уриладиган бўлиб қолганди.

Бева-бечораларнинг юмушига қарашиб юрган бегона одамлар энди ҳеч кимни ажаблантирмасди. Ҳозир овулда нефтчилар яшаётганини болалар ҳам билишарди.

Бурғуловчилар келгандан кейин ёз бўйи ҳувиллаб ётган овул клуби ҳам гавжум бўлиб қолди. Эшиги доим очиқ клубга ёшлар йиғилади. Улар орасида Сафиулла оғанинг қизи Танзила ҳам бор. У клубга кирган заҳоти кўзига ёруғлик тушган кўршапалак каби қоронғи бир бурчакка қимтинганча чарос кўзлари билан гармонь чалаётган йигитга суқланиб тикилгани тикилган. Зап йигитмисан йигит-да! Қани бир суҳбатдош бўлсанг у билан... Олдинига нефтчи йигитлардан қизларини қизганган овул йигитлари ҳам энди рашкчиликни йиғиштира бошлашганди. Улар меҳмон йигитлар билан қўшилишиб қўшиқ айтишар, бирга-ликда рақс тушишар, бирга-бирга қизларга жазманлик қилишарди.

Бу орада Сафиулла оғанинг бурғуловчилардан бошқа ҳам ишлари кўпайиб кетди. Сентябрь ўртала-рида ёға бошлаган ёмғир ой охирида ҳам тўхтамади. Ер билқ-билқ ивиди. Картошка қазиниш учун жўнатилган резина ғилдиракли трактор комбайн билан далада ботиб қолди. Комбайнни тўртта от билан ҳам тортиб чиқара олмадилар. Кечга томон ёмғир аралаш қор ёға бошлади.

Кун исишидан бутунлай умид узиб, картошка нобуд бўлишидан ташвишга тушиб қолган Сафиулла оға барча ферма ишчиларини қўлларига курак тутқизиб, уларни қирга олиб чиқишга мажбур бўлди.

— Ризқ-рўзни чиритиб юбориш увол,— деди у ичи ачишиб.

Қор-ёмғирли ҳавода одамларни ишга олиб чиққанидан Сафиулла оға ўзи ҳам қаттиқ эзиларди. Лекин илож қанча?

Етти-саккиз гектар пайкалдаги картошкани қазиб олиш осон эмасди.

Сафиулла оға ола бияда пайкалнинг у бошидан-бу бошига сар-сари кезиб юрганди, шу пайт ёнида усти ёпиқли «вездеход»да анча-мунча бурғуловчилар келиб қолишди. Колхоз раиси ҳам бор эди улар орасида.

— Сафиулла оға, мана, булар сизга кўмаклашишга келишди,— деди раис нефтчиларни кўрсатиб. Кейин у, сал хушмуомалали бўл, ажойиб йигитлар булар, дегандай мудирга кўз қисиб қўйди.

Мудир отидан сакраб тушиб, йигитлар билан мўйсафидлардай икки қўллаб кўриша бошлади. Кўриша бошладую... шу заҳоти чўғ ушлаб олгандай шартта қўлини тортди. Унинг қаршисида ўша гармончи йигит турарди.

Иккаллари ҳам ноқулай аҳволда қолишганди, аммо буни ҳеч ким пайқамади. Сафиулла оға нимадан гап бошлашни билмай, пича эсанкирагач:

— Бошлигинглар ким? Мен билан юрсин, пайкални кўрсатаман,— деди.

— Мен буларнинг каттаси,— жавоб қайтарди гармончи йигит.

Сафиулла баттар мулзам бўлди.

У кўзларини ола-кула қилиб йигитга қараб қўйгач, ҳозиргина чиқиб келган изидан пайкалга йўналди. «Ҳм-м, бирор иш чиқармикин бу «катта»дан?»

Сафиулла оға йигитга марзаларни кўрсатди.

— Мана, катта, бизнинг картошка пайкалимиз шу чегарада. Ҳув, кўряпсанми, нариги бошда қизлар ишлашяпти?

— Ҳа, кўряпман.

— Кўрсанг, ўша ергача бизнинг пайкал.

— Бешлайверайликми?

— Бунисини ўзинглар биласизлар. Ҳамон келибсизлар, бекор турмаганинглар маъқул.

— Ерни қизғанмаяпсиз ҳартугул!..

— Ҳа, картошка қазиш гармонь чалиш бўлмаса керак!..

Ишдан кейин ҳашарчилар ёмғирдан қочиб, яқин бир оғилхонага тўпланишди. Машина кута туриб, у ер-бу ерда гулхан ёқишгач, олов қўрига картошка кўмишди. Ишчилар ҳам гулхан теваракларида кийимларини селгитишиб, қўрда пишган картошкадан едилар. Пича тамаддиқ ва гулхан тафтида баданлар исиб, кайфият ҳам кўтарилди. Энди ҳамма бир чеккада индамайгина ўтирган гармончи йигитга мурожаат қила бошлади:

— Гармонингни ола келмаганакасан-да?

— Эсизгина, бир хурсандчилик қилардик!

Йўтала-йўтала оғилхонага кириб келган Сафиулла оға гапни бўлиб қўйди. Қоп-қоп анча-мунча картошкани кўрган мудирнинг руҳи кўтарилиб, чеҳраси ёришганди. Ёшлар хурсандчилик қилишса арзийди! Бир гектар ернинг картошкасини қазиб олишди-я, азаматлар!

— Ана энди ҳар қанча хурсандчилик қилсанглар ҳам ярашади, қизлар, йигитлар!— дея Сафиулла оға гулхан ёнига чўкди.

Шу пайт тағни нимадандир мудирнинг кўнгли гашлана бошлади. Ити Сарбой дам Танзиланинг олдига борар, дам гармончи йигитга эркаланарди. «Нега иккаласига суйкалиб қолди бу?»

Бурғуловчилар бирин-сирин сигарет тутатишди, қизлар бўлса аста:

...Эсиэ ёшлик ўтиб борар,
Қайда дилим суйган чечак,—

дея хониш бошлашганди, улардан бири чуқур хўрсиниб:

— Аттанг, қанийди ҳозир гармонь бўлса!— деди. Димоғи чоқ мудир йигитларга юзланди:

— Қўшилинглар, йигитлар, қани қўшилсангларчи!

— Қўшилар эдик-ку, Сафиулла оға, орамизда қўшиқ, гармонни ёмон кўрадиганлар ҳам бор-да...

— Ким у ёмон кўрадиган?.. Ўрни, вақт-соатида бўлса, кимга ёқмайди хурсандчилик...

Мудир гармончига ўтирилди:

— Эртага албатта ола кел гармонингни. Мана, ҳавоям очилиб кетяпти... Ишламасанг, чалиб ўтирарсан лоақал!..

Эртасига Сафиулла оға фермада, қирга гармонь опчиқадиган бўлишди, деб роса қизларнинг ичини қизитди. Аммо йигит келаси сафарги ҳашарга барибир гармонини олиб чиқмади. «Хафа қилиб қўйдим уни», дея афсусланди ичида Сафиулла оға. Тунлари гармонь овозидан уйғониб кетганда ҳам виждони қийналарди. Охири чидай олмай, бир кунни оқшом гармонь товушини эшитган заҳоти ўрнидан сакраб турдида, апил-тапил этигини кия бошлади. «Ҳа, кечирим сўраб, кўнглидан чиқариб юбориш керак». Сагийда оға эрини койиб берди:

- Ёшларнинг ишига аралашавермасанг-чи ҳадеб!
— Э, нимага ақлинг етарди сени!

Уй деразаларидаги чироқлар ўчган, кўча зимзиё қоронғи эди. Фақат юқори томонда гармоннинггина ҳазин куйи эшитиларди. Балки йигит Сафиулла оға эшитиб қолмасин, деб секин чалаётганмикин? Сафиул-ла оғаси ҳозир унинг ёнига боради-да: «Қўрқма, йи-гитча, мен Қутлаҳмад мулла эмасман, бемалол бутун овулга янгротиб чалавер!» — дейди.

Девор тагида соя кўрган Сафиулла қадамини секин-латди. Қўрқиб қочиб кетмасин тагин. Ажабо, иккита одам соясими? Ҳа, биттаси қиз бола. Жудаям яқин туришибди бир-бирларига. Бекорга чалмас экан-да гармонини, шумтака...

Сафиулла ўзини кўрмасликка олиб ўтиб кетишдан бошқа иложи йўқ эди. У аста узоқлашаётиб, кўзи беихтиёр гармончига тушиб қолди. Йигит тескари ўги-рилганди, қиз секин унинг кўксига бош қўйди...

Қалтис учрашувдан гарангсиган Сафиулла алла-қайси кўчалар, чорбоқ этаклари орқали уйга қайтди-да, устки кийимини ечиб, илгакка яқинлашди. Илгак-да иккита нам плаш осиглиқ турарди. Э, гап бу ёқда экан-да!..

Уша кундан кейин кўчадан гармонь хониши эши-тилмай қўйди. «Разведкачилар нефть топиб, жўнаб кетишибди», деган гап тарқалди овулда. Сафиулла қаттиқ хафа бўлди бундан. Кўчалар бўшаб қолди, клуб ҳам азадор хонадон каби бир неча кун мотамсаро ҳувиллаб ётди.

Сафиулла тунлари ухлолмай тўлғаниб чиқади, энди аллалаб ухлатувчи тальян гармонининг овози ҳам йўқ. Овул йигитлари баъзан унча-мунча гармонь чалган бўладилар, аммо бу Сафиулла амакига ёқмай-ди. Чалиш билан чалишнинг фарқи бор-да. Анави йигитга ўхшаб таъсирли чалишолмайди овулликлар...

Танзила ҳам энди клубга чиқаман, деб учиб тур-майди, қоронғи тушган заҳоти ўринга ётиб олади. Ёки дераза ёнида кўчага мунғайиб қараб ўтиргани ўтирган. Қийин унга. Сафиулла оғай: «Хафа бўлма, қизим, боши омон бўлса, бир куни келиб қолар», — дея юпатгиси келади Танзила боёқишни.

ҚАДРДОН СУҚМОҚЛАР

I

Оқ жийрон йўрғалай-йўрғалай бизни Иртяк ўзанидан олиб чиқди. Йўл гиёҳлар билан қопланган, арава ва от излари дам пайдо бўлиб, дам кўздан йўқоларди. Ҳозир чамаси бу ердан аҳён-аҳёндагина юрилса керак; шудгор ўртасидаги ўқдай йўлдан чанг кўтарганча колхоз машиналари гуриллаб елмоқда.

Қўшни овул почтачиси Шагиаҳмад оға гоҳо айниқса ёзги пичан ўрими пайтлари Иртяк дарёси ёнидан ўтган эски йўлни эслаб қўяди.

— Олдинлари чопилган ерлар қадрланарди... Ҳозир бўлса, бошқа жой йўқдай йўлни нуқул шудгор ўртасидан тиккасига солишади...— дерди у ўпкаланган овозда.

Шагиаҳмад оға йўл-йўлакай жиловни тортарди-да, бир-икки тутам бўлса ҳам ерда ётган пичанни аравага ташларди.

— Шунча пичан-а, эсизгина!.. Ахир шуни ҳам тракторда ўришган-ку.

Осмон артилган шишадай. Ёзнинг айни роҳатбахш дамлари. Осмонда беғам ниначилар виз-виз учади. Нақ отнинг тумшуғи остидан жуфт-жуфт жибилажибонлар учиб ўтади.

Ҳув ана, тепачалар орасида деворлари оқланган, томлари сомон сувоқли қадрдон Байтиряково овули кўзга ташланяпти. У олисдан янаям чиройли кўринарди.

Эҳ, она юрт қанчалар ажойиб. Фақат Шагиаҳмад оғанинг кейинги гапи болалигимнинг олис, машаққатли йилларини эслатарди холос.

Боболаримиз Байтиряково овули учун жой танлашганда янглишишмаганди. Бу ерлар мол боқишга кенгмўл, тупроғи ҳам унумли. Овулни тепа ва адирлар қуршаб олган. Ғарбда оҳактош тизмали Оқтау; жанубда тик қояли, кексалар айтишича, хазина макон Зайсан қад кўтарган. Совуқ шимол шамолларини бир йўла икки адир — Қумтау ҳамда чўққисида қадим замонлардан бери уч оёқли географик белги юксалган Очлитау тўсиб туради. Очлитау Байтиряково овулининг ўзига хос маёғи бор. Иртяк ўзанининг шарқ тарафигина бийдек дала. Адирлар этаги ва сойликларда япроқларини шамол тинимсиз шалдиратувчи адл қайин, тоғтерак, баҳайбат дублардан иборат чоғроқ-чоғроқ дарахтзорлар жойлашган. Хушбўй гиёҳлар — ғозланжа, момиқ ва рангпар гажактўпгул, ялпиз, қизилпойчалар атри гуркираб туради.

Байтиряковоликлар қадимда Россиянинг энг чети, «Бухоро тараф»га яқин ерда турғун бўлиб қолганлари зарар қилмаганди. Бу жой ўт-ўлан, яйлов, ғаллакор ерларга бой эди. Адирлар, ўрмон ялангликлари ўт-ўлани билан тўёқларни бемалол боқиш мумкин. Эрта кўклам, Қумтаунинг жанубий этагида қор ариши биланоқ биз болакайлар эчки ва қўй-қўзиларимизни ўша ерга ўтлатгани ҳайдаб чиқардик.

Ҳа, байтиряковоликлар ҳеч қачон ем-хашакдан қийналмайдигандай эдилар. Лекин ҳозир ана шу хушбўй пичанни ўриб олишга одам йўқ, оталаримиз фронтда, аёллар улар ўрнига қўш ва тракторлар билан ер ҳайдашар, ғалла ўриб, йилқиларга қарашарди. Шунга қарамай, мел-ҳол емиши ночор аҳволга тушиб қолган эди.

Кўкламда ем-хашак танқислиги баттар сезилгач, бригадир биз учун жавдар похоли ажратишга қарор қилди.

— Ҳазратнинг собиқ боғи ерқасидаги экинзор похोलини йиғиштириб олишинглар мумкин, қишда ғарамни ташигандик... Ҳозир қор чўкиб, остидаги похол юзага чиққан бўлиши керак, улов топинглар-да, тезроқ боринглар...

Бригадир айтган жой колхознинг энг узоқ чеккаси-

лигига қарамай, хурсанд бўлиб, қўшнимиз Бадук акадан уловини бериб туришини илтимос қилдик.

Бадук ака фермадаги асосий ишини бажаргандан кейин улови билан келди-да:

— Қани, кетдик, йигитча... Айт-айт, бўрон туриб қолмасин ишқилиб, — деди менга.

— Йўғ-е, ҳаво очиқ, бир парчаям булут кўринмаяпти-ку!

— Кўклам ҳавосига ишониш қийин. Март об-ҳавоси тантиқ аёлга ўхшаб инжиқ бўлади...

Йўлга тушганимизда ойим орқадан жавраб қолди:

— Кўп ортиб юборманглар, ҳўкиз йўлда ётиб қолса, турғизолмай қийналманглар тагин...

Мана, овулдан чиқдик. Анчагача чанамиз ортидан эргашиб келган зағчалар ҳам қолиб кетди. Чор-атроф тўлқиннусха музлаган қор кўрпаси билан чулганган.

Бадук ака чанада чурқ этмай ётибди. Нима бўлдийкин унга? Одатда у биз болалар билан ҳазиллашишни яхши кўради. Ҳеч бўлмаганда бармоқлари билан шартта бурнимизни қаттиқ қисарди-да, кейин:

— Қойил, Айдар, ҳақиқий солдат бўласан, — дея мақтаб қўярди.

Бундан сал кичикроқ пайтларимда Бадук акадан пича уялар ва ҳатто ҳайиқар ҳам эдим. Лекин энди баб-бараварига гаплашавераман. Лекин бугун у худди бошқа одамга айланиб қолгандай ҳазиллашмас ҳам, қизиқ воқеалардан сўзламасди ҳам. Нуқул хаёл сургани сурган.

Қаримсиқ, эргалабдан бери бўйинтуруғи олинмаган колхоз ҳўкизи эрина-эрина базўр оёқ судраб босяпти. Йўл ўчакишгандай тобора тиклашар, қор қўйнида илан-биланг чўзилиб кетганди. Чанамиз адир этагидаги ўпирилмалар ёқалаб имиллай-имиллай силжияпти. «Чўх, чўх-е, жонивор!» — дейман эринчоқ ҳўкизни ниқтаб. Қуёш ботмасидан етиб олайлик-да ишқилиб!..

Ҳўкиз дам-бадам қоқилиб, йиқилишига сал қолар, ҳар мункиганида тиззасида нимадир қисирлаб қўярди. Баъзида атрофга тингшаниб, қулоқларини чимирса, кимсасиз зимзиёликдан юрагимни ваҳима босарди.

Бадук эски похол устида букчайиб ётганча ҳамон миқ этмас, ўз хаёли билан банд эди. Беғам болалик пайтлари қир-адирларда ўзи ясаган чанаси билан шамолдай елиб юрганларини хотирлаётган бўлиши ҳам

мумкин у. Фақат бўйи паст, ўт-олов Бадуккина атрофдаги тик ёнбағирларга биринчи бўлиб чана йўли солгучийди. Эҳтимол ҳамма тенгдошлари армиядаю, ўзини аскарликка чақирмаганларидан ўксинаётгандир. Тенгқурлари Абелкрам, Тухват, Жаҳонгир куздаёқ уйларидагилар, қизларнинг юрагини увиштириб жўнаб кетишди. Айтишларича у: «Бўйим чўзилиб қолар, уруш ўстириб олади ўзи!..» — дея роса ялиниб ёлворибди.

...Ёлғизликдан юрагим сиқила бошлади. Бадигуллани гапга солмоқчи бўлдим:

— Сталинград остонасида роса адабларини беришди-е фашистларнинг. Энди ғалаба бизларники, тўғрими, Бадук ака? Қиш яна озроқ чўзилса, нақ Германияларигача тириқтириб боришарди ярамасларни!.. Кейин ҳамма жангчилар уй-уйларига қайтишарди!.. Дадам ҳам машинасида...

— Ҳа-я,— деб қўйди Бадук паришон қиёфада, кейин тагин ғамгин ўй суришга берилди.

Бу орада офтоб уфққа оғиб, ҳали замон Иртяк ортига ботиб кетиши мумкин эди. Иттифоқо кучли шамол қўзғалиб, қор сатҳида шакарсимон оппоқ зарралар ўйнай бошлади. Чакмоним булдуруқ билан қопланганди. Совуқ суяк-суягимдан ўтиб кетяпти. Сакраб пастга тушдим-да, имиллаб бораётган чанадан дам ўзиб, ҳам орқага қайтиб, у ёқдан-бу ёққа югура бошладим.

Бадук ҳамон лом-мим демас, ўша ётиши ётиш эди. Олисдаги қаёқларгадир тикилади-да, астагина ғамгин хиргойи қилади. Ваҳолонки ҳозир у хиргойи қилаётган кўп рақс тушиладиган, шўх қўшиқ куйи эди.

Бўлсам эди капалак,
Бўлсам эди капалак,
Учардим учрашувга...
Учардим учрашувга...

Биринчи бандни тугатгандан кейин иккинчи, учинчисини бошлайди, кейин тагин биринчи бандга қайтади. Ҳозирги куй, диққинафас қиш йўли ва шамол таъсирида кўз олдимга ёзги ойдин кечалар кела бошлади. Нақ қулогим остида қўнғироқчалар тақилган саратов гармонни рақс куйини ижро этаётгандай эди. Мана, Бадук қўлларини керганча Хайрутдин амакининг қизи Гулдамина атрофида мафтункор чарх уряпти. Бадигулла-

нинг ойиси Хўбжамол хола агар ўғилгинамни шу куз солдатликка олиб кетишмаса, уйлантириб қўяман, менинг ҳам дастёр-келиним бўлади, деганини овулдаги деярли ҳамма биларди. Одамлар шундай оғир пайтда Бадук билан Гулдаминанинг бир-бирларини севиши кўнгилларига сиққанидан ҳайрон бўлишар, уруш туфайли бева, тул қолган аёллар бахтиёр ишрат дамларини эслаб, ич-ичларидан зил кетардилар.

Бадукнинг иккита акаси бор эди. Иккаласи ҳам урушнинг биринчи кунларидаёқ фронтга кетишган, ҳозир улардан хат-хабар келмасди. Тўнғич акаси-ку, майли, денгизчи эди, эҳтимол олис-олисларда сузиб юргандир, хўш, ўртанча акаси-чи, нега хат ёзмайди? Бирор нарса бўлганмикин унга? Балки Бадук агар мени ҳам аскарликка олиб кетишса, ойим бир ўзи қолади, дея ташвиш чекаётган бўлса керак.

Ана, у хиргойисини ҳам тўхтатиб, янаям ғамгинроқ куйни эшитилар-эшитилмас гингиллай бошлади. Унинг мискин, норозилик тўла бу илтижосидан йўл ёқасидаги яккам-дуккам кўкат буталари ҳам сесканиб тушарди гўё...

Қуёш деярли ботган, унинг сўнги нурлари йўл юқорилашгандагина танҳо йўловчиларни хира ёритарди холос. Шу пайт туйқусдан қор кўрпаси билан чулганган чексиз кенгликлар узра яна баҳор нафаси эсгандай бўлди. Эҳтимол, Бадук шўх, хушчақчақ куйга ўтганлигидандир бу. Шамол ҳам энди баданларни чимчимас, худди кўкламдагидай майин ва ёқимли эди. Кайфият кўтарилиб, кимсасиз кенг водий ҳам жонлангандай. Гўё қабоҳат уруш тўхтагану ғам-кулфатлар барҳам еган. Қадимий мунгли «Зулхижар», «Аллука» куйлари ўрнини урушдан олдинги шодон «Иигитчалар», «Дисана» қўшиқлари куйи эгаллади. Мазкур оҳанглар доимо кишига ёрқин, қувончли, тинчлик пайтлардаги байрамона кунларни эслатади.

Ер бағирлаб эсаётган изғирину кун бўйи мадори қуриб, дамо-дам тўхтай бошлаган ҳўкиз туфайлигина хаёл оғушидан аччиқ ҳақиқатга қайтардим...

— Шохини қаттиқ қайир, қўйиб юборма! — қичқирарди менга Бадук. — Йиқилиб қолса тамом... Уйга ета олмаймиз.

Бу похол ортиб судрала-судрала орқага қайтаётганимиздаги Бадигулланинг менга айтаётган гапи. Йўл дам

тепаликка кўтарилар, дам илонизи бўлиб Иртяк дарёси ёқалаганча пастга тушарди. Лекин ҳозир зимистон қоронғилик бўлгани учун дарёнинг ўзи кўринмас, гоҳо назаримда арава-паравамиз билан Иртякнинг музи устига қулаётганимиздай туюларди. Ҳўкиз қадам сайин чўккалаб қола бошлади. Мен жониворнинг шохидан тортар, яқингинада мен каби мактаб ўқувчиси, ҳозир бўлса барвақт катта одам нусхи уриб қолган Бадигулла ака кучана-кучана унинг орқасидан итарар эди. Энди хиргойига ўрин қолмаган, қаттиқ ҳолдан тойгандик. Устига-устак қоронғилик, шамол қийнаб юборганди. Овул кўринай демайди. Лоақал чироқ милт этмас ёки қишлоқ қаердалиги, йўналишини билдирувчи тиқ этган овоз эшитила қолмасди.

— Адашиб қолганга ўхшаймиз,— зорландим мен. Бадук далда берган бўлди:

— Қўрқма, укажон. Овулни албатта топамиз. Фақат «тулпор» йиқилиб қолмаса бас...

Уйдагилар ҳам хавотирланишаётган бўлишса керак ҳойнаҳой биздан. Эҳтимол дарё музи устида кетаётган бўлганимиз учун чироқ ҳам, овул ҳам кўринмаётгандир? Бақирсак-чи? Ноқулай бўлар-ов, Бадук бунга йўл қўймайди...

III

Бадигулла беҳуда ғамга чўммаган, овул билан хайрлашиши яқинлашганини сезган экан чоғи. Биз олис экинзорга йўл олган заҳотимиз, кетма-кеток унга ҳарбий комиссариатдан повестка келибди. Почаси калта пийма ва пахталигимиздаги қорни қоқиб улгурмасимиздан Бадук ака менинг олдимга югуриб келди.

— Правление от бермоқчи, қани, кетдик, Айдар. Мени бекатга элтиб қўясан,— деди у.

Демак, катта ёшли йигитлар ўрнини эгаллаш навбатимиз етибди-да,— деган фикр кечди хаёлимдан.— Улғайибмиз-да! Йўқса, бекатга от ҳайдаб боришни ишонишмасди... Бу фикрдан ҳам хурсанд бўлдим, ҳам юрагим ачишиб кетди...

Мана, биз тагин овул четида, Иртяк ёқалаб чўзилган илон изи йўлдамиз.

— Ой бориб, омон қайт, Бадигулла!

— Бизникиларни учратсанг айтиб қўй, бардаммиз, кутяпмиз!

Бу бир-бирларининг гапларини бўлиб бақираётган овулдошларимиз. Хўбжамол хола нуқул битта гапни такрорлайди:

— Бадигулла, ўғилгинам... Ҳолим нима кечади энди!.. Сўққабош бўлиб қолдим-ку...

Кимдир унга тасалли бера бошлади: «Ниятингизни яхши қилинг, соппа-соғ қайтиб келади ўғлингиз...»

Аmmo Бадук қайтмади. Тўғри, аввалига у яқинроқдаги тайёрлов лагеридан хат ёзиб турди. Айтишларича, бир оқшом ҳатто овулда пайдо бўлибди, кимдир унинг севимли «Қани энди капалак бўлсам» қўшигини Гулдаминанинг дарвозаси тагида ҳам эшитибди. Бу гап қанчалик тўғри-нотўғрилигига бир нарса деёлмайман.

Хўбжамол хола мени бизнинг уйдаи, кўчадаи кўрди дегунча, нуқул ўзиникига чақираверади:

— Бу ёққа ке, ўғлим, Бадигулланинг хатини яна бир марта ўқиб бер. Олдинги сафар чала эшитибман шекилли.

Ёки:

— Негадир бугун тушимга кириб чиқди, бирам меҳрибонки... Ол, парамачдан егин. Бадигуллам жудаям яхши кўрарди парамачни...— дейди.

Уйига кирсанг, сира чиқариб юборгиси келмайди. Бадук, унинг аллақачон ҳалок бўлган иккала акасининг ҳамма хатларини ўқиттиргач, ётиб қолишни илтимос қилади. Тунда уйқу аралаш Хўбжамол холанинг иссиқ печка ёнидаги ўрнидан ёки каллаи саҳардаёқ жойнамозда ўтирган кўйи учала ўғли, қариндош-уруғ, қўшниларга узоқ умр тилаб, дуо қилаётгани эшитилади. Кейин ўзига ўзи гапира бошлайди: «Бадигулла, шунқорим! Кимларга ташлаб кетдинг мени? Гўдаклингларда даданглардан етим қолгандинглар... Бўйинглар чўзилган сайин ёлғиз эмаслигимдан бошим осмонга етарди... Қаёқлардасиз энди? Бунчаям пешанам шўр бўлмаса. Шинелингларда совқотаётгандирсизлар ҳойнаҳой. Иссиққина печка ёнидаману негадир совқотяпман, худди устимга паға-паға қор ёғаётгандай... Ё парвардигор!..» Сўнгра пичирлаб, кимнидир ўқми, инс-жинслардан пана қилаётгандай «тфу-тфу» дегани эшитилади...

Қишдан амал-тақал чиқиб олган Хўбжамол хола

нуқул юраги санчаётгани, нафаси қисишидан шикоят қиларди. У уйдаги печкаси, бизнинг патирлаб турган самоваримиз ёнида ҳам сира исимасди. Охири ғалаба кунини кўриш насиб этмади кампир боёқишга. Ҳатто кенжатойи қайсидир бегона юртда жангчилик бурчини адо эта туриб мардларча ҳалок бўлгани ҳақидаги қора хатни ҳам кўролмади. Баҳорги серқуёш кунларнинг бирида тўсатдан жони узилди.

Кўп ўтмаёқ шодиёна, умумхалқ тантанаси куни келди. Ёдимда, ўша май куни эрталаб кутилмаганда изғирин аралаш қор ёға бошлади, дов-дарахт, кўкاتлар бужмайиб, ҳаво совиганди. Уша оқшом овул Советидан навбатчи бўлган Сакина хола каллаи саҳарлабоқ оёқ яланг ҳолда у уйдан-бу уйга югура-югура ғалаба, уруш тугагани тўғрисидаги хушхабарни тарқата бошлади.

— Ғалаба! Ғалаба,— дея қичқирарди у деразадан деразага ошиқиб.

Биз ҳам Сакина хола кетидан оппоқ қор билан қопланган кўчага оёқ яланг отилиб чиқдик-да, товонимизгача жизиллаб ачишига қарамай, қариндош, таниш-билишлар уйи томон югурдик.

Фақат Хўбжамол буви уйигагина ҳеч ким ўшандаги энг муқаддас «Ғалаба» сўзини айтиб яқинлашмасди. Менга Бадукдан унинг қўлбола, пишиққина чанаси эсдалик бўлиб қолди. ФЗО ни тугатиб, шаҳарга жўнаганимда ҳам ўша чанани ўзим билан бирга олиб кетдим.

IV

Шагнаҳмад оға гапларимга қулоқ сола-сола, кейин қўшимча қилиб қўйди:

— Ҳа, озмунча кулфат чекилмади. Айтиб адо қилиб бўлмайди у кунлар азобини. Биз фронтга даданг билан машинасида бирга кетгандик. Урушнинг биринчи кунлари эди. Сабан тўйга бораётгандай йўл-йўлаккай қўшиқ айтганимиз эсимда. Муаллим Ҳабиб шўх қўшиқлар айтувди. Ҳеч ким уруш бунча узоқ чўзилади деб ўйламаганди. Кейин Ҳабиб, даданг ва Бадигул-

ла бири Волга бўйи, бошқалари олис бегона юртларда жон беришди. Тўғриси айтсам, Бадук яхши эсимда йўқ, биз овулдан жўнаб кетганимизда мурти чиқмаган эди шекилли ҳали унинг... Даданг ҳозир сени кўрса қанчалар қувонарди...

— Дадам ҳалок бўлганларида ўттиз ёшда эдилар. Мен ҳам мана ўттиз тўртга қараб кетдим,— деб қўйдим негадир.

Очлитау довонидан кетаётганимизга анча бўлди. Мана, ҳадемай, бу сафар жудаям яқиндан Байтиряково тагин кўринади. Хат ва газеталар билан лиқ-лиқ тўла Шағиаҳмад оғанинг сумкаси хушбўй пичан боғлари орасида ётибди. Ана, овулнинг чет иморат ва эгри-бугри кўчалари. Улардан болалик йилларим изини ташналик билан жовдир-жовдир излайман. Хўбжамол бувининг уйи қайсийдийкин, ким яшаётганикин у уйда? Беихтиёр ирмоқ оша бўй чўзиб Гулдамина уйи томонга алангладим.

— Гулдамина ҳозир беш боланинг онаси,— деб қўйди Шағиаҳмад оға.— Кеч турмушга чиқди, анча вақт умидвор кутди. Турмуши бинойидай. Эри бизнинг овуллик бўлмаса ҳам ажойиб йигит экан.

Ҳа, Гулдамина энди ёшлиги, биринчи муҳаббатини эсламаса ҳам керак. Ким билсин, балки гоҳо хотирига қизлигидаги сабрсиз кутишлар, қисқа муддатли висол дамлари келиши ҳам мумкин. Ун етти яшар ўспирин йигит Бадукнинг сиймосини дил тўрида сақлаётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Мен ҳам Бадукнинг қирқ ёшлигини тасаввур этолмасдим. Ҳолбуки у икки йилгинадан кейин қирққа кирарди. Мана ҳозир ҳам чанадаги похол устида ётган Бадукни кўраётгандайман. Ҳозирги тушунчага кўра ўн етти ёшли болакай қор кўрпасида мудраётган кенгликларга маъюс боққанча шўх рақс қўшиғини ғамгин, эзилиб хиргойи қиларди гўё.

Бўлсам эди капалак...

Ҳа, онаси қабри устида йиғлаш, фарзандларга ота бўлиш насиб қилмади унга.

Менинг назаримда бўлса негадир Бадук ҳаёту фа-

қат бу ерда эмас, олис-олисларда юргандай туюларди. Хўбжамол буви аллақачон вафот этиб кетиб, эшик тагида Бадигулласини кутмаётгани учун шундай туюлса керак менга.

Чанг булути кўтарган пода Оқтау томондан тушиб келяпти. Байтиряково кўчаларидан яккам-дуккам машиналар қатнаб турибди. Дарё водийсида илиқ шом яқинлашаётганини сезган каккулар овози янграйди. Нарیداги боғ-роғлар орасидан кимнингдир босиқ қўшиғи эшитилди:

Келар баҳор... келар муҳаббат..

ҚОР СУВЛАРИ

*Иброҳим ога Ғозининг ёрқин хоти-
расига бағишлайман.*

Қор сувини олиб келишга кетяпман. Ям-яшил сўқмоқдан тоғ бағрига кўтарила бошладим. Сўқмоқ тор, эҳтиёт бўлиб юрилмаса, қулаб кетиш ҳеч гапмас. Овул қизлари қадимдан тоққа лапангламай, бир текис кўтарила олишлари билан фахрланиб келганлар. Шаҳарга кетгач, биз у ерда бундай юришни унутиб қайтганмиз.

Мана, болалик пайтимдагидай эҳтиёт бўлиб юришга ҳаракат қила бошладим. Сўқмоқ ёқасидаги қор қиш кунларидаги каби кўз қамаштириб, нуқрадай ялтирамасди. Ажабо, қор ҳам эскирар экан-а. Тўғри, бу ернинг қори шаҳардагига ўхшаб кирланмаган, фақат одамлар оёғи теккани учун пича уринганди холос. Тоғ ўнгирларида қат-қат музлаб ётган қор кўрпаси ёз қуёши тафтида йўл-йўлакай чўкма-ўрлар ҳосил қилиб чўққилардан тўс-тўполон билан сурилиб тушганди.

Ёш-яланглар қиш кунлари дўнгликларда чанғи ва чана учиб, момик қор гиламида думалай-думалай роқатланган бўлсалар керак.

Қўлимдаги оппоқ пақир ичига яшил ёғлоғи солиб олганман. Болалигимизда пақирда сув таширдик. Мана энди шаҳардаги уйимизда кран бўлгани учун обкаш кўтаришни ҳам унутиб юборганман. Овулдаги ҳовлимиз тўрида ҳам катта жўмракли колонка бор. Унга булоқ суви тоғ ёнбағирларидаги кўмма қувурлар орқали олисдан оқиб келади. Эсимда, булоқбошига хатарли сўқмоқлардан турнақатор бўлиб кўтарилардик. Булоқ суви жудаям қадрланар, уни фақат чой қайнатиш учунгина ишлатишарди.

Ёз кунлари булоқларни тошқин босиб, Минзала наҳри ўзанига сиғмай қутуруб оқар, ойим сувни тоғ орасидаги қор остидан ташиб келарди. Бу сув булоқни-

кига ўхшаш тотли бўлмаса ҳам муздаккина, тиниқ, кирни яхши оқартирар, сочни ипакдек юмшатарди.

Шу сабабдан ҳам мен бугун қор сувига кетяпман. Аввалига музлаган қор остида сув жудаям оздай туюлди. Ўзи биринчи марта шундай кўринади. Аста қадам босиб, бир пайтлардаги таниш жойга яқинлашаман. Қор остидан учигина кўриниб турган баҳайбат харсанг қаршисида тўхтаيمان. Теварак қалин қор билан қопланган. Сўқмоқ ёқасидаги қорни ёғлоғи билан сидириб ола бошлайман. Қор юпқалаша-юпқалаша, ниҳоят, кўкат ҳам кўринади. Қор остида сув жилдирайди. Сув тубидаги бултурги сарғиш ўт-ўлан пояларнию энди гина ниш урган нозик йўсинлар оқим томон эгилган. Қор сувининг майин нафаси юзларимни сийпалагандай бўлади. Бир зумда саёзроқ чуқурча қазийман. Чуқурчага қор қатламларидан сизиб мусаффо сув тўплана бошлайди. Жилдир-жилдир оқишини кузатиб, гўё ўз аксимни кўрмоқчидай сув кўзгуси узра энгашаман. Ҳа, унда мен ўзимни кўраман. Гўё бу кўзгуда ёши ўтинқираган аёл эмас, ўн уч яшар қизча сиймоси акс этаётгандай бўлади. Қулоғим остида бамисоли қўшиқ янграйди. Фақат бу жилғанинг жилдирашинигина эмас, харсанг остидан сизиб чиқаётган чашма сувидай тиниқ, янгроқ хонишни эшитаман гўё.

Эдил, эҳ-ҳе, теран дарё,
Теран дарё, чексиз дарё...

Ҳа, Рафиснинг қўшиғи янграгандай бўлади қулоқларим остида. Тоғлар узра макон қуриб, ҳар ёз қор сувлари билан бирга-бирга овул сари оқиб тушмасмиди бу қўшиқ?

Эдилни ҳеч қайсимиз кўрмаганимиз учун Рафиснинг қўшиғи мени хаёлот оғушига тортарди: овулимиз ўртасини кесиб ўтувчи, ёзги тошқинларни писанд ҳам қилмайдиган, қирғоқлари баланд Манзала наҳри шаффоф чашма суви билан тўлдирилиб, ҳавзасида оппоқ ғозлар суза бошлагандагина Эдилга ўхшаса керак. Туби живир-живир қизғиш қум, унда ўйноқлаётган бақа чиғаноқлари, соҳилларида асрий яйловлар ястанган хаёлий Эдил менга чиндан ҳам беқиёс гўзал туюларди.

Олтинчи синф ўқувчиси, тўйиб овқат ҳам емайди-

ган нозиккина ўн уч яшар қизалоқ пайтларим ана шу афсонавор Эдил ҳақидаги қўшиққа ва бу қўшиқни куйловчи болага меҳрим тушиб қолганди.

Юзи оқ, қора соч, жиккаккина қўшиқчи у боланинг нимаси менга ёққанини сўрасалар, сабабини айтишим мушкул. У қуралай кўзларида мунгли ҳасрат тўла етим бола эди. Рафиснинг дадаси урушда ҳалок бўлган, ойиси эса ўғлини акасиникига келтириб ташлаб, ўзи қаёққадир жўнаворганди. Ўғлим еттинчи синфни тугатсин, мен шаҳарга ўрнашиб, маблағ тўплай, кейин олиб кетарман, деганди она. Хуллас, Рафис бошқа овулда туғилиб-ўсганди. Орамизда сағирлар анчагина эди, лекин Рафиснинг етимлиги устига еттиёт бегона жойда яшашга мажбур, шу туфайли ҳам ўзини бутунлай ёлғиз сезарди. Овул болалари уни яккалаб қўйишган, сафларига қўшгилари келмасди. Шунинг учун бўлса керак, келгинди боланинг биз кўрмаган қандайдир Эдил ҳақидаги қўшиғини юрак-бағримиз эзилиб тинглардик.

Рафис тоғда мол боқиб юрган кезлари куйлашини берилиб тинглардим, менга иккаламизнинг қисматимиз бир хилдек туюларди.

Гарчи мен етим бўлмай, ота-онам ҳаёт бўлишса-да, барибир ўзимни болалар орасида ёлғиз сезардим, чунки оилада ёлғиз фарзанд эдим. Ҳар бир хонадонда тўрт-бештадан бола бор, улар бир-бирлари билан аҳил, иноқ эдилар. Болалар бошимни қорга ишқаб, кўйлагимни жиққа ҳўл қилишган чоғларда: «Эсиз, акам бўлса, ҳеч ким мени бундай хўрлай олмасди»,— дея ўксиниб йиғлар эдим.

Келгинди Рафиснинг ўйин-кулги, шўхликларга қўшилолмай, бир чеккада хокисор юришини кўриб, уни калтакланган жўжа ғозга ўхшатардим. Ғоҳо ғозлар эндигина тухумдан чиққан, полапонларини чўқиб-тепиб ўзларидан нари ҳайдашади. Шунга қарамай, митти ғоз бечора барибир галаси кетидан уяси томон эргашиб келаверади. Бошқа қаёққа ҳам борсин?

Болалигида инсоннинг ёлғизликка кўникиши айнақса оғир бўлади. Албатта бирор яқин ўртоғи ва дўсти бўлишини хоҳлайди.

Рафисни қачон ёқтириб қолганимни айта олмайман. Бу туйғу менинг қалбимда қор остидаги шаффоф сувдай сассиз пайдо бўлганди. Қор сувининг илк том-

чиси қачон, қаерда ҳосил бўлганини ким ҳам айта оларди дейсиз?

Бинобарин, ўн уч яшар бола дилида муҳаббат уруғи ниш ургани ҳам сир эди. Рафис қаерда, қачон сездийкин менинг ёқтиришимни? Ёки Рафиснинг ўзи аввал мени ёқтириб қолганмиди? У еттинчи синфда, мен бўлсам олтинчида ўқирдим. Аста-секин биз бир-биримиздан китоб-дафтар ола бошладик. Ўша китоб-дафтарлар қатларида мактублар ҳам бўлар эди...

Мактабимиз менга дунёдаги энг катта мактабдай туюларди. Бир қаватли бўлса ҳам муҳташам, деразалари катта-катта эди. Ташқари эшикдан тўппа-тўғри залга ўтиларди. Урушдан кейинги йилларда эркаклар кам бўлишига қарамай, ўқувчилар анчагина, иккита олтинчи, иккита еттинчи синф бор эди. Эски мактаб биноси аллақачонлар бутунлай қайта тuzатилган, шинам янги мактаб биносида эса бошланғич синфларгина таълим оларди. Танаффус пайтлари мулойим Нуржаҳон опа болакайлар учун «Барыня» оҳангида лапар айтиб берарди.

Ушанда мактабимизда истеъдодли гармончилар бор эди. Аёзнинг қаҳратон, совуқ кунларида ҳам зал иссиққина бўларди. Катта танаффусларда еттинчи синфдаги Зиннур саҳна ёнида ўтириб гармонь чала бошлар, биз эса жўр бўлиб, лапар ижро этардик:

Олға дея, олға дея,
Олға дадил борамиз:
Донм олға юринг, деган
Бизга Ленин бобомиз.

Сўнгра чапақлар остида даврага бир ўғил-бир қиз бола тушарди:

Золотой радиатор,
Золотой регулятор,
Золотой карбюратор,
Золотое магнето.

Лапар айтаётганимизда биз Рафис билан «тасодифан» ёнма-ён бўлиб қолардик. Бир-биримизга қарамасак ҳам, қўл ушлашиб давра айланишининг ўзи катта бахт эди. Бундай дақиқаларда биздан қаттиқ қўшиқ айтадиган ҳеч ким бўлмасди.

Янги йил яқинлаша бошлади. Одатдагича катта танаффус пайти ўйин уюштирдик. Ўртага навбатманавбат раққослар чиқа бошлади, қолганлар давра ясаб томоша қилишди. Давра кичкина, болалар зич терилишган. Орқамга келиб турган Рафис рақсни кўрмоқчидай кифтим оша қараётиб теварақдагилардан яширинча чўнтагимга нимадир солиб қўйди. Чўнтагимни сийпаладим, қўлимга совуқ, дағал алланарса ботди. Олиб қарай десам, ёнгинамда болалар, бирортаси кўриб қолиши мумкин. Синфга кирганда эса янада эҳтиёт бўлиш керак, чунки партадошим, тегажоқ Нурнинг мушукникига ўхшаш кўзларидан ҳеч бало четда қолмас, агар у чўнтагимда нима борлигини пайқагудек бўлса, бас, бутун мактабга дoston қилиб юбориши аниқ.

Дарс тугагач, овул кўчаси бўйлаб қизлар билан уйга қанчалар ҳаяжонланиб қайтганимни гапирмасам ҳам бўлар, муҳтарам китобхонлар ўшандаги аҳволимни тасаввур этишса керак, деб ўйлайман.

Нихоят, ҳовлига кириб, қалтироқ қўлларим билан чўнтагимдаги буюмни олдим. Бу энсиз қизил тасма камар экан. Эндигина урф бўлиб келаётган бундай тасмачани топиш жудаям қийин эди. Ҳойнаҳой, Рафиснинг ойниси посилка юборган бўлса керак. Ўша кезлар бошқа жойдагилар овулдаги қариндош-уруғларига ноёб буюмлар жўнатиб туришарди. Бу нарсаларни озиқ-овқатга айирбошлаш мумкин эди.

Расм-русм бўйича мен йигитнинг совғасига жавобан каштали қўйлак тикиб беришим керак эди. Ажойиб безаклар билан тиксам бўларди бу қўйлакни. Дунёда энг чиройли қўйлак бўларди-да ўзиям! Лекин нечоғли орзу қилмай, барибир, қўйлакни тикиш насиб қилмади. Чунки қўйлакка кетадиган мато ҳам, каштабоп ипагим ҳам йўқ эди.

Мато билан ипак қидириб топгунимча ёз ҳам келиб қолди. Ўша йилли кўкламги қор эришини деразадангина томоша қилиб ётдим. Сабаби, безак мени узоқ вақт тўшакка чўзилтириб қўйганди. Молларни менсиз тоққа ҳайдаб кетишди, болалар билан картошкани қўрга кўмиб ейиш насиб этмади.

Бир кун дардим сал енгиллашгандай бўлганда, бошимни кўтариб деразадан кўчага қараб, илк дафъа кўрган нарсам этак кўчадаги болалар бўлди. Уларнинг

қизарган сарпойчан оёқлари каптарникига ўхшарди. Ёрнинг нами селгиб, қуришини соғинган болалар ёғоч кавушларини ечиб ташлашган, юқоридаги мактаб сари ошиқишарди. Ёз тонги ҳали совуқ, қалин қиров тушган бўлиб, тоғ ортидан бош кўтараётган қуёшнинг қизғиш нурлари қировни эритгану, лекин қуритишга улгурмаганди.

Аммо болалар бунга парво қилишмас, оёқлари совқотганини сездирмай кифтларига намиққан мато жилд осганча чақчақлашиб боришарди. Уларнинг бирортаси мактабга боролмай, юраги эзилаётган қизчага қиё ҳам боқмасди. Орқароқ келаётган яланг оёқ Рафис ҳам уйимиз томон нигоҳ ташлай демасди. «Кўйлак совға қилмаганим учун қарамаётган бўлса керак», дедим ўзимча ич-ичимдан эзилиб.

Мато ва ипак тополмаганимни билармиди ахир у! Йўқса, тикиб бермасмидим. Бетоб бўлсам ҳам тикардим ўша кўйлакни.

Кун бўйи ётган жойимда хаёл сурардим. Қанийди, тезроқ улгайсаму пул ишлаб, оппоқ батист билан ипак сотиб олсам. Сандиқни оқ, қизил, зангори, яшил, би-нафшаранг ипаклар билан тўлдириб, кейин оқшом-лари меҳр билан кўйлаклар тикардим.

...Қатта бўлгач, бир ҳунар бошини тутдим, энди ойига икки марталаб бир талай маош оламан. Лекин энди сираям ипакка қизиқмайман, чунки умримда бирор марта севимли кишимга лоақал рўмолча ҳам тўқиб бера олмаганман...

Эсиз, ўша пайтда бир парчагина батист билан икки-уч қатим бўлса ҳам ипак топилганда эди! «Ҳойнаҳой Рафис мендан хафа бўлган! У мени кечирмаганки, бор-йўқлигимдан хабар ҳам олмаяпти», дея ўйлай бошладим.

Кечга томон, ниҳоят, уйимизга Рафис кириб келди, бу дамдаги қувончимни таърифлашга тилим ожиз. Ушанда ҳеч қачон остонамиздан ҳатламаган, бутун ўй-хаёлимни банд этган Рафис ўз оёғи билан уйимизга кириб келганди.

Тўғри, у ёлғиз эмас, ёнида қўшни овуллик қариндоши Ноил ҳам бор эди.

Ноил биз билан саломлашгач, мендан сўради:

— Зайтуна, сенда адабиёт дарслиги борми?

— Ҳа, бор.

Овозим жудаям паст эшитилди. Мен ётган каравот эшик рўпарасида жойлашган, устимга ойимнинг катак шол рўмолини ёпиб олгандим. Рафис кириб келганида кўрпа-тўшак қилиб ётганимдан уялиб кетдим.

Ноил қўшни овул мактабида тўққизинчи синфда ўқир эди. У бир чеккада ҳайрон бўлиб турган ойимга, ҳозир менга олтинчи синф дарслиги керак, дея изоҳ бера бошлади. Мен ўрнимдан қўзғалиб, чойшабга ўралдим. Беҳоллигимдан, оёқларим заъфаронлигидан хижолат бўлганим ёдимда. Ўрнимдан тушдим-да, ғира-шира хонада каловланиб китобни Ноилга узатдим. Ўрнимга бориб ётар-ётмасимдан, Ноил дарсликни тезда варақлаб чиқди.

— Аттанг, бизга керакли мавзу йўқ экан бу китобда,— дея китобни қайтариб берди.

Каравотга чиқиб, энди чойшабни устимга тортаётгандим, китоб орасидан бир варақ қоғоз сирғалиб тушса бўладими! Қоғозни ола туриб Ноилга қарагандим, у менга: «Бекит» — дегандай имо қилди. Варақни саҳифалар орасига яширдим-да, китобни апил-тапил жойига қўйдим. Хайрият, ойим ҳеч нарса сезмади. Ойим сувга кетган заҳоти китобни яна қўлимга олдим. Орасидан бояги мактуб чиқди. Мактуб «Зайтунага!» жумласи ёзиғлиқ ялтироқ қоғозга ўралган эди.

Исмим дунёдаги энг чиройли эканлигига ўшандагина ишондим. Худди тилла билан ёзилгандай «Зайтуна!» сўзи қоғозга жило сочиб турарди. Рафис бу жумлани нечоғли маҳорат билан ниҳоятда нафис қилиб битганди. У мактубда мен билан учрашиб, суҳбатлашиш иштиёқида эканлигини билдирган; «Кечга томон уйинглар ёнидан қўшиқ айтиб ўтаман, кечикмай чиқ», деб ёзганди.

Яхшиям, ўшанда дадам уйда эмас, тонгда барвақт уйғонадиган ойим кечқурун бошини ёстиққа қўяр-қўймас, донг қотиб уйқуга кетарди. Қўшиқ эшитилишини вужудим қулоққа айланиб кута бошладим.

Ниҳоят, ташқаридан қулоғимга Рафиснинг қўшиғи чалинди:

Эдил сатҳида сузган
Оққушнинг нақ ўзи у...

Рафиснинг бўзлашини эшитган овулликлар одатдагидай, болакай кўнгли ярим бўлгани учун шундай қў-

шиқ айтяпти, деб ўйлаган бўлсалар эҳтимол. Рафис қўшигида менга бўлган ўз муҳаббатини изҳор этаётганини, у мени оққушга қиёс этаётганини фақат икки-мизгина тушунардик холос.

Аста ўрнимдан турдим-да, эшикка яқинлашдим. Сездирмайгина оёқ учида чиқиб кетмоқчи бўлган эдим, бирдан эшик зулфи қаттиқ тарақлаганча, сукунатни бузиб, нақ ўтакамни ёраёзди.

«Тамом», дедим ичимда. Ойим аста қимирлади, бир оздан сўнг, дарвозанинг бир тавақасини секин очдим, эшик яна қаттиқроқ ғижирлай бошлади. Жойимда қотиб қолдим. Хиёл жим турдим-да, бирдан тавақани таваккалига ланг очиб юбордим. Шу пайт баногоҳ ойимнинг овози эшитилиб қолди:

— Ҳой, ким эшик очган?

Турган жойимда тахта бўлиб қолдим. Ушандаги кўрнишим оғир жиноят устида қўлга тушган одамнинг ҳолатини эслатарди.

— Ҳой, ким деяпман? Зайтуна, сенмисан?

— Ҳа, ойи, мен...

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?

— Томоғим қақраб кетди, ойи,— дедим уйқусирагандай овозда.

— Ҳа-а,— кўнгли ўрнига тушди ойимнинг.

Мен ташқарига чиқдим. Дарвозанинг бунақа ғижирлашини шу пайтгача билмас эканман.

Томоғим ростдан ҳам қақраб кетгандай, ёғлоғида муздек булоқ сувидан ичдим. Рафис эса кўчадан қўшиқ айтиб борарди:

Қоронғи тун, туманли кун,

Биз айрилган тундир у...

Ушанда бир ёғлоғи сув эмас, нақ Эдилни қуриштиб симирсам ҳам юрагим ёнишини боса олмайдигандай туюларди назаримда.

Рафиснинг овози баралла эшитила бошлади, мен ичкарига, изимга қайтдим. Умримда илк маротаба йигит билан висол кўришиш иштиёқим ана шундай натижасиз тугади.

Кўп ўтмай қувватга қириб, дадамнинг солдатча шинелидан бузиб тикилган пешматимни кийдим-да, тоққа сигир боқишга отландим.

Кун пешиндан оққан, болалар ора-сира кўринар эди. Узоқ вақт кўрпа-тўшак қилиб ётганимданми, соф тоғ ҳавоси-ю, тупроқнинг ўткир ҳиди таъсириданми, бошим гир-гир айланарди.

Шу пайт партадошим Нур теварагимдан кетмай, тегажалик қила бошлади. У дам қўлимни ушлар, дам пешматим енгидан тортқилаб, жиғимга тегар, хахолаб куларди. Бошқа пайт бўлганида энсам қотиб, қовоғимни уйиб тураверсам, Нур алоҳа нари кетар, мени эсидан ҳам чиқариб юборарди. Лекин ёнимда Рафис бўлгани учун ҳеч нарсага парво қилмасдим. Бундан ташқари, Нур Рафис борлиги учун жўрттага жиғимга тегар, чунки бизнинг бир-биримизни ёқтиришимиз ҳамма болаларга аён бўлиб қолганди. Шу боисданми, Нурни силтаб ташлашга ҳам, қилмишига яраша болаб аччиқ гап қилишга ҳам ботинолмас эдим.

Иттифоқо, Рафис шартта бизнинг ёнимизга келдида, чўғланган кўмир каби қоп-қора кўзлари чақнаганча ўзидан анча новча Нурнинг ёқасига ёпишиб, қаттиқ овозда:

— Уни нега хафалантиряпсан? — деди.

Ҳа, Рафис: «Нега хафа қиляпсан!» — дейиш ўрнига, «Нега хафалантиряпсан?» — деди. У бошқа овуллик бола бўлгани учун кўпинча бизникидан ўзгачароқ сўзлар ишлатиб гапирарди. Атрофдаги болалар Рафиснинг бу гапига қотиб-қотиб кулишди. Лекин Нурнинг кулишга ҳоли йўқ эди. Чунки у нозиккина қизчага тегажаклик қилиш осону, аммо қаршисидаги газаби қўзиган бола билан муштлашишнинг ўзи бўлмаслигини тушунарди.

Бундан ташқари, Нурнинг дўстлари ҳали ҳам тоққа кўтарилмаган эдилар. Ҳойнаҳой, у кейинроқ Рафисдан болаб ўчини олган бўлса керак.

Хуллас, ўша-ўша Нур жиғимга тегмай қўйди. Энди менинг ҳам ҳимоячим бор эди. Рафис туғишган акамдай меҳрибон, зарур бўлса, у мени деб ўтга ҳам, сувга ҳам кираверарди.

У пайтларда ўқувчилар тўртинчи синфдан бошлаб ёзги имтиҳонлар топширар эдилар. Узоқ вақт бетоб бўлиб ётганим учун мени имтиҳонлардан озод қилишди. Шунга қарамай, безовталанар, куюнардим. Чунки Рафис битирув имтиҳонларини топшираётган эди. Синфдошларим билан бирга тоғда гуллар, хушбўй ўт-

лар тердим, Минзаланинг сувида болалар билан балиқ тутдим. Чиройли шиша идишларга гуллар, балиқчалар солиб, уни ўқитувчилар столи устига қўйдик. Ўқитувчилар чиройли балиқларни томоша қилиш билан андармон бўлганларида ўқувчилар аста парта тагидаги китобга қараб олишлари мумкин бўлар экан.

Шундай югур-югуру тайёргарчиликлар билан синов кунлари ҳам тезда ўтиб кетди. Рафиснинг узоқдаги онаси ёнига кетадиган кун яқинлашиб келарди.

Мен ойимга жун пайпоқ тўқимоқчилигимни айтдим-да, қўйларимизнинг ёзги юнгидан ажабтовур ип йингирдим. Кейин қўшни овулдаги қариндошларимизникига бориб, икки кун ичида бир жуфт қўлқоп тўқиб келдим. Қўлқоп жудаям чиройли чиқди. Аммо уни ювишга имконим бўлмади.

Уйга қайтгач, ноилож қўшни қиз Лоладан илтимос қилдим, у қўлқопни ювиб бермоқчи бўлди.

Совун кулчасидан ярмини канопада қирқиб, қўлқопларни олганча ташқарига ҳозирланиб турувдим ҳамки, қаршимдан ойим чиқиб қолса бўладими. Совун бўлаги билан қўлқопларни апил-тапил орқамга яширдим.

— Қўлингдаги нима, нега яширяпсан? — сўради ойим ҳайрон бўлиб. Мен қизара-бўзара:

— Анави... Ҳеч нарса... — дедим чайналиб.

Яхшиямки, ойим ижиклаб сўраб-суриштиради. У қўлимда совун борлигини сезган бўлса-да, лом-мим демади.

Ҳуснихотима хола қизи Лоланинг самоварда сув қайнатиб совун билан қўлқоп юганини кўрган албатта. Лола ойисининг саволига жавобан, бу Зайтунанинг қўлқопи, дебди.

— Нега ўзи юва қолмайди? — деб сўрабди Ҳуснихотима хола.

Лола бу саволга жавоб беролмабди.

У қўлқопни авайлабгина чордоқда қуритибди. Шунинг учун бўлса керак, менга келтириб берганида қўлқоп ғоз пагидай майин, илиққина эди.

Мен қўлқопни қоғозга ўрадим-да, пешматимнинг қўйин чўнтагига солиб қўйдим. Оқшом илиқ, кўйлақда юрсам ҳам совқотмас эдим, лекин пешмат киймасам, қўлқопни қаерга ҳам қўярдим.

Рафис билан учрашишга олдиндан ваъдалашмагандик. Бугун унинг сўнгги оқшоми бўлиб, эртаси жўнаб

кетиши керак эди. Кечки пайт кўчада ўйнаётганимизда ҳам бир-биримизга ҳеч яқин кела олмадик. Ниҳоят, мен қизлар билан бирга юқори томонга йўл олдим, Рафис эса болаларга қўшилиб пастга қараб кетди.

Дугоналарим билан хайрлашдим ҳам, аммо негадир уйга киргим келмай, дарвоза тагида биқиниб Рафисни кута бошладим. Танҳо ўзим қоронғида уни анча вақт кутдим. У ниҳоят келди...

Биз жудаям оз гаплашдик. Ҳатто хат ёзишиш имкониятидан ҳам маҳрум эдик, чунки овул почтальони хатни албатта дадам ёки оймга бериши турган гап эди.

Дарвоза ёнидаги скамейкада ёнма-ён ўтирардик. Мен қўлқопни қандай беришни ўйлаб, нуқул оёғим билан қоронғида ер чизардим. Қимирлаганим сайин чўнтагимдаги қоғоз шитирларди. Рафис буни сезиб, сўради:

— Чўнтагингда нима шитирляпти?

Ёзинг қоқ ўртасида қоғозга ўралган қўлқоп совға қилишим бирдан ўзимга нашъа қилди. Бир оздан сўнг, нима бўлса бўлди дедим-да, таваккал қилиб чўнтагимдаги совғани олдим:

— Бу... сенга...

Уша учрашув оқшомидан сўнг уйга қайтган Рафис биров кўриб қолмасин деб қўлқопни чамадонининг энг тагига яшириб қўйган. Ярим тунда унинг чамадон титкилаётганини онаси сезган. Азонда, ўғли донг қотиб ухлаётганда у буюмларни жойлай туриб, қўлқопга кўзи тушиб қолган. Қувончдан ўзини қўярга жой тополмай қолган.

— Мана, менинг ўғлимга ҳам қизлар қўлқоп совға қилишар экан-ку!— дея она қўшниникига югурган. Худди шу пайт бу ерда Лоланинг ойиси Ҳуснихотима холага дуч келган...

Шундай қилиб Рафисга қўлқоп совға қилганим бутун овулимизга дoston бўлди.

Рафиснинг машинага ўтириб, темир йўл бекатига кузатиш менга насиб этмади. Овулдаги болалар эзилган юрагимни баттар эзиб:

— Қўлқоп... қўлқоп... қўлқопнинг бир пойини поезд босиб кетди,— дея калака қиладиган бўлиб қо-

лишди. Улар очиқдан-очиқ жиғимга тегишар, чунки энди ҳимоячим кетиб қолганди.

Рафисни кузатгани борган болалар бекатдан қайтиб келишгач, ўта бемаънигарчилик қилиб қўйганимни англадим. Ажабо, ёзнинг иссиқ палласида ҳам жун қўлқоп совға қиламанми-а? Агар яна дийдор кўришиш насиб этса, Рафисга албатта каштали кўйлак тикиб берганим бўлсин, дея қайта-қайта ўзимга сўз берардим.

У пайтлар овулимизда машиналар кам қатнарди. Мотор овози эшитилди дегунча, Рафис келяптимикин, дея кўчага нигорон тикилардим. У қайтмади. Бир йилдан сўнг мен ҳам овулни тарк этдим. Мен жанубга йўл олдим, Рафис эса шарқ сари кетганди. Хуллас, биз ортиқ дийдор кўришолмадик.

Орадан анча йиллар ўтгач, баъзи нарсаларни билиб олдим: ўшанда Рафис поездга билет ололмаган экан. Ноилож вагон эшигига осилиб кетибди. Ёз бўлса-да, кечалари вагон тутқичлари муздек бўлар экан, лекин Рафиснинг қўллари совқотмабди, чунки унинг мен совға қилган ғоз патидай майин, иссиққина қўлқопи бор эди...

Юрагимда узоқ йиллар қишининг қорлари қатла-ниб ётибди. Назаримда, бу менга заррача ҳам таъсир қилмайдигандай. Сиртдан қарагандагина шундай туюлади. Аслида эса қават-қават қор кўрпаси остида кўз илғамас, аммо умрим ёзининг тошқин сувлари сизиб оқарди...

Пақиримни қор сувига тўлдира бошладим. Мусаффо, тиниқ сув тубида ҳали эриб битмаган оппоқ қор кўринапти.

Ботирганим сайин ёғлоғидан пақирга тил-тиниқ сув тушарди. Овулга пақиримда қор сувини, дилимда эса Рафиснинг қўшиғи оҳангларини, унутилмас илк муҳаббатим ҳароратини олиб қайтардим.

НЕВАРА

Ферузага

Улар иккаласи бараварига бир кунда бетоб бўлиб қолишди...

Ноябрь ойи эди. Илиқ, серёмғир октябрдан сўнг ҳаво жудаям совиб кетди. Бир ҳафта ичида ер музлаб, Оқ Эдил сатҳи муз билан қопланди. Изгирийн баданни тешиб юборгудай. Лекин ҳамон қордан дарак йўқ, бадқовоқ кунлар совигандан совиб борарди.

Ёз бўйи эшик тагида ўйнаб юришга ўрганиб қолган ўғлимиз тонг отган заҳоти кўчага чиқаман, деб ҳархаша қила бошлади. Қаҳратон совуқда Салавот ташқарига чиқмаслиги учун ўйлаб топмаган баҳонамиз қолмади. Уйимиз ҳар турли ўйинчоқларга тўлиб кетган. Лекин ўғлимиз тушмагур, унча-мунча нарса билан овуна қолмас, ҳадеганда ўйинчоқлар жонига теккани учун қуёш милт этган заҳоти кўча эсига тушарди-да, эски ўйинчоқ самосвалини кўтарганча остона ёнига бориб оларди.

— Бувижон, кўча! Бувижон, кўча!..

Болакайимизнинг топиб олган гапи шу эди. Биз уни алаҳситмоқчи бўлардик:

— Вой-бу, қара, ташқари жудаям совуқ, чиқа кўрма-я. Кўчада аямажиз юрибди. Хуржунида олиб кетиб қолади сени!..

Аммо Салавот алдовларга кўнмай, қайсарлик билан ҳамон ўша гапини такрорларди:

— Кўча!.. Кўча!..

Айтганига кирмаганимиздан кейин ўғилчамиз йиғлашга тушарди.

Гулдор билан мен институтда дарс берамиз. Мен иккинчи курсни ўқитаман, Гулдор бўлса эндигина биринчи курсга дарс бера бошлаган. Ишимиз-ку асли-

да оғир эмас, лекин ҳай-ҳай, уйдаги аҳволимизни асти гапира кўрманг! Тонг отар-отмас икковлон алоҳида-алоҳида стол ёнига ўтириб лекцияга тайёрланамиз, контроль ишлар, курсовойларни текширамиз. Сўнгра биримиз минимум тайёрлаш, иккинчимиз диссертация ёзишга киришамиз. Қўйинг-чи, бош қашишга қўлимиз тегмай қолади. Булар ҳам етмагандай Салавотнинг ўралашиши... Охири сабримиз тугаб, эр-хотин икки ёқдан болакайга ўшқира кетамиз:

— Ҳой, бас қил энди...

— Қараб тур сени ҳозир...

Шунда қайнонам Салавотни аста кийинтиради-да:

— Юр, қароғим, юра қол,— дея ўғлимизни ташқарига олиб чиқиб кетади. Улар ҳар куни ўзимизнинг Тўқай кўчасидаги жўкзор хиёбонида сайр қилишади...

Уша куни ўғлимиз уйқудан қандайдир инжиқланиб уйғонди. У ҳар доимгидай «кўчага!» деб тархашлик қилмас, нуқул минғирлаб асабга тегарди. Тоқати тоқ Гулдор:

— Жонимга тегиб кетди бу бола,— деди-да, китобларини бир четга суриб қўйди. Мен ҳам ишимни йиғиштирдим:

— Бунақада ҳеч нарса қилиб бўлмайти-е... Ке, кўнглига қарай қолайлик, зора овунса.

Шундан сўнг эр-хотин полда қарама-қарши ўтириб олиб, ўйинчоқ машинани навбат билан бир-биримизга қараб сура бошладик:

— Уҳў, юриши зўр-ку!.. Қарасанг-чи, Салавот, бир қара...

Уғлимиз бизга ҳатто қиё ҳам боқмай, сандиқ устида пайпоқ тўқиб ўтирган бувисига яқинлашиб, тагин унинг энгини тортқилай бошлади:

— Бувижон, кўча!.. Бувижон, кўча!..

Қайнонам ҳар қачонгидан ҳам баттар ийиб кетди:

— Вой, қоқиндиқ, юра қол, айланай. Пайпоқни тўқиб қўя қолай дегандим. Майли, кейин тўқирман қолганини. Эртага иссиққина пайпоқда оёғингнинг жони киради.

Салавот бувисининг гапини тушунгандай лабларига жилмайиш ёйилди. Ун беш йил билим эгаллаган биз — иккивурдай ўқитувчи ҳали икки ёшга ҳам тўлмаган болакай дилига йўл тополмаган бир пайтда саводсиз кампир уни осонгина юпата оларди.

— Неварангизнинг кўнглига қарайверасиз-а, ойи,—
ўпкalandи Гулдор.

— Бир айлантириб келмаса бўлмайди, қизим,—
деди кампир.— Ҳали гўдак-ку ахир бу, дилидагини
тушунтиролмас...

Қайнонам тагин нимадир демоқчи эди, аммо у ёғи-
ни гапирмай қўя қолди. Хафа бўлди шекилли, деб ўй-
ладим мен.

Буви билан невара кийинишгач, Салавот шалоқ
самосвалини судраган қўйи улар ташқарига йўналиш-
ди. Лекин орадан бирор соат ўтар-ўтмас сайрчилар
изларига қайтиб келишди.

— Дўқондан нарига ўтмай қўя қолдик,— деди
қайнонам. У бир қўлида нон, қанд-курс тўла сетка,
иккинчи қўлида Салавотни кўтариб олган, ўғлимнинг
қўлида бўлса ўйинчоқ самосвал кўринарди. Кампир
ҳарс-ҳурс қилиб неварасини ерга қўйди.

— Бувингга ортмоқланиб олибсан-да!— койинди
Гулдор Салавотдан.— Кап-катта бўлиб қолгансан-ку.
Ҳа, эси йўқ!

Бу гапдан қайнонам ранжиди:

— Боланинг аҳволини кўрмаяпсанми?

Дарҳақиқат, ўғлимнинг башарасига қараб қўрқиб
кетдим. Унинг ушоққина юзи баттар чўкиб гезарган,
хириллаб нафас оларди. «Томоғидан шикоят қилаёт-
ганди, дарди анча оғир экан-да», деган фикр кечди
хаёлимдан. Бу орада кампир устки кийимини ечиб
бўлганди.

— Ҳозир Салавотга горчица қўйиб қўяман. Қизим,
сен ўрин сол, мен сув иситай.— Қайнонам шундай дея
ошхонага йўналиб газ плитасини ёқди.

Энди умуман ўтириб ишлаш кўнглимга сиғмасди.
Гулдор ичкари хонада ўрин тайёрлай бошлади. Мен
Салавотни ечинтирдим. Ўғлим бечора қаршилик қил-
мади. Бошқа вақтда у нуқул «ўзим» деб қўлимга ёпи-
шарди, ҳозир бўлса жимгина турар, кўзлари киртайиб
кетганди. Салавотни ечинтириб, кўтаргандим, у боши-
ни кифтимга қўйди. Мен ўғилчамнинг мурғак гавдаси-
ни авайлабгина кўксимга босдим. Сув исигунча уни
шу қўйи кўтариб турдим. Қайнонам тоғорага сув қуй-
гач, неварасини олиш учун қўл узатди. Кампирнинг
белида боди бор, хиёл оғир нарсани ҳам кўтара
олмасди.

— Уринманг, ҳозир Гулдорнинг ўзи келиб олар,— дедим мен.

Гулдор ўрин солиб бўлгандан кейин она-бола Салавотнинг оёқларини хийла вақт горчицали сувга тиқиб туришди. Сўнгра болакайнинг юзини ювиб юмшоқ сочиқ билан артишди-да, ўрнига ётқизишди. Мен градусник келтириб бердим. Салавотнинг иссиғи ўттиз етти яримга кўтарилганди.

— Доктор чақира қоламизми? — деди Гулдор.

— Қўй ўша доктор-мокторларингни, энди касал бўлаётгани йўқ-ку Салавот. Фойдаси йўқ чақирган билан. Кошки бола боёқишнинг дардини аритса. Дори қоғоз ёзиб беради холос докторинг. Кейин токчада чанг босиб ётади у қоғоз. Кўрасан, эрталаб боланг отдай бўлиб кетади. Қўй, яхшиси доктор чақириб овора бўлмай қўя қол, қизим.

— Қайдам, тагин ўзингиз биласиз, ойи,— деди Гулдор.

Қайнонам пишириб келтирган сутидан ширчай қилиб, уни иссиқ-иссиқ неварасига ичирди. Салавот бувисига итоаткорона бўйсунар, ўзи ҳам гўё тезроқ тузалишни истаётгандай эди.

— Энди яхшилаб терласин, худо хоҳласа, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетади,— деди қайнонам. Аммо ҳозир унинг ўзининг ҳам тоби қочганлиги сезилиб турарди.

— Анча чарчабсиз, хиёл ётиб, нафасингизни ростлаб олсангиз бўларди,— дедим мен.

Кампир қўл силтаб қўйди.

— Йўғ-е, куёв, ётиш нимаси, ундан кўра шўрва ташлаб қўяй. Ҳали замон очиқиб уйғонади Салавотгинам.

— Шўрвани ўзим қиламан, ойи, сиз бемалол дамнингизни олаверинг,— деди Гулдор.

— Йўқ, ётмайман. Ўз ҳолимга қўйинглар мени. Кекса одам, сал ҳарсиллаган бўлсам ҳарсиллагандирман-да.

Қайнонам тўғри гапирмаганди. У одатда мазаси бўлмаса ҳам тиниб-тинчимас, бирпас ётгандай бўларди-да, тагин юмушга тутинарди. Ғашимиз келмаслиги учун гоҳо бирор нарсада маслаҳатлашиб қўярди. Дўконга чиқиш, бозор қилиш ҳам унинг зиммасида эди... Кун сайин қассобдан янгигина сўйилган лаҳим қўй

гўшти олиб келарди. Ўзи қўй гўшти истеъмол қилмас, озроқ ёвғон шўрва билан эзилган картошка тановул қиларди холос. Кейинчалик шўрвага ҳам иштаҳаси қолмади. Чойу қотган нон билан кун кечирарди. Оқ ёғни умуман оғзига олмасди.

Уша куни қайнонам ўзи қозон қайнатди, овқатдан кейин идиш-товоқларни ювиб қўйди. Сўнгра ечинмай ёта туриб:

— Боладан хавотирланманглар, ўзим қараб турман, — деди.

Биз одатдагидай соат ўн бирга қадар ишлаб ўтирдик. Невара-буви ухлашган бўлишса керак, хоналари жимжит эди.

Тунда бола йиғисидан уйғониб кетдик. Кампир ўрнидан туриб, Салавотни қўлида кўтариб олган:

— Бўлди... бас... қўзим... ухла,— дея зўр бериб болани овутмоқчи бўларди.

Биз уйғонганимизни кўргач, у:

— Бадани алангаи оташ-а, э худойим-ей, энди нима қилдик? — деди-да, каравотга суяниб қолди.

Мен жадал Салавотни қўлимга олдим.

— Вой ўлмасам, бошим айланиб кетяпти,— деди кампир.

— Ечиниб, кўрпага киринг, ойи,— деди Гулдор.

Кампир ўринга чўзилди.

— Менга нима бўлди, болаларим... Ҳеч қачон ўзимни мундоқ сезмагандим. Э парвардигор, ётиб қолмайин-да ишқилиб... — Бу қайнонамнинг мен билгандан бери биринчи марта шикоятмуз зорланиши эди.

— Бўлмаган гапни қўйсангиз-чи, ойи,— деди Гулдор.— Ўзингизни уринтирманг, деб неча марта айтаман сизга.

Хотиним раҳмдил бўлса ҳам тили анчагина аччиқ эди. У ўғлини ўринга ётқизди-да, градусник қўйгач, индамайгина каравот кунжигга чўкди.

Биз уйғонганимизни кўрган Салавот энди йиғлашдан тўхтаганди. Аслида унинг йиғлашга ҳам ҳоли йўқ, мажолсиз қиёфада базўр хўрсинарди. Бизни танимасди ҳам шекилли. Градусникка қарасак, боланинг ҳарорати қирқ даражага кўтарилиб кетибди.

Чироқнинг хиралаштирилган нури, аёзли тун зул-

мати ва ўғлимнинг ночор аҳволидан дилим вайрон бўлиб кетди. Назаримда машъум ажал мурғак жигарпорамга чангал солмоқчидай туюларди. Ичимда нимадир узилиб кетганидай бўлди-ю, лаънати ўлимни тўхтатмоқ мақсадида ўғлим устига энгашдим.

— Тойчоққинам! Айт, қаеринг огрияпти, айт, ҳозир ўзим тузатаман!

Салавотнинг алангаи оташ бадани юзимни куйдириб ўтгандай бўлди. Болакай мутлақо гапиролмас, киртайган кўзлари билан менга жимгина, мижжа қоқмай тикилар, нимадир дейишга тараддудланарди. Шум ўлим қутқуси таъсирида эсхонам чиқиб: «Наҳотки... наҳотки?»— дея олдим холос. Пичадан сўнг ниҳоят Салавот овоз чиқарди:

— Ага!..

— Бу нима деганинг, шунқорим?

— Қани, дадаси, дори ичириб кўрайлик-чи, зора иссиғини туширса,— деди Гулдор.

Шундан сўнг у аптечкани қовлаштириб, норсульфазол топди-да, ярим таблетка ўрнига бутунини ичирди. Салавот ўқчиб кетиб йиғлай бошлади.

— Ага!..

— Вой дўмбоққинам!— деди қайнонам.— Нуқул шунақа дейсан-а. Қаерданам келиб қолдийкин тилинганга бу сўз. Музыка қўйинглар-чи, зора овунса.

Менинг бошим қотиб қолди: ҳозир ярим тун бўлса, кампиримизнинг тоби келишмай турибди. У соғлиғида ҳам шовқинни ёқтирмайди. Биз радиолани кўпинча Салавот туфайлигина, ўшанда ҳам қайнонам уйда йўқлигида қўйишга одатлангандик. Пластинка айлана бошлаган ҳамоно Салавот ҳамма нарсани унутиб «Ага!» дерди-да, бошини бир томон энгаштирган кўйи вужуди қулоққа айланарди. Мен бир Гулдорга, бир қайнонамга қараб олдим.

— Қўйинглар пластинкани,— деди кампир.

Ноилож радиола қулоғини бурадим. Симфоник оркестрнинг овози янграб, унга гармонь жўр бўла бошлади. Қоронғи тун қўйнида олисдаги Эдилнинг ёқимли тўлқин уриши эшитилгандай бўлди. Бу «Эдил ёқасида» асаридаги «Феруза арияси» эди. Ҳозиргина инқиллаётган Салавот тўлқинга бош қўйгандай аста-секин кўзи юмилиб, охири ухлаб қолди. Кўнглим ўрнига тушиб, тагин бир-иккита пластинка қўйдим.

Шундан сўнггина аста радиолани тўхтатдим. Энди бемалол ўринга чўзилса ҳам бўларди. Лекин бошим ёстиққа тегар-тегмас тагин:

— Ага!..— деган овоз эшитилди.

— Чалсанг-чи музыкангни, куёв, чала қол энди,— деди кампир.

У пайтларда узоқ айланадиган татар пластинкалари йўқ, салдаёқ тугаб қолгучийди. Мириқиброқ ашула тингланмоқчи бўлинса, пластинка кетидан пластинка қўйиб туришга тўғри келарди. Шунинг учун узоқроқ айланадиган пластинка ахтара бошладим. Бунақа пластинка уйимизда кўп эмас, тўрттами-бештагина эди. Шу пайт эсимга Эдвард Григ тушиб қолди. Бизникида ўша бастакорнинг «Пер Гюнт» деган сюиталари бор-ку! Григ музыкаси татар куйларига яқин, дарров дил торини чертарди. Сольвейгнинг булбулдай овози қанчалар жарангдор! Қайнонам безовта бўлмаслиги учун ўша Григнинг музыкасини қўйдим.

Мана, бу пластинка ҳам тугаб қолди. Салавот ухлаб ётибди. Мен жимгина кутиб турдим. Пластинка алмаштириш вақти ўтиши билан ўғлим тагин безота бўла бошлади. Шундан сўнг бугунги уйқум барибир харом бўлишлигини тушуниб, чироқни ўчирдим-да, кетма-кет Григ пластинкаларини қўявердим. Ёлғиз «Сольвейг қўшиғи»нинг ўзи йигирма мартача такроланди. Бу қўшиқ жонимга тегиб кетган, қаттиқ уйқум келарди. Уйқумни қочирмоқчи бўлгандим, аммо эп-лолмадим. Менинг аҳволимни пайқаган қайнонам:

— Ётиб ухла энди, куёв, бу ёғига мен қўйиб турарман пластинкаларни,— деди.

Салавот соат учлардагина қаттиқ ухлаб қолди. Радиола қизиб, уй ичини резина ҳиди тутиб кетганди.

Анча кеч ётсам ҳам аммо ҳар кунги вақтда уйғондим. Кампир ошхонада куйманиб юрар, одатдагидай биз туришимизга овқат иситиб, чой қайнатарди. Аммо саломатлиги яхши эмас.

— Уринавермай, ётсангиз бўларди,— дедим мен. Гулдор ҳам гапимни қувватлади.

— Неча марта айтдим, унамаяптилар.

— Бугун анча дурустман,— деди қайнонам.

Салавот ҳам анча тетиклашган, ҳарорати ўттиз саккиз даражада, йиғламасди. Лекин барибир доктор чақирмасликнинг иложи йўқ эди. Чунки ҳарорати эр-

талаб ўттиз саккиз бўлгани билан кечга томон кўтарилиб кетмаслигига ҳеч ким кафолат беролмасди. Гулдор бугун ишга соат тўққизда бориши керак экан, у кийина туриб нималар қилишимни тайинлай бошлади.

— Норсульфазол столим тортмасида, ярим таблеткадан ичириб, ҳар соатда иссиғини ўлчаб туринг. Мен доктор чақириб кетаман.

Қайнонам билан икковлашиб Салавотга дори ичирдик. Шундан сўнг кампир ошхонани йиғиб-тергач, бундай деди:

— Мен бирров бозорга бориб келай, куёв. Зора ҳавода энгил тортсам,— дедию негадир дераза олдига борди.

Биз шаҳар чегида яшаймиз. Уйимиз орқасидан Салавот номли кўча ўтади. Бу шаҳарнинг чегараси. Хиёл юрмаёқ тубида Оқ Эдил тасмадай чўзилган баҳайбат жарлик бошланади. Жарлик устига осма темир кўприк қурилган. Кўприкдан ўтган заҳоти баланд тўғонга дуч келиш мумкин. Худди шу ерда ёз пайтлари сув тошадиган «Лўли яланглиги» четидан Оренбург йўли бошланади. Йўлнинг сўл томони Оқ Эдил, ўнг томони бепоён Дим тўқайзори. Бизнинг қўрғон қўшиқларда мадҳ этилувчи буюк тоғ этагида жойлашган. Деразамиздан қирқ-эллик чақирим нари ҳам кўриниб туради. Уша, олтиндай товланиб кўзга ташланувчи жойларда қайнонамнинг киндик қони тўкилган, бўйи етган овули жойлашган. Оренбург йўли унинг овули четгинасидан ўтар экан.

Кампир ўтмишини эслаб турди-турди-да, кейин:

— Эсиз умрим!— дегач, деразадан кўзини олди. Лекин шу пайт унга нимадир бўлди, деразадан узоқлашмаёқ:— Вой худойим!.. Вой, узилди!..— дея қорнини чангаллаганча букчая бошлади. Агар мен суяб қолмасам, шартта ағдарилиши турган гап эди.

Кампирни дарҳол ўз хонасига олиб кирдим. У ўша-ўша букчайган кўйи ўринга думалади.

— Доктор чақира қолайми?— деб сўрадим мен.

— Йўқ, овора бўлма, керак эмас. Салавотга келди-ку доктор, ўшанга кўрсата қоларман. Ҳозир грелкага иссиқ сув қуйиб берсанг бўлди.

Доктор кириб келганда уйимизда икки бемор ётар, радиолодан Сольвейг хониши тараларди.

Салом-аликдан сўнг мен аҳволни тушунтирдим.

— Шундайми ҳали,— ҳайрон бўлди доктор.—
Унда музикани тўхтатманг. Сизга халақит бермаяптими музика, онахон?

— Йўқ, сираям,— жавоб қайтарди кампир.

Доктор Салавотни яхшилаб текшира бошлади. У узун-узун, нозик бармоқлари билан ўғлимнинг кўкрагига панжа қўйиб тўқ-тўқ уриб кўргач, томир тепишини санади, ўпка, юрак фаолиятига узоқ қулоқ тутдида, кўз милки, томоғини кузатувдан ўтказди.

— Упкасига сув йиғилибди боланинг, пневмания дарди бор,— деди у ниҳоят.

Сўнгра болалар докториман деб ўтирмай, қайнонамга яқинлашди. Унинг ҳам атрофлича кўздан кечирган бўлса керак, кампир докторни алқаб қўйди.

Ниҳоят докторнинг овози эшитилди:

— Манави ерларингиз оғримасмиди, онахон?

— Анчадан бери безовта қилиб келади, қизим.

— Зотилжам бўлмаганмидингиз?

— Қайдам, бўлса бордир, бир қур тумов тутувди. Оёқда ўтказиб юборгандим.

— Ҳим-м... Ётмабмидингиз ҳамми?

Қайнонам бу саволга жавоб қайтармай, қўл силкиб қўйди холос.

— Участка докторини чақирганингиз маъқул,— деди доктор аёл қўққисдан.

— Қўй, қизим, бошқаларни овора қилма, ўзинг бирор дори ёзиб бера қол-да...

— Йўқ, онахон, албатта чақириб керак.

Доктор аёл ўрнидан туриб, бизнинг хонага чиқди.

— Сизлар овора бўлманглар,— деди у менга.—
Участка докторини йўлакай чақириб кета қоларман.—
Сўнгра Гулдорнинг столи ёнига ўтириб, дори қоғози ёзишга киришди. Қоғозларни бирма-бир тушунтириб менга узатди:

— Ҳаммасидан олдин манави пенициллина бугуноқ топишга ҳаракат қилинглар. Мабодо тополмасанглар, ҳамширага айтинглар, ўзида борини бериб юборсин.

Доктор аёл кампирнинг исм-шарифини ёзиб олиб, кетишга қўзгалди.

— Майли, Салавотжон, хайр бўлмаса! Мен душанбада яна бир хабар оларман. Музикани қўяверинг-

лар. Ҳозир унинг учун энг зарури хурсандчилик, юраги сиқилмасин. Сиз ҳам тезроқ тузалиб кетинг, онахон.

Жудаям хушмуомала эди бу доктор аёл.

Участка докторимиз соат ўн иккидан кейингина кириб келди. Бу хўппасемиз аёл саломлашиб ҳам ўтирмай:

— Бемор шу уйдами?— деди-да, пальтосини илгакка осиб, тўппа-тўғри ичкарига йўналди.

Бундан хиёл олдинроқ кампирнинг касали қаттиқ хуруж қилган, у қарийб беҳуш ётар эди. Докторнинг:

— Хўш, нима безовта қиялпти сизни?— деган саволига қайнонам чала-чулла базўр жавоб қайтара олди холос:

— Манави ерим... Тикка турганимда... ичимда... Нимадир... узилиб кетгандай... Кўнглим ағдарилиб...

— Ҳеч нарса англаб бўлмапти,— деди участка доктори.— Тўхтатсанглар-чи анавингларни. Бемор ётган жойда музика қўйиш нимаси?

Мен радиолани шартта тўхтатдим.

— Музика анави болага зарур,— дея жавоб қайтарди менинг ўрнимга қайнонам.— Шугина жонига оро қиялпти шўрлик гўдакнинг... Асти аҳволи меникидан ҳам оғир унинг.

Доктор савол беришда давом этди:

— Қачон мазангиз қоча бошлади?

— Шу бугун,— деди кампир.— Олдинига манави ерим тортишиб оғригандай бўлди... Кейин биқинимга ўтди оғриқ.

— Манави ерингиз оғрияптими?.. Бу ерингизми?..— дея доктор қайнонамнинг қорнини босиб-босиб кўра бошлади. У сўраган сайин кампир инграб-инграб қўярди.

— Оғир кўричак,— деди ниҳоят участка доктори.— Дарҳол «Тез ёрдам» чақириш керак. Бугуноқ операция қилмаса бўлмайди!

Кампирга йўлланма ёзди. Доктор кетгач, мен унинг ёзган қоғозини олиб ўқидим. Диагноз ёнгинасига ўроқдай савол белгиси қўйиб қўйилганди.

— Нима ёзибди?— дея сўради қайнонам.

— Ҳеч нарса, кўричак дебди холос...

«Тез ёрдам» станцияси уйимиздан узоқ эмас, уч минутчалик йўл эди. Гулдор дорихонадан қайтган

заҳоти ўша ерга шошилдим. Навбатчи аёл йўлланмани кўздан кечирди-да, ўзига нимадир ёзиб олгач, менинг қўлимга қайтарди.

— Ҳозир машина бориб қолади, бемор тайёр бўлиб турсин.

Гулдор онасига тоза кийимларини кийдирди, кампир: «Этим увишиб кетяпти, қизим», дегани учун қишқи пальто, пиймани ҳам ҳозирлади.

Шундан сўнг қайнонам:

— Юра қол, куёв, биз чиқиб турайлик, излаб юришмасин тагин,— деди-да, ўрнидан қўзгалди.

Мен бир қўлимда Салавотнинг курсичаси, иккинчи қўлим билан кампирни қўлтиқлаган кўйи ташқарига етакладим. Қайнонам эшик тагида курсичага ўтиргач, қандайдир шикаста овозда:

— Гулдорни қийнаб қўйма, куёв бола,— деди.— Гўдаклигидан пахпахлаб ўстиргандим уни!...

Мен буни кампир огоҳлантирмаса ҳам билардим, Гулдор сўзлаб берганди. Марҳум қайнотам замонасининг анча билимдон кишиси бўлган. «Нақ Қозонда!»ги муаллимлар мактабини тугатиб қайтгач, умрининг охиригача татар болаларига рус тилидан дарс берган. Хотинга ёлчимаган холос: уч марта уйланиб, учала хотини ҳам вафот этиб кетган. Улардан етти нафар фарзанд қолган. Ҳозирги қайнонам бола кўрмаса ҳам ўша етти ўғил-қизни қаноти остида парваришлаб ўстирган. Булар етмагандай, олдинги эридан кўрган қизининг икки боласини ҳам тарбиялаб мактабга кузатган. Мана энди бизнинг ўғлимизни...

Аммо кампир менга булар ҳақида гапириб ўтирмади.

— Ҳозир унинг сендан бўлак суянадиган одами йўқ, куёв бола. Дадаси қирқинчи йили вафот этиб кетди. Бир эмас, бешта акаси бор эди, улар ҳам урушда нобуд бўлишди. Рафқатим Гулдор билан бир онадан эди боёқиш... Эсиз-эсиз йигитлар. Етти фарзанддан иккитагина опа-сингил қолишди. Опасининг ўз оиласи, ўз ташвиши бор... Хуллас, куёв бола, ҳозир ҳамма ўзидан ортмайдиган замон... Кафтингда кўтарсанг арзийди. Гулдорим эрқароқ ўсган бўлса ҳам қўлли-оёқликкина...

Шу пайт эшик очилиб, остонада Гулдор пайдо бўлганди, кампир гапини тўхтатди.

«Тез ёрдам» машинаси келганда қайнонам мушт-даккина бўлиб Салавотнинг курсичасида ўтирарди. Ёгоч уйимизнинг олдига тахта билан ўроғли дарвоза-хона қурилган. Мен дарвозадан чиқиб, қўл кўтаргандим, машина нақ уйимиз ёнида тўхтади.

— Замбил керак эмасми?— сўради ҳамшира.

— Йўқ, овора бўлманглар,— деди кампир,— ўзим юриб чиқа қоламан...

Шундай бўлса-да, Гулдор билан ҳамшира қайнонамнинг икки қўлтиғидан суяшди. Кампир ташқари-га йўналаётиб мен томонга бошини бурди:

— Бўлди, ичкарига кира қол, куёв бола. Салавот йиғлаётгандир. Хўп, хайр, яхши ўтиринглар...

Машина кузги қатқалоқ кўчада қайиқдай чайқала-чайқала нари юриб кетди. Мен ҳозиргина қайнонам ўтирган курсичани олиб ичкарига кирдим. Ҳамон тўхтамаган радиоладан ҳинд хонандаларининг жўшқин қўшиғи янграрди:

«Мулмулкина дек мулмулки...»

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмаёқ Гулдор қайтиб келди. Кампирни яқингина кварталдаги биринчи клиник касалхонага ётқизишибди.

— Ойимнинг каравоти иккинчи катта дераза тагида. Совуқ бўлмасмикин ишқилиб дераза таги? Ёстиғи ҳам юмшоқ эмас экан.

Шунга қарамай Гулдорнинг кўнгли анча тўқ эди. Касалхонада ойисининг узоқ бир қариндошини учратиб қолибди. У киши ўша ерда доктор экан.

— Бу ёғи яхши бўлди,— деди Гулдор.— Операцияни ҳам ўша Айрат ака қилади. Соат олтида.— Хотиним шундай дея туриб ёстиқлар ичидан юмшоқроғини олди.— Элтиб бера қолай шуни, анча юмшоқ экан.

Гулдор шу чиқиб кетганча соат тўққиздагина қайтиб келди-да, устки кийимини ҳам ечмай чуқур «уф» тортиб стулга чўкди.

Узоқ кутиб не хаёлларга борганим учун сабрим чидамай сўрадим:

— Хўш, қалай? Операция қилишдимми?

— Ҳа...— Гулдор ўпкаси тўлиб ҳўнграб юборди.— Ёсизгина ойигинам!.. Бу ёғи тамом энди...

У йўл-йўлакай йиглаб келган бўлса керак, кўзлари шишиб кетганди.

— Гапирсанг-чи, ахир нима дейишди докторлар?

— Нима дейишарди!.. Узингни қўлга ол, дейишди. Ёришибди-ю, қайта тикиб қўя қолишибди...

Гулдор азонда қайтиб келди. Руҳи тушган, чарчаган эди.

— Кечаси билан мижжа қоқмай чиқди бечора ойим. Узи ўша аҳволда-ю, нуқул бизнинг ташвишимизни қилади. Қийналиб кетдинг, қизим, хиёл мизғиб олсанг-чи, ке, бошингни қўй. Уйга бора қол энди. Эринг Салавот билан қийналаётгандир, бор, бирор иссиқ овқат едириб кел уларга, деди...

Гулдор икки-уч соатгина ўринга чўзилиб, уйқуси чала ҳолда дарс беришга югурди. Шу кетганча соат бешларда қайтиб келди. У кетаётганда ҳам, қайтаётганда ҳам ойиси ёнига бирров кириб чиқибди.

Мен яна аввалги саволимни такрорладим:

— Хўш, аҳволи қалай оингнинг?

— Қалай бўларди... Укол билан сақлаб туришибди. Бу аҳволда огриқни ҳам сезмай қўйса керак охири. Пича мизғиб олди холос. Умид қилиб ётибди ҳамон. Салавотдан кейинги боланглари ҳам боқаман ҳали, дейди. Кўнглимни кўтариш учун айтди бу гапни. Эсизгина ойигинам...— Гулдорнинг лаблари аламли бурилди.— Энди кимдан товуқ топсамикин? Товуқ шўрва ичгиси келяпти боёқишнинг.

Қўшниларимизнинг кўпчилиги товуқ боқишар, сўрасак ҳеч қийсиси йўқ демаслиги мумкин эди. Лекин мен товуқ сўйишни, Гулдор тозалашни билмасдик. Ким сўйиб, тозалайди энди товуқни?

— Гайша бувидан илтимос қилиб кўра қолсамкикин?— деди Гулдор.

Гайша хола қайнонамнинг энг яқин таниши эди. Кифтима пиджак ташлаб, ўша кампирникига бордим. Унинг тўнғич ўғли Гулфон ака «ҳозир» деди-да, қўлида пичоқ билан катак томон йўналиб, битта товуқни бўғизлаб келди.

— Бўпти, патларини ўзим юлиб берарман,— деди Гайша буви.

Соат ўнларда товуқ шўрва тайёр бўлди. Гулдор оппоқ идишга қуйилган шўрва йўлда совиб қолмаслиги учун уни яхшилаб ўради. Сўнгра менга қараб:

— Эрталаб қайтсам керак,— деди.

Мен уй чироқларини ўчириб, радиола ёнига ўтир-

дим. Чунки бугун ҳам кечга томон Салавотнинг аҳволи оғирлашган, пенициллин уколи фойда қилмай, ҳарорат қирқ даражага кўтарилганди. Бирдан-бир овуноқ музыка.

Бир маҳал узоқдан ёқимли қўшиқ аралаш қулогимга мунгли куй эшитилаётгандай бўлди. Бу куй лаҳза сайин кучаярди... Жиддийроқ диққат берсам, радиола ёнида ўтирганча мизғиган эканман. Кўзимни очдим у зўр бериб эшик қўнғироғи жиринглаётганини эшитдим. Ким бўлдикин бу, тинчликмикин? Дилим алланечук нохушлик сезарди.

— Ким бу?

— Мен...

Эшикни очиб остонада Гулдорни кўрдим. У қўнғироқ тугмасини босганча бармоғини олишга ҳам қурби келмасди. Электр включатели ёнгинасида бўлса ҳам чироқни ёқмаганди. Кечқурунлари ёлғиз ўзи уйда қолишга ҳам қўрқадиган Гулдор шундай бемаҳалда якка қайтганига ақл бовар қилмасди. Юрагим орқамга тортиб, базўр савол бера олдим холос: «Бир ўзинг қандай қилиб келдинг?» Лекин шу пайт унинг қўлтигидаги ёстиқни кўрдиму ҳамма нарсани тушуниб, бошқа савол бермай қўя қолдим ва ўралган кўйи қайтариб келинган шўрва билан ёстиқни пиқ-пиқ йиғлаётган Гулдорнинг қўлидан олдим.

Қайнонамнинг ўлими мени ҳам қаттиқ қайғуга солди. Уч кунгина олдин мана шу стол ёнида соппасоғ суҳбатлашиб ўтирган, ўз оёғи билан машинага чиққан кампир энди йўқ эди. Ҳа, ҳа, йўқ... Шу пайт мен ўлим даҳшатини жудаям яқиндан туйдим.

Бир қўлимда ёстиқ, иккинчи қўлимда маҳкам ўралган шўрва идиши билан серрайиб қолгандим. Шўрва ҳали совиб ҳам улгурмаганди.

Гулдор эзилиб-эзилиб йиғлашда давом этди:

— Кўзларимга тикилиб туриб жон берди-я, ойигинам!.. Мен ўлсам, қанотинг қайрилиб қолади энди, қизим, деди... Эсиз, эсиз, нима ҳам кўрди бу дунёда боёқиш? Бутун умрини бизга бағишлади...

Онаси бўзлаётганини эшитиб, ўғлим ҳам йиғлашга тушди.

— Пластинка айлана турсин, зора пича қайғуни енгиллатса.

Бу орада тонг ҳам отди.

Эрталаб марҳумани келтириш тараддудига тушдик. Энг олдин радиолани Салавотнинг бўлмасига киритиб қўйдим. Икки столни ёнма-ён қўйиб, хона ўртасида жасадга жой ҳозирладик. Гулдорнинг ҳеч нарсага қўли бормас, ҳеч нарса кўнглига сиғмасди. Зарур юмушларни қўшнилар бажаришар, мусибатимизга ҳамдард бўлишарди. Тўрт нафар эркак марҳумани олиб келишга бордик. Касалхона яқин бўлгани учун машина ёллашга ҳожат йўқ эди.

Касалхонада кексароқ бир ҳамшира бизни ертўладаги бўлмага етаклаб тушди. У қоронғиликда хира чироқни ёққанди, беихтиёр ортимга тисарилдим: муздек ертўла бўлмасида устига оқ чойшаб ёпиқли қайнонам ётар эди. Биз уни замбилда ташқарига олиб чиқдик. Чиққан эшигимиз шундайгина зинапоё остида эди. Зинапоёда турган беморлар ортимиздан қараб қолишди.

— Замбилни ҳозир олиб келиб берамиз, уйимиз яқин, — дедим мен ҳамширага.

Мурда оғир бўлади дейишарди, тўғри экан. Мачит саҳнига етгач, замбилни ерга қўйдик-да, ўзимиз четга ўтдик. Шу пайт кўзим мачит мезанасига тушиб қолди. Мезана тепаси юпқа оппоқ қор билан қопланганди. Шундагина кечаси пича қор ёғиб ўтганини тушундим.

Кечгача қилинадиган ишлар бажарилиб, оқшом ҳамма ўз ўрнини эгаллади. Гулдор билан мен Салавотнинг ёнгинасига жойлашдик. Гайша буви марҳума боши узра ўтирди. Унинг ёнига иссиқ-иссиқ кийинган аёллар тўплана бошлашди. Пластинка қўйилаётгани сабабини Гайша бувига тушунтириб қўйишганди. У бошқаларга уввало тушунтирмоқчи бўлса ҳам баъзи азадор аёллар ҳайратланиб:

— Ўлик ётган жойда музика чалиш нимаси эди, — дея чакка-чаккадан бир-бирларига шивирлардилар.

Ўғлимизнинг дарди енгиллаётгани учун Гулдор иккаламиз навбатма-навбат радиола қўйиб турардик. Тўғри, мумкин қадар музика секин эшитилишига ҳаракат қилардик, аммо тунги осойишталик бўлгани учун ҳамма сукут сақлар, фақат радиола овози эшитиларди. Қўшиқ тинган заҳоти хотин-халаж тиловат бошлашарди. Лекин орадан кўп ўтмай, Сольвейг хониши дуою тиловатларни босиб кетарди...

Эрталаб биринчи бўлиб ўзимизнинг болалар доктори кириб келди. Ёнида ҳамшира. Бу аввалги ҳамшира эмасди. Улар жаноза устидан чиқиб қолганлари учун қаттиқ қайғура бошлашди.

— Э, эсизгина-я. Э, аттанг,— дея доктор кўз ёши қилди.— Инсон шу экан-да!.. Қаттиқ азоб чекибди-да, онахонимиз.

— Тўғри айтган экансиз,— дедим мен,— буйраги касал экан кампирнинг. Грипп асорати ажалини тезлаштирди.

— Эсизгина-я, эҳ аттанг, аттанг...

Салавот музыка таъсирида ухлаб қолган эди. Буни кўрган докторнинг чеҳраси пича ёришди.

— Хайрият-е. Энди дори ичирмай қўя қолинглар. Уколни тузалиб кетгунча давом эттирамыз. Лекин уни уйғотиб, укол қилмасак юраги дош бермайди.

— Унда мен кейинроқ кела қоларман,— деди ҳамшира.

Уша куни уйимиздан одам узилмади. Аллақаерлардандир мен билмаган кишилар келишарди.

Қайнонамни соат иккида чиқардик. Қуда аёл печка ёқиб, полларни ювар, қизи Салавотга қарар эди.

— Йиғласа, манавиларни қўйиб овутарсан,— дедим-да, унга пластинкаларни ташлаб кетдим.

Тунда қалин қор ёққан, ер сатҳи оппоқ эди.

Биз, қайнонамнинг энг яқинлари жасад ортилган юк машинасига чиқдик, қолганлар кимдир ёллаган автобусга ўтиришди. Қўни-қўшни, хотин-халаж девор тагида тизилишиб, рўмолча билан кўз ёшларини арта-арта пиқ-пиқ йиғлаганча марҳумани сўнгги йўлга кузатиб қолишди. Янгигина ёққан қор устида машина ғилдираклари из қолдириб борарди.

Салавот икки кундан кейин соғайиб кетди. Соғайганидан хурсанд ўғлимиз биринчи эслаган одами буви си бўлди:

— Буви!..

Лекин болакайнинг чақириғига ҳеч ким жавоб бермади. Салавот қаттиқ ранжиб ўрнидан турдию бувисининг каравоти сари йўналди. Аммо у ерда ҳам буви си йўқ, каравот устида бир пойи тўқиб тугатилмаган пайпоқлар ётарди холос.

УВОЛ УМР

Бугун, мана учинчи кундирки, мижжа қоқолмаяпман.

Икки кун олдин ойимдан хат олгандим. Ойим хатида овулдаги янгиликлар тўғрисида хабар бера туриб: «Ўтган ҳафтада қўшнимиз Ҳамида опанг ҳам оламдан ўтди. Васваса касали қўзиб заҳар ичиб қўйди», — деб ёзганди.

Ўшандан бери уйқум қочган. Чунки туғишгандай бўлиб қолган ўша Ҳамида опа аввало менинг айбим билан ўзини ўлдирган эди.

Ҳеч ким мени айбдор қилолмайди. Ҳамида опанинг жонидан тўяр даражага бориши сабабини мендан бўлак бирор кимса билмаслиги аниқ.

Хуллас, мана, ухлолмаяпман. Кўзимни юмдим дегунча, қаршимда марҳума Ҳамида опа пайдо бўлаверади. У сурма босилган қора кўзларини ола-кула қилганча худди қирқ учинчи йил июнь ойи охирларидагига ўхшаб койигани койиган мени: «Сени деб шу аҳволга тушдим, шумтака! Менда заррача ҳам гуноҳ йўқ эди. Сен кирмай қолганинггина хароб қилди гулдай турмушимни! Ўшанда сен кирсанг, мен ҳам бошқалар қатори роҳат-фароғатда яшаётган бўлардим. Мана энди қирқ тўққиз ёшга етар-етмас, қора гўрга кириб ётибман!»

Инсон турмушини бузиб, уни жондан тўяр ҳолга келтириш ҳеч гап эмас экан. Мен умрбод тузатиб бўлмовчи хатога йўл қўйганимни чорак асрдан зиёдроқ вақт ўтгандан кейин ойимдан анави хатни олганига тушуниб етдим.

Қўйинг-чи, Ҳамида опа сира кўз олдимдан кетмайдиган бўлиб қолган.

Мана, биз Ҳамида опа иккаламиз Зайниддин оғани кузатиб кетяпмиз. Зайниддин оға Ҳамида опанинг эри. У урушга жўнаб кетяпти. Пича кайф қилиб олган. Шунинг учун бўлса керак, мендан тортиниб-нетиб ўтирмай:

— Эҳ, жонгинам, қолиб кетяпсан-а,— дея дам-бадам Ҳамида опани қучоқлаб ўпа бошлади.

Манави болакай ҳам эсимдан чиқмайди, демоқчидай ора-сира менинг кифтларимга ҳам қоқиб қўярди. Мана, у тагин Ҳамида опани қучиб ўпгач, аравадаги пичан устида ётган тальян гармонини олди-да, ҳасратли қўшиқ бошлаб юборди:

Сафарим олис манзил,
Толмасмикин тулпорим.
Ой бориб, омон қайтай,
Йиғламасин зор ёрим...

Ҳазин бўзлай-бўзлай юракларни эзиб, ниҳоят қўшиғини тўхтатган Зайниддин оға Ҳамида опанинг кўзларига тикилди.

— Мен йўқлигимда қадамингни билиб бос-а, Ҳамида! Ноумид бўлма, мана кўрарсан, тўрт мучалим бут қайтиб келаман ёнингга!

Ҳамида опа олдинига ишвали жилмайди, кейин Зайниддин оғага ўхшаб унинг ҳам юзи жиддийлашди:

— Нималар деяпсан, Зайниддин? Кўнглинг тўқ бўлсин, шунқорим!

— Ишонаман сенга, Ҳамида. Аммо сира бир ўзинг қолма. Кундузлари майли-ку, илло-билло оқшомлар танҳо ётмаганинг маъқул. Албатта ёнингда бирорта ишончли одам бўлсин.

— Кимни чақирдим энди ёнимга, Зайниддин? Бирор қариндош-яқинимиз бўлмаса бу Укмасда.

— Ҳа, бу ёғи бор-а,— деди Зайниддин оға фикри чувалашиб. Хиёл ўтмаёқ чеҳраси ёришиб, мени шартта ёнига ўтқазди-да, тагин Ҳамида опанинг кўзларига тикилди.— Мана бизнинг энг яқин дўстимиз, Ҳамида! Тўғри айтдимми, Сафиулла?

— Тўғри, Зайниддин оға!— дедим кап-катта одам мени дўсти қаторида кўрганидан хурсанд бўлиб.

— Бўпти, келишдик, Сафиулла,— кўнгли тўлган Зайниддин оға худди туғишган иниси билан гаплаша-

ётгандай бошимни мулойим силаб қўйди.— Бугундан бошлаб то мен урушдан қайтгунча Ҳамида опангнинг ёнида ётиб юрасан-а?

Менинг бошим қотиб қолди. Бир томондан Ҳамида опа ёнида ётиб юриш маза. Чунки уйимизда мендан бўлак тагин иккита акам билан синглим бор, ҳар куни кечқурун кўрпа талашиб жиққа-мушт бўламиз. Ҳамида опанинг уйда тунаб қолсам, юмшоқ кўрпа-ёстиқларда ётаман. Лекин иккинчи томондан шуниси борки, негадир Ҳамида опани кўпдан иқим суймайди. Тўғрироғи, унинг ўзи мени ёқтирмайди шекилли. Мана бугун ҳам Зайниддин оға урушга кетаётиб, мени районга бирга олиб кетмоқчи бўлганди, Ҳамида опага ёқмагандай туюлди. У:

— Ёш болани эргаштириб нима қилдик. Узимиз борганимиз маъқулмиди?— деганди, Зайниддин оға: «Зарари йўқ, бораверсин. Мени узатиш билан овора бўлиб юрганингда от-аравага қараб туради»,— дегачина кўнишга мажбур бўлди.

Бизнинг овулда яшай бошлашган кунданоқ Зайниддин оға мени ўз ўғлидай ёқтириб қолганди. Улар овулимизга буронги йили кўчиб келишган. Тўғрироғи, Зайниддин оғани овулимизда муаллимлик қилишга юборишганди. Бунгача у райондаги кўп мактабларда ишлаган экан. Қўшнимизнинг бўш ҳовлисини сотиб олишгач, улар шу ерда тургун бўлиб қолишди. Ушандан бери яхши кўради мени Зайниддин оға. Кўчада кўриб қолса бошига кўтариб суяр, уйига олиб кириб конфетми бирор ширинлик тутқазгучийди қўлимга. Икки йилдан кейин бешинчи синфга ўтишимни билиб, бешинчи синфда сенга татар тилини ўзим ўқита бошлайман, Сафиулла, деб яқингинада ҳам хурсанд қилиб юрарди мени. Лекин мана энди ўқитолмайдиганга ўхшайди. Ҳамма жойга энг олдин яхши одамларни чақиришади ўзи. Урушда ҳам зарур шекилли Зайниддин оғага ўхшаганлар. Шунинг учун дарров олиб кетишяпти уни. Ҳа-я, нима жавоб берсамикин Зайниддин оғага?..

— Ётиб юрсам ётиб юраверарман-ку, лекин Ҳамида опа рухсат берармикинлар, Зайниддин оға?

Жавобимдан хурсанд бўлган Зайниддин оға мамнун жилмайиб, Ҳамида опага юзланди.

— Эшитдингми, Ҳамидакай, сен рухсат этсанг, Сафиулла рози экан!

— Негаям рухсат этмай!— деди Ҳамида опа кутилмаганда менга меҳрли боқиб.— Ётиб юришгина эмас, доим уйимда яшайди. Кўчадан келганимда эшик очиқ туришига нима етсин!

Зайниддин оға зангори кўзларини менга тикди.

— Ана, Сафиулла,— деди кейин мени бақувват қўллари билан боши узра кўтариб ташлаб.— Қани, айт, урушдан қайтгунимча Ҳамида опангга ўғил бўлиб турасанми?

— Гармонингизни чалишимга рухсат этсангиз, майли!— дедим. Чунки улар овулимизга кўчиб келганларидан бери Зайниддин оғанинг гармонига ҳавасим келиб юрарди. Аммо сўраб олиб чалишга ботинолмасдим.

Зайниддин оға гармонини шартта менга узатди:

— Мана, укажон, ҳозирдан бошлаб сеники бу гармонь! Лекин уйингларга олиб чиқма, акаларинг бузиб қўйишмасин. Бизникида мазза қилиб, тўйгунингча чалаверасан. Фақат Ҳамида опангни ёлғиз қолдирма, қўрқадим у. Тушундинг, а, Сафиулла?

— Тушундим, Зайниддин оға!..

Майли, шу ерда Зайниддин оға тўғрисидаги гапни тўхтата қолайлик, йўқса, бошқа воқеаларга вақт қолмайди. Биз районга етиб, ҳарбий комиссариат ёнига борганимизда, урушга сафарбар этилганлар эндигина саф тортиб бўлишгаётган экан.

— Яхши қолинглар! Мен айтганларни унутманглар-а!— дея Зайниддин оға шартта Ҳамида опани қаттиқ қучоқлаб ўпгач, мени ҳам бағрида бошимни силай-силаё ноилож қўлини олиб, жўнаётганлар сафи томон йўналди...

Зайниддин оғани кузатиб келганимиз заҳоти уйимизга ўқдай отилиб кирдим:

— Ойи, бугундан бошлаб Ҳамида опага ўғил бўлдим, бундан буёқ ўша ерда яшайман.

Эс-ҳушини йўқотган ойим ҳайратда не деярини билмай, пича менга қараб туриб, жони ҳалқумига келди:

— Нималар деяпсан, шумтака?

Гап нимадалигини тушунтира бошладим ойим боёқишга:

— Шунинг учун гармонини ташлаб кетди-ку Зайниддин оға менга, ойи.

Ойим олдинига қаттиқ туриб олди: «Ётишгайм, ўғил бўлишгайм кирмайсан уникига, бировга берадиган ўғлим йўқ!»— деди онаизорим.

Лекин мен бўш келмадим:

— Зайниддин оғага сўз берганман, йигит киши ваъдасининг устидан чиқиши керак, ойи. Агар Зайниддин оға қайтиб келгунча Ҳамида опага ўғил бўлиб туришимни хоҳламасангиз, дадамга айтинг, менга гармонь олиб берсин! Сизнинг гапингизга киради дадам, менга сира қулоқ солмаяпти.

Талабим тўғри эди. Дадамдан қанча илтимос қилмайин, у кўна қолмасди.

— Қўйсанг-чи, ўғлим, кўриб турибсан-ку, бошимда бошқа ташвишлар ҳам тўлиб ётибди,— дея қайириб ташларди дадам.

Анча-мунча тортишув, борди-келдилардан кейин ойим Ҳамида опаникида ётиб юришимга рухсат этса ҳам кундузлари уйда бўлишим кераклигини айтди. Илож қанча, кўнишга мажбур бўлдим, чунки ойимнинг гапидан чиқмасдим. Ота-она рози — худо рози деб ўргатганди ойим.

Кўп ўтмай дадамни ҳам урушга олиб кетишди.

Куз келиб, мактабларда ўқиш бошланди. Мактабдан қайтаётиб албатта Ҳамида опаникига кириб ўтардим. Чунки Ҳамида опа қачон кирсам уйда бўлар, мени овқатлангирмай чиқармасди.

— Бемалол тўйиб ол, болажоним, минг қатла шукр, нима хоҳласанг бор,— дерди Ҳамида опа одатда.

Ҳамида опа дўконда ишларди. Сельпога бориб келган кунларида у бошқа болалар ҳатто тушида ҳам кўрмайдиган ўрик ва узум билан сийларди мени.

Дарсни мактабдан келган заҳоти тайёрлаб қўярдим. Кечқурунлари Ҳамида опаникига кирганимда у ётайлик энди, укажон, демагунча гармонь чалганим чалган эди. Гоҳо «Апипа» билан «Овул куйи»ни чалганларимда Зайниддин оғага қўлқоп ёки пайпоқ тўқиб ўтирган Ҳамида опа кайфияти яхши бўлса дик ётиб ўрнидан турарди-да, куйимга йўрғалай кетарди. Ўйнаётими, демак, руҳи тушган эмас унинг!

Бора-бора Ҳамида опаникидан чиқмайдиган бўлиб

қолдим. Қирқ иккинчи йилнинг қаҳратон қишида омбордаги дон-дунимизнинг таги кўришиб қолди. Ойим гарчи баъзан: «Қорнингни бир амаллаб тўйғизармиз, ўғлим»,— деса ҳам унинг аҳвол-руҳиясига қараб Ҳамида опаникида тунларигина эмас, кундузи ҳам яшаб турганим маъқуллигини тушунардим. Аслида менга шу керак эди ўзи! Энди уйга камдан-кам, ойимни соғинган ёки акаларим билан тўполон қилгим келиб қолганидагина чиқардим холос. Катта акам таъбири билан айтганда, дўкончининг эркатоёига айландим қўйдим. Кийим-бошимни ҳам Ҳамида опа бутларди. Ўрин-кўрпа-ку бемалол эди: иккала миз кенг-мўл тўшакда бошимизга пар ёстиқлар қўйиб ётардик. Кўрпамни нақ олтига бола ёпинса ҳам бемалол етади. Бунинг устига Ҳамида опа эрталаблари темир бочкадан ясалган катта печкага, кечқурун кичкинасига олов ёқади-да, мени момикдай юмшоққина қўллари билан қучоқлаб ётади. Баъзи кунлари у чуқур хўрсиниб уф тортгач:

— Эҳ, Сафиулла! Қанийди, ҳозир Зайниддин оғанг кириб келса!— дея иссиқ кўксини гижимлаб-гижимлаб қўярди.

Ҳамида опа кундан-кун менга кўпроқ меҳр қўйиб борарди. У дўкондан қайтганида уйда бўлмасам эшик очмас эди.

— Менинг ўз ўғлим бўлиб қолгансан, Сафиулла, сенсиз бир дақиқа ҳам туролмайман бу уйда...

Шу тариқа қирқ иккинчи йил ўтиб, қирқ учинчи йил ҳам келди. Ҳамида опаникида еганим олдимда, емаганим орқамда яшаб юравердим. Ўз уйимизга кам кирсам ҳам акаларимнинг кун кўриши оғирлашиб бораётганини сезардим. Уларнинг кийим-бошлари тўзиган, емоқ-ичмоқдан қаттиқ қийналашарди. Фақат менинг акаларимгина эмас, овулдаги барча болалар оч-наҳор юрадиган бўлиб қолишганди. Уларнинг ҳаммасига баравар ёрдамлашолмасдим албатта. Ўз акаларимгагина майда-чуйда бериб турардим холос. Гоҳо Ҳамида опа дўкондалигида менга қолдирилган емишлардан олиб чиқиб бераман, гоҳо ўзларини бошлаб кириб овқатми, картошками едириб чиқараман.

Акаларим кўпинча хурсанд бўлишиб, раҳмат айтишарди. Лекин бандаси ношукур бўлади ўзи. Орадан сал гап қочса, акаларим мени дарров сотқинга чиқа-

ришар, «Ялинмачоқ лаганбардор, гармонь чалиш, қорнингни тўйғизиш учун бировнинг ўғли бўлиб юрибсан-ку», дея таъна қила бошлашарди. Биламан, ҳасадлари келганидан айтишади бунини. Ўзларида йўқ-да бундай шароит.

Лекин барибир қаттиқ дилим оғриди. Гоҳо-гоҳо Ҳамида опаникига киришни йиғиштириб қўймоқчи ҳам бўламан. Лекин Зайниддин оғага берган ваъдам эсимга тушади-да, ўзимни босаман. Уйимиз остонасига борганда қорин тўйғазиш, гармонь учун эмас, лафз туфайли, вақтинчаликка яшаб турибман-ку, ахир Ҳамида опаникида, дея ўзимни овутиб тагин изимга қайтаман...

Билмадим, гармонни яхши чаладиган бўлиб қолганманми ёки беминнат дастёрлигим важданми, ичкиликбозларгина эмас, умуман қандай йиғин бўлса деярли ҳамма мени гармончиликка таклиф эта бошлади. Мен таклиф этилган йиғинга албатта Ҳамида опа ҳам чақириларди. Чунки Ҳамида опа бирор маст-алас гармонни бузиб қўйиши ёки кимдир мени оғдириб олиши хавотирида ҳеч қачон йиғинларга ёлғиз ўзимни юбормасди.

Менга қолса сира хоҳламасдим ўтиришларга боришни. Катта одамлар гурунгининг ўн-ўн бир яшар болага нима ҳам қизиғи бор? Лекин таклиф қилганларидан сўнг иложим йўқ эди. Ҳамида опанинг зиёфатларга боришни яхши кўриши ҳам роль ўйнардиганда. Тагин шуниси борки, Ҳамида опанинг қўшиқ айтишини эшитиб қайтаман. Қўшиқ айтганда ҳам унақа-бунақа айтмайди Ҳамида опа. Юрак торларини чертиб куйлайди-да ўзиям! Бир менгина эмас, йиғиндаги ҳамма, ҳатто мункиллаб қолган чолларга-ча ҳанг-манг, ҳавас билан тинглашади унинг қўшиғини.

Лекин шуниси қизиқки, кечқурунлари уйда иккаламизгина ўтирган пайтлари Ҳамида опа камдан-кам қўшиқ айттарди. Йиғинларда бўлса таклиф ҳам кутиб ўтирмай ўзидан ўзи куйлай бошлади. Уйга келганимиздан кейин у:

— Эҳ, Сафиулла, укажон, бугун бир кўнглимни бўшатиб олдим-да ўзиям! Раҳмат сенга! Яхшиям гармонь чалишни ўрганиб олганинг,— дейди.

— Йиғинларга бормай, уйда қўшиқ айта қолсан-

гиз бўлмайдами? — десам, чуқур хўрсиниб жавоб қайтаради:

— Йўқ, укажон, бўлмайди-да. Одамлар эшитиб турмаса, айтгим келмайди. Айтсам ҳам яхши чиқмайди барибир.

Зайниддин оға кейинги ойларда қувончли хатлар жўнатадиган бўлиб қолди. У деярли ҳар хатида яқин ўртада отпускага бориб қолсам керак, деб ёзарди. Сафиулла қалай, ваъдасининг устидан чиқдимми, кечқурунлари қўриқлаяптими сени, деб сўраб-суриштириш ҳам эсидан чиқмасди. Мен Ҳамида опани бир кун ҳам ёлғиз қолдирмагандим. Зайниддин оға ана-мана келаман деб турганда ваъдамни бузайми? Ҳатто ойига бир-икки марта кинога тушганимда ҳам ҳозир Зайниддин оға келиб қолган бўлса-я, уйда йўқлигимни кўриб роса жаҳли чиқади энди, дея хавотирланардим. Шунинг учун кейинги ойлар кечқурунларигина эмас, кундузи ҳам Ҳамида опаникида қимирламай ўтирадиган бўлиб қолгандим...

Лекин...

Бурунчилар аяган кўзга чўп тушар, деб бежиз айтишмаган экан. Қирқ учинчи йилнинг жазирама июнь ойи кунлари умрбод эсимдан чиқмайди. Мен болалар билан соядан сояга қочиб, эртаю кеч чўмилганим чўмилган эди.

Бир куни навбатдаги чўмилишдан келсам, Ҳамида опамникида қандайдир нотаниш одам ўтирибди. Барваста, жингалак қора сочли. Эгнида ҳаво ранг кўйлак, қора шим, оёғига ялтироқ қора туфли кийиб олган. Бароқ қош, қирғийбурун, шалпонқулоқ бу одамни кўрдиму хавотирда не қиларимни билмай, остонада қотиб қолдим. Нотаниш одам ҳам менга тикилди. Иккаламиз бир-биримизни синаётгандай миқ этмасдик. У киришга таклиф қилмас, мен ҳам оғиз жуфтлашга ботинолмасдим. Ҳамида опа кўринмасди. Мен чўмилишга кетаётганда ҳам уйда йўқ эди у. Эшикни ўз қўлим билан қулфлаб кетгандим. Қандай кирганикин бу одам ичкарига? Ё эшик ёнидаги ковакка бекитиб кетган калитимда эшик очиб кирган ўғри-мўғримикин? Шаҳарда уйларни уриб кетадиган ўғрилар мана шундай ажабтовур яхши кийиниб юради дейишгучийди, ўшаларнинг бири бўлса-я бу ҳам?

— Нега қўрқиб кетдинг, болакай? — деди ниҳоят

бегона одам хаёлимдан нима кечганини сезгандай.— Қўрқма, татарчага тушунаман, татарман. Ким керак сенга, Ҳамида опангми?

Ҳамида опа исмини эшитгач, анча енгил тортдим: демак, ўғри эмас экан бу!

— Қўрққаним йўқ, нега қўрқайин?— дедим дадиллашиб.— Ҳамида опа қаердалар?

— У сув учун кетди. Тезда келади.

Мен ўзимни тутолмай қаҳ-қаҳ кулиб юбордим

— «Сув учун» ингиз нимаси? Сувга кетди, демоқчимисиз?

Нотаниш одам ҳам беихтиёр жилмайди. Кейин, ажабо, соф татар тилида гапира бошлади. Туппа-тузук гапирар экансан-ку, галварс!

— Ҳа, тўғри, шундай демоқчиман,— жавоб қайтарди бемаврид меҳмон.

— Ким бўласиз ўзи? Нега келдингиз бизникига?

— Ишим бор эди.

— Нима иш билан келдингиз деяпман?

У райондан Ҳамида опанинг дўконини тафтиш қилгани келганини айтди.

— Сен ўзинг кимнинг ўғлисан? Нима қилиб адашиб юрибсан бу ерда?

Мен унга қўшнанинг ўғлилим, Ҳамида опаникида яшашлигимни тушунтирдим. Шундан сўнг бегона одамнинг чеҳраси анча ёришди.

— Унда яхши, жуда яхши, қани, кел, ўтир!— деди у менга оқсоқлана-оқсоқлана яқинлашиб.

Ун бир яшар боланинг кўнглини овлаш қийин дейсизми? Сув кўтарган Ҳамида опа қайтиб келганида янги амаки билан худди эски танишимдай гурунглашиб ўтирардим. Бундан хурсанд бўлиб кетган Ҳамида опа:

— Оббо сен-ей, зап мард йигитсан-да, Сафиулла!— дея мақтаб қўйди мени.

Тушлик овқатдан кейин Ҳамида опа дўконига кетди. Роберт амаки:

— Кунни қара иссиқлигини, йўлда чарчаб қолибман. Бугун дўконга боргим йўқ. Эртага бошларман тафтишни,— деб мен билан бирга уйда қолди.

Роберт амаки татарчани кам билса ҳам жағи жағига тегмай гапга тушиб кетди. Айтишича, у қирқ биринчи йил охирида фашистларга қарши жон олиб-жон

бериб жанг қилибди, разведкага бориб «тил» тутиб келаётганда оёғидан ярадор бўлибди. Узи татар бўла туриб, татарча билмаслиги сабабларини ҳам тушунтирди. Ҳали жудаям ёш — олти ёшга тўлар-тўлмас етимлигида болалар уйига тушиб қолиб, руслар қўлида тарбияланган экан.

— Ҳозир неча ёшдасан сен? — сўради негадир қизиқсиниб.

Менинг ўн бир ёшдалигимни билгач:

— Ростдан-а! — деди бароқ қошларини кериб, билмадим, негадир хурсанд бўларкан. — Биласанми, Сафиулла, мен болалар уйидан роппа-роса сендай ёшлигимда қочган эдим. — Кейин ўзининг болалик чоқлари тўғрисида узоқдан-узоқ ҳикоя қила бошлади.

Болалар уйидан қочгандан кейин у Татаристонимиздан кетиб, Тошкент ёқда «Папаша» лақабли кекса бир ўғрибоши етакчилигидаги тўдага йўлиққач, ўғирлик қилиб кун кўриб юрибди. Бозорда тирикчилик қилишар экан. Асосан чўнтак «тозалаган» эканлар. Тозалаганда ҳам учраган одамни эмас, чайқовчи, бадавлат одамлар чўнтагини тозалаганмишлар. Ана шу «касби» билан шуғулланган пайтлардаги дуч келган можаролари туғрисида роса оғиз кўпиртирди у менга.

Узи ҳақида гапира-гапира чарчагандан кейин Роберт амаки мендан ҳам кўп нарсаларни суриштирди. Лекин у кўпроқ нима сабабдан Ҳамида опаникида яшашим билан қизиқди. Роберт амакининг нега бу хонадонда яшаяпсан, ўз уйингга бора қолмайсанми, деган саволидан олдин сир бой бермай шунчаки, Зайниддин амаки келгунча яшаб турмоқчиман холос, дея қутулмоқчи бўлдим. Лекин Роберт амаки бу жавобим билан қаноатланмади. «Ким мажбур этди бунга? Ҳамида опангнинг ўзими ёки Зайниддин амакингми?» — дея қисти-бастига ола бошлади. Мен Зайниддин амаки илтимос қилганлигини айтишга мажбур бўлдим. Ҳатто бунинг эвазига у гармонини қолдириб кетганини ҳам яширмадим.

Менинг гапларимни эшитиб бўлгандан кейин Роберт амаки кўнгли бузилиб кетгандай бўлиб, пича хаёлга чўмди. Кейин савол берди:

— Тунлари ҳам Ҳамида опанг ёнида ётиб юрибсанми?

— Буни нега сўраяпсиз?— дедим ҳамма нарсани суриштираверганидан жаҳлим чиқиб.— Сизни ким қаерда тунаб қолишини суриштиргани эмас, дўконни тафтиш қилишга жўнатишган шекилли, тўғрими?

Роберт бу саволимга жавоб тополмай, жим бўлиб қолди. Мен гапимни яна давом эттирдим:

— Ҳамон қизиқаётган бўлсангиз, билиб қўйинг: биз Ҳамида опа иккаламиз ҳар куни кечқурун биргамиз!

Роберт амаки гарчи бошлаб тегишли жавобини олган бўлса-да, сиртига сув юқтирмагандай парвойи фалак:

— Яхши, баракалла, шундай қилишинг керак!— деди зўрма-зўраки тиржайиб.

Шундан кейин у чўнтагидан бош бармоғи йўғонлигидаги қора ручка олиб, қопқоғини очиб-ёпишга тутинди. Мен ҳозиргача бундай зўр ручка кўрмаган эдим. Шунинг учун бўлса керак, ҳозиргина жаҳлим чиқмагандай беихтиёр Роберт амакига янаям яқинлашдим. Пича қараб тургач, ўзим ҳам сезмаган ҳолда унинг ручкасига қўл чўздим. Роберт амаки ҳеч қандай қаршиликсиз, ҳатто хурсанд бўлгандай, ручкасини менга узатди. Суюнганимдан энтикиб, ручкани айлантира-айлантира томоша қила бошладим. Роберт амаки мамнун жилмайиб:

— Бу қандай ручкалигини биласанми, Сафиулла?— дегач, менинг жавобимни кутиб ўтирмаёқ ўзи изоҳ берди.— Бу ручка бир сиёҳ тўлдирилса, кун бўйи муттасил ёзаверади. «Авторучка» деб аташади.

— Қаердан олгансиз уни, Роберт амаки?

— Фронддан эсдалик бу. Немисники.

— Биттагинами сизда? Бошқа йўқми?

— Йўқ, Сафиулла. Нима, сенга ҳам керакмиди?

— Ўзингизда тагин бўлса, буни менга сотсангиз дегандим... Неча пул туради бу ўзи, Роберт амаки?

— Минг сўм, Сафиулла.

— Оҳо-о! Унда уйингизда ўнтаси бўлса ҳам совга қилмас экансиз буни менга. Бунча пул менда эмас, ойимда ҳам бўлмаган ҳеч қачон!

Роберт амаки оғзининг таноби қочиб, роҳатланиб кулди. Кейин кулишдан тўхтади-да:

— Хоҳлайсанми, бу ручкани сенга текинга бераман?— деди.

— Ол-а, бериб бўпсиз. Ўлгандаям бермассиз текин-га!— берса тезроқ берсин учун жўрттага жиғига тегдим унинг.

Ўйлаганим тўғри чиқди.

— Нима, мен бермайманми?— юзига қон тепди Роберт амакининг.— Ма, ҳозироқ ола қол ўз-ўзингга!

Ручкани шартта юлқиб олгим келаётган бўлса ҳам ўзимни тийдим-да, ҳазиллашмаётганини синаш учун:

— Билиб қўйинг, Роберт амаки, бир олсам, қайтариб бермайман-а,— дедим.

— Қайтариб олмайман ҳам-да, ма, олавер!— қисталанг қилди ҳамон ручкани узатиб турган Роберт амаки.

— Раҳмат, Роберт амаки, катта раҳмат!— дея ручкани олган заҳоти чўнтагимга солгач, анҳор ёқасидаги чўмилаётган болаларнинг бир ичини куйдиришга шошилдим. Афсус, хом ўйлаган эканман. Энди дарвозага етган ҳам эдимки, орқамдан:

— Сафиулла, қаёққа шошиляпсан бунча?— деган овоз эшитилди.

Югуришдан тўхтаб, деразадан бош суқиб турган Роберт амакини кўрдим. У уйда ёлғиз қолишдан қўрқаётган одамдай кайфи учиб кетганди.

— Хотиржам бўлинг, Роберт амаки, ҳозир, ручкани оғайниларибга кўрсатиб келаман,— дедим тинчлантирмоқчи бўлиб.

Лекин тузукроқ қарасам, Роберт амакининг афти ангори қўрққан эмас, пушаймон бўлаётганга ўхшаб кўринди.

— Қани, бу ёққа кир-чи!— деди у башараси гезариб.

— Нима дейсиз, Роберт амаки?

— Ручкани нега берганимни биласанми сенга?

— Йўқ, нега бердингиз?

— Сени яхши кўриб қолдим, Сафиулла. Ана шунинг учун бердим. Хўш, сен-чи, сен ҳам мени яхши кўрасанми?

— Бўлмасам-чи, жудаям ажойиб одамсиз, Роберт амаки!

— Ҳа, баракалла, Сафиулла. Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим сени. Бугун нима қилишинг кераклигини биласанми?

— ?..

— Бугун Ҳамида опангинг ёнида ётиб қолма, бўп-
тими?

— Ҳо, йўқ, Роберт амаки! Ҳамида опанинг ёнида
ётиб қолмасам сира бўлмайди!— дедим негадир юра-
гимга ғулғула тушиб.— Зайниддин амакига ҳар куни
Ҳамида опанинг ёнида ётиб қолишга сўз берганман!

— «Сўз берганман!», «сўз берганман!» Тупур унақа
сўз беришларга!— жеркиб ташлади қизариб-бўзариб
Роберт амаки.— Топган гапингни қараю! Минг сўмлик
ручка совға қилиб ўтирибман сенга! Мана энди илтимос-
симни бажармаяпсан!

Э, ҳа, косанинг тагида ним коса бор экан-ку. Мана
шу авторучкани бериб алдамоқчи мени. Кейин Ҳамида
опанинг ёнида бир ўзи тунаб қолса, шўртумшуқ! Йўқ,
чучварани хом санабсан. Сенинг фашистлар қўли тек-
кан исқирт ручканг у ёқда турсин, бунақа ручкадан
юзтасини берсанг ҳам Ҳамида опа ёнида тунаб қолиш-
дан воз кечиб бўпман. Ишониб бўларканми сенга...

— Манг, олинг унда ручкангизни!

— Нима, керак эмасми ҳали?— ҳайрон бўлди боя-
гина қувониб олган ручкани қайтариб берганимдан
хавотирланиб у.

— Керакликка жудаям керак эди-я. Беш баҳо ола-
диган қилиб ёзардим бу ручкада. Ўзимники чивиқ
ручка. Пероси ҳам ёмон. Лекин барибир керак эмас
энди ручкангиз. Чунки Зайниддин амакига кетаётган-
да сўз бериб қолганман. Мен совет ўқувчисиман. Совет
ўқувчиси доим ўз сўзининг устидан чиқади!

Шундан кейин қирғийбурун мен билан ади-бади
айтишишни йиғиштирди-да, кўзимга еб юборгудай
ўқраяркан:

— Ҳа, ярамас, татарвачча!— дегач, ручкани тор-
тиб олдию деразани шарақлатиб ёпди.

Ўзи татар бўла туриб, миллатини ҳақорат қилгани-
дан менинг ҳам қаттиқ жаҳлим чиққан эди.

— Мен татарвачча бўлсам, сиз шалпанқулоқ-
сиз!— қичқирдим дераза ортидан. Сўнгра югурганча
чўмилиш учун анҳор ёқасига тушиб кетдим.

Ўша куни сув бўйида узоқ юрдим. Битта авторучка
билан мени аҳмоқ қилмоқчи бўлган қирғийбуруннинг
башарасини ҳам кўришга тоқатим йўқ эди.

Қайтиб келганимда Ҳамида опа патиллаётган само-
варни эндигина стол устига келтириб қўйган, ҳозир

дастурхон тузатаётганди. Кайфияти яхши қирғийбурун оғзи қулоғида кула-кула Ҳамида опага нима тўғрисидадир гап сотяпти. Кундузги жиғибийронлиги эсидан чиққани учун у мен кириб келганимга хафа ҳам бўлмади. Столдаги бир банка балиқ консерва билан гўшт консерваси ёнида қовурилган тухум пайдо бўлгач, қирғийбуруннинг янаям чеҳраси ёришиб, қўларини ишқаларкан:

— Эҳ, қанийди бундай газаклар билан юз граммгина ҳам бўлса!— дея бароқ қошларини кериб қўйди.

Ҳамида опа бу гапдан хижолатда юзи қизариб, хиёл ўйга толди. Кейин пол остидаги ертўлага тушиб кетди-да, Зайниддин оғанинг келишига сақланаётган «чорактали» ароқ олиб чиқди.

«Чорактали»ни кўрган Қирғийбурун мамнун тиржайди. У ҳозиргидай тирикчилик оғир замонда шишали ароқ овуллар у ёқда турсин, нақ Москвада ҳам топилмаслигини айтар экан, овул шароитида «оби кавсар»ни авайлай билган Ҳамида опани олдиниға таттарча мақтади. Ҳалқумиға бир стакан ташлаб олгач эса, рус тилида хушомад қила бошлади...

Унинг ҳамма гапига ҳам тушуна олдим деёлмайман. Лекин баъзи нарсаларни англаш мумкин эди. Қирғийбуруннинг гапларига қараганда Ҳамида опа дунёдаги энг уддабурун ва энг сулув аёл экан. Бундай аёлнинг эри (яъни Зайниддин оға демоқчи у) ўзини дунёдаги энг бахтиёр эркак ҳисоблаши керак эмиш. Қирғийбуруннинг бўлса бу жиҳатдан омади чопмабди, чунки хотини ҳаддан ташқари заҳар-заққум чиқиб қолибди. Шунинг учун у хотини ёниға сира қайтиб боргиси келмас экан. Агар Ҳамида опа тегишға рози бўлса, Қирғийбурун эртагаёқ хотинидан ажрашиб, бажону дил унга уйланармиш. Дунёда иккаласидан бахтли оила бўлмас экан ўшанда.

Қирғийбурун ёлғон-яшиқларни валдираётганини фаҳмлаганим учун Ҳамида опа унинг кашмири тилиға учмасин-да, ишқилиб, дея хавотирланиб ўтирдим. Йўқ, хайрият, опанинг юзида бундай кайфият сезилмасди. Назаримда Қирғийбурун аравани қуруқ олиб қочаётганини сеза бошлаганди Ҳамида опа. Лекин боёқиш жаҳли чиққанини Қирғийбурунға сездиргиси келмай, зўрма-зўраки илжаярди.

Инсон боласи хом сут эмган банда асти! Йўқса,

шунчалар ҳам нонкўрликка бориладими? Ялтоқ-ланиши етмагандай Ҳамида опанинг тўшагида ёнма-ён ётмоқчи бўляпти-я, манави шалпангқулоқ!.. Ҳамида опадан ҳам ҳафсалам пир бўлиб кетди. Чидаб ўтирганини қаранг унинг шу қадар шармсиз гаплари-га. Роса гаши келяптию, лекин чурқ этмаса-я!

Нима, шунчалар тили қисикмикин Ҳамида опанинг бу шалпангқулоқдан?.. Кет, йўқол бу ердан, тафтишчи тугул ундан каттароғи бўлсанг ҳам! Нақ ҳозир печка ёнида ётган ходани олиб келаман-да...

Дарҳақиқат сездирмайгина ўша айтган ходам билан энди Қирғийбуруннинг гарданига бошлаб туширмоқчи бўлиб турган эдим ҳамки, ниҳоят сабр косаси тўлган Ҳамида опа шилқим меҳмонни тартибга чақириб қолди:

— Бас, Роберт, ҳаддингдан ошиб кетяпсан!— Кейин у шилқимлаша бошлаган Қирғийбуруннинг қўлини шартта қайириб ташлади-да, ичкари хонага йўналди.

Қўли ҳавода муаллақ осилиб қолган Қирғийбурун энди ўринга ётганча телва-тескари валдирай бошлади. У негадир мени ухлатгиси келиб нуқул:

— Сафиулла, ухла, ёт, ухла!— дерди.

Мен гарчи кўзларим юмилиб қолиб, қаттиқ ухлагим келса ҳам анави гўрсўхта тамом донг қотмагунча мижжа қоқмадим.

Шундай қилиб, ўша оқшом ғолиб чиққандай эдим. Аммо адашган эканман!..

Эрталаб уйғонганимда офтоб анча юқорилаб қолганди. Ҳамида опа билан Қирғийбурун кўринишмас, дўконни тафтиш қилишга кетишганди чамаси. Ҳаво қизигандан қизиган. Тиқ ётган шамол йўқ. Жичча татиниб чўмилишга кетарман, деган ниятда стол ёнига келдим, кўзларимга ишонмай қолдим. Столда Қирғийбурун ниманидир ёза туриб эсидан чиқаргандай ўша зорманда авторучкасини қолдириб кетган эди!

Кутилмаган хурсандчиликдан юрагим гурс-гурс уриб, ручкада қоғозга ёзиб кўра бошладим. Ўзимга қолибди-ку, барибир, бу ручка! Ҳарфларни қандай чиройли ёзаяпти. Нима қилсам ўз-ўзимники бўларкин?.. Бирор жойга яшириб қўйиб, Қирғийбурун сўраса, қайдам, уйқудан уйғонганимда столда ҳеч қандай

ручка кўрганим йўқ, дея қолсаммикин? Зап яхши-да бу ручка! Қирғийбурун барибир қадрига етмайди, бугунгига ўхшаб бирор жойда унутиб қолдириши ҳам ҳеч гап эмас. Ёки бирортасига текиндан-текин бериб юборади. Агар кеча Ҳамида опанинг ёнида тунаб қолмасликка кўнсам, менга ҳам бериши мумкин эди...

Ушанда ручкани таваккалига яшириб қўйсам, хўп ақлли иш қилган бўлардим. Қирғийбурун хиёл ғидибиди қиларди, вассалом. Ҳамида опа шаънига ҳам путур етмас, оиласи ҳам бузулмас эди. Лекин умримда алдам-қалдамни билмаганим учун ўша куни ҳам ёлғончилик қилишга юрагим дов бермади. Уйлаб-ўйлаб, охири Қирғийбуруннинг ручкасини дўконга элтиб, ўзига топшироқчи бўлдим. Шу ниятда олдин ручкани сув ёқасига олиб тушиб, болаларга роса мақтангим келди. Мана шу шайтон васвасаси расво қилди ҳамма ишни.

Сув ёқасига етиб, ручкани чўнтагимдан чиқарар-чиқармасимдан болалар мени ўраб олишди. Уларнинг кўпчилиги мендан катта, акаларим кўринишмасди бу ерда. Кўринмасликлари ҳам керак асти, чунки иккала акам шу кунлари колхозда ишлашарди. Болалар мени қуршаб олишгани етмай, қани, бир ушлаб кўрай-чи, Сафиулла ошна, дея олдинига биттаси қўлини узатди, кейин иккинчиси, учинчиси ҳам... Қараб-сизки, ким олдин ушлаб кўриш учун талашув, сур-сур бошланди. Баногоҳ қирс этган овоз эшитилди.

— Синдирдиларинг-ку, галварслар! — қичқирди болалардан кимдир.

Мен ручкани ким синдирганини аниқлашга улгурмай ҳам қолдим, йигирма чоқли бола бир зумдаёқ сувга шўнғиб кетганди. Ручка сингандаям қоқ ўртасидан икки бўлакка ажралган, уни сираям тузатиб бўлмасди.

Шундан кейин нима қилишни билмай, бошим қо-тиб қолди. Шайтоннинг гапига кирмасам, мақтанчоқлик қилиб сув бўйига тушармидим, дея ўзимни ўзим койирдим. Охири анҳор ёқасига бориб, болаларни роса сўкдим. Бундан ҳам жаҳлим босилмагач, уйга келдим-да, бостирма устидаги пичан орасида ҳозирги мушкул аҳволдан қутулиш йўлини ахтара бошладим. Кеча Қирғийбурун агар Ҳамида опа ёнида ётиб қолмасликка рози бўлсам, ручкасини менга бермоқчи

эди, шундай экан, бугун рози бўлсам нима қилади? Ҳа, тўппа-тўғри тафтиш кетаётган дўконга бориш керак-да, узр, Роберт амаки, ручкангизни синдириб қўйдим, энди майли, кечаги айтган гапингизга кўнаман, дейишдан бошқа илож йўқ.

Шундай қилмоқчи бўлдим ҳам. Лекин негадир сира юрагим бетламай, ўша куни пинҳона пичан орасида тунаб чиқдим.

Эртасига Ҳамида опаларникига кирсам, эшик очиқ, лекин уйда ҳеч зог йўқ эди. Мени энг ажаблантирган нарса эшик очиқлиги, ичкарида ҳеч ким йўқлиги эмас, унинг ивирсиқлиги бўлди. Кечагина бу уй саранжом-саришта, ҳамма нарса жой-жойида, кексалар айтмиш гулдай кулиб турган эди. Бугун бўлса мутлақо таниб бўлмапти, каравотдаги ўрин-кўрпа одатдагидай йиғилмагандан ташқари гижим-гижим бўлиб полда ётар, мушт-мушт қип-қизил, дераза рафини яшнатувчи ёрон гулни кимдир ер билан битта қилганди. Кичик печка билан катта печка ўртасидаги чўян қувур ҳам бўлак-бўлак бўлиб учларигина омонат илиниб қолибди. Баногоҳ бундан ҳам даҳшатлироқ нарсага кўзим тушди. Зайниддин амаки менга қолдириб кетган гармонь дабдала бўлиб ётар, қоқ ўртасидан йиртиб ташланганди!..

Қисқаси, Ҳамида опанинг уйи қараб бўлмас аҳволга келганди.

Ўша машъум оқшом қуйидаги воқеа рўй берган эди. Анчадан бери ана қайтаман, мана қайтаман, дея хат ёзиб юрган Зайниддин оға қўққисдан кечаси келиб қолади. У Ҳамида опа уйғониб, эшик очишига ҳам сабри чидамай, кўча деразасига яқинлашади-да, қўл фонусчаси билан уй ичини ёритади. Ёритадию Ҳамида опа каравоти ёнида тик турган нотаниш одамни кўриб қолади. Шундан сўнг шартта ичкарига отилиб киради. Анави шалпангқулоқни бир уришда ағдариб, Ҳамида опани ҳақорат қила бошлайди. Қим билсин, у жаҳл устида иккаласини ҳам бир ёқлик қилиб қўйиши мумкин эдию, лекин Қирғийбуруннинг бор овозда дод-вой солишини эшитган менинг ойим ичкарига киради-да, Зайниддин оғани амаллаб жаҳлидан туширгани туфайли қотиллик рўй бермайди.

Утакаси ёрилиб кетган Шалпангқулоқ ойим кир-

ганидан фойдаланиб, кийимларини қўлтиғига қистирганча эшик қолиб деразага уради ўзини.

Мушт-мушт чечак отган қип-қизил ёрон гул ўшанда ағдарилиб тушган.

Қирғийбурун жуфтакни ростлаб қолгандан кейин Зайниддин оға ким эди у, нега сенинг ёнингга кирди, дея Ҳамида опани қисти-бастига ола бошлайди. Ҳамида опа дув-дув кўз ёши тўкиб, эрини ишонтиришга киришади:

— Дўконни тафтиш қилгани келган одам у. Кеча тафтиш тугамагани учун бу ерда ётиб қолмоқчи бўлди. Лекин орамизда ҳеч нарса рўй бергани йўқ. Агар ёлғон гапирсам, ер ютсин, турган еримда тил тортмай ўлай, орамизда ҳеч нарса бўлмади. Эндигина кирганди у. Шилқимлик қилса, тепиб юбормоқчи бўлиб турувдим. Худди шу пайт сен кириб келдинг. Кўзим оқиб тушсин агар бошқа нарса бўлган бўлса!

Бу гапдан сал кўнгли ўрнига тушган Зайниддин оға кўп ўтмаёқ яна қизиша бошлаган:

— Хўп, буни шундай бўлган дейлик! Хўш, Сафиулла-чи? Хатларингда у ҳар куни ёнимда ётиб юрибди, деб ёзгандинг-ку?! Бугун нега йўқ Сафиулла? Нима учун олиб кирмадинг уни ёнингга?

— Ҳар куни ўзи киргани учун бугун ҳам киради, деб ўйлагандим. Эшикни очиқ қолдирганимни кўриб турибсан-ку!

— Кирмаса, нега ўзинг чақирмадинг?— баттар ғазаби оша бошлаган Зайниддин оғанинг.

— Пешонам қурсин,— дея Ҳамида опа баттар кўз ёши тўкади.— Кун бўйи тафтишда чарчаб, уни чақириш эсимга келмаган бўлса бордир. Камомад кўп чиқадигандай туюлганди, бошим айланиб қолибди. Йўқса, йўл-йўлакай чақириб чиқардим Сафиуллани. Кетганингдан бери бирор кун ҳам Сафиулласиз тунаганим йўқ.

— Ҳамида тўғри айтяпти, Зайниддинжон. Сафиулла ҳар куни кириб ётди бу ерга,— дея келиштирмоқчи бўлади эр-хотинни ойим.

Лекин Зайниддин оға аёлларнинг гапига ишонмаган. У ўзини тутолмаган-да, олдин дабдала гармонни нари улоқтиргач, шу заҳоти овул Советининг раиси ва бундай пайтлари гувоҳликка ўтадиган одамларни чақиртириб, Ҳамида опа билан орани очиқ қилган-

дан кейин уйдан чиқиб кетган. Ота-онаси Беиктауда яшайди дейишарди. Зайниддин оға ўшаларникига борганми ёки тўппа-тўғри ўзи хизмат ўтаётган ҳарбий қисмга йўл олганми, буни ҳеч ким билмади.

Шу кетганча Зайниддин амаки овулга қайта қадам босмади. Қайбирлар у Ҳамидадан ажрагандан сўнг, кўп ўтмаёқ урушда ҳалок бўлибди, дейишди. Бошқа миш-мишларга қараганда, Зайниддин оға улкан жасорати учун қаҳрамонлик унвонига эришган эмиш. Бу гапларнинг қайси бири тўғрилигини айта олмайман. Фақат шуни аниқ биламанки, Татаристон қаҳрамонлари тўғрисидаги китобда Шириязданов Зайниддин Шокир ўглининг номи йўқ. Менга ишонмасангиз, текшириб кўришингиз мумкин. Ким билсин, у ҳалок ҳам бўлмаган, қаҳрамонликка эришмаган ҳамдир. Менимча, Зайниддин амаки қаҳрамонлик унвони олмаган бўлса ҳам барча совет жангчилари қатори уруш охиригача мардларча ўзини кўрсатиб, уруш тугагач, қадрдон овулига эсон-омон қайтиб, сеvimли касби — муаллимликни давом эттира бошлаган бўлса керак. Ажаб эмас ҳозир ҳам муаллимлик қилаётган бўлса... Ким билади, балки у бир пайтлардаги қилмишидан пушаймон бўлиб, Ҳамида опа фироқида куйиб юргандир. Жудаям яхши кўрарди Ҳамида опани Зайниддин оға. Ўша қирқ биринчи йили урушга жўнаётганда районга етгунча йўл-йўлакай Ҳамида опани қанча қучоқлаб ўпса ҳам сира тўймаган эди...

Хўш, кейин Ҳамида опангнинг тақдири нима бўлди, дейсизми?

Зайниддин оға талоқ хати бериб кетгандан кейин мен Ҳамида опанинг ини бузилган қушники каби пароканда уйига ачина-ачина қараб тургандим, йиглайверишдан кўзлари шишиб кетган Ҳамида опа қаёқдандир кириб келди-да:

— Ҳа, бола бўлмай ер ютгур! Кеча қаёқларда тентираб юрувдинг?— дея қарғай-қарғай уйдан ҳайдаб чиқарди.

У вақтда мен ҳали гап нимадалигини тушуниб етмаганим учун уй бирданига хароб бўлгани ва Ҳамида опа мени ҳайдаб чиқарганини кўргач, бу аёл бир кечада жинни бўлиб қолибди-я, деб ўйладим. Лекин ойим унинг нега бундай жиғибийрон бўлиб юрганини тушунтиргандан кейин Ҳамида опадан хафа бўлмай

қўйдим. Демак, ўша кеча ҳали у ақлидан озмаганди. Афсус, сўнгра...

Қирғийбурун тун ва эртасига тушгача қаёқлардадир тентираб юриб, тушдан кейингина тафтишни тугатиш керак, дея Ҳамида опанинг дўконига келган. Ана шунда боёқиш Ҳамида опа яна бир катта хатога йўл қўйган. Зайниддин оға билан ўрталарида бўлиб ўтган қўйди-чиқди можародан сўнг асаби қаттиқ қақшагани учун у Қирғийбурун тафтиш тўғрисида гап очганида ўзини тута олмай қолган:

— Мана сенга тафтиш!— дея жаҳл устида темир билан шилқимнинг тўғри келган жойига тушириб қолган.

Зарба Қирғийбуруннинг елкасига тушган. Бошқа яхшироқ одам бўлса, бу можарони газак олдирмай нуутиб юборарди. Лекин Шалпангқулоқ ўта номард одам эди. У Ҳамида опа темир билан тушириб қолган пайти дўконда ҳозир бўлган одамларнинг исм-шарифларини ёзиб олиб, овул фельдшеридан елкаси лат егани тўғрисида ҳужжат олгач, оқсоқлана-оқсоқлана районга зингиллаган.

Шундан кейин уч нафар райпотребсоюз вакили келиб ҳафта бўйи тафтиш билан Ҳамида опанинг жонини ҳалқумига келтиришди. Лекин ҳеч қандай ишқал топа олишмагач, улар Ҳамида опага жиддийроқ бирор айб қўёлмадилар.

Бу ташвиш энди тугаган ҳам эдики, Ҳамида опага Қирғийбурун масаласи билан тармаша бошлашди. Тармашишгина эмас, уни безориликда айблаб, ярим йилча қамаб ҳам қўйишди.

Бўлиб ўтган машмашалар Ҳамида опанинг руҳига қаттиқ таъсир қилди. Унинг эси кирарли-чиқарли бўлиб қолди. Юзаки қаралса, Ҳамида опа туппа-тузук, эс-ҳуши жойидадай кўринарди. Колхозда ҳам ноппа-нозандай ишлаб юрарди. Лекин вақти-вақти билан мияси айниб, ўзига-ўзи нималардир гапира бошлар, қайт, тентаклик қилма, Зайниддин, сенга хиёнат қилган бўлсам, тил тортмай ўлай, дея қичқиришга тушарди. Кейин эзилиб-эзилиб маъюс қўшиқ бошларди:

Эҳ, Зайниддин, кўрдингмикин,
Олма чечак отганин?
Сездингмикин бир бечора
Сени зор-зор кутганин?

Дарёларни энлаб-бўйлаб
Суз, сузавер, қуёшим.
Гар келмасанг шу оқшом, бил,
Витар сабри бардошим...

Ҳамида опа савдойлашиб, қўшиқ айта бошлаганини сезган одамлар ундан нари юриш пайига тушиб қолдилар. Бундай пайтларда Ҳамида опанинг эркак зотини кўришга кўзи, отишга ўқи бўлмас, дуч келган эркакни ҳе, отангнинг гўрига... қузғунлар, яшамагур бузғунчилар, дея ҳақорат қилиб ташларди.

Мана энди ойим ўша Ҳамида опа оламдан ўтгани тўғрисида ёзибди...

Ҳали қирқ тўққиз ёшга ҳам тўлмаган эди боёқиш. Яшаши, яйраб-яйраб яшаши керак эди! Ўшанда Роберт — Шалпангқулоқдан қўрқиб, пичан орасида писиб ётмасам, тагин кўп йиллар яшаши турган гап эди. Унинг бевақт гўрга киришида аввало мен айбдорман...

Тўғри, мени ҳеч ким жиноятчига чиқара олмайди. Чунки, қонунга кўра сираям жиноятим йўқ. Лекин шундай бўлса-да, мана, бирибир, тинч ухлай олмайман.

Уч кечадирки, уйқум ҳаром, қани бир зум мижжа қоқолсам.

КУРАШ

Сокин сойда бир жуфт от кўринади. Отларнинг узун ёли сув бетиде сузади. Бир-бирларининг сағринларига суйкалиб эркаланаётган бу отлар ажиб тонг манзарасига янада чирой қўшяпти.

Баногоҳ сой ёқасида йўгон овоз янгради:

— Чақматой!

Тоғ чўққиларидан қайтган акс садога эгасини таниган отининг кишнаши жўр бўлди. От учун уни чақирган йўгон овоз жудаям қадрли. Мана, неча йиллардирки, уни шу овоз «Чақматой» деб чақиради.

Чақматойнинг эгасини у катта ёшли бўлгани учун эмас, баҳайбат гавдали, бақувватлилиги сабабли Чўнг Сагийр деб аташади. Унинг юзи харсанг тошдан йўниб ясалганга ўхшайди. Шижоат тўла қиёфаси мардонавор алп жуссасига жудаям мос. Бароқ қошлари остидаги кўзлари ўйноқи, лекин синчиклаб қаралса, аллақандай маънос...

Чўнг Сагийр йўртиб ёнига келган отнинг ёлларини сийпади. «Аттанг, қартаяяпти,— деб қўйди ичида у Чақматойни кўздан кечириб.— Бугун сабан тўй пойгаси... Сезиб турибман, бу йил ютиб чиқолмайди. Ғолиб номи билан қолавергани маъқул».

Чўнг Сагийр бадқовоқ кўринса-да, табиатан кўнгилчан одам эди. Унинг жониворларни ҳаддан ташқари яхши кўриши ҳам шундан бўлса керак. Кўп йиллик отбоқарлик даврида Чўнг Сагийр ҳайвонларнинг кўзига қараб феъл-атворини тушунишга ўрганиб кетган эди. От дегани бир жилов силташданоқ устида қандай одам ўтирганини пайқайди...

Чўнг Сагийр отини юганлади-да, бир сакраб минди. Бугунги сабан тўйга Чақматойни олиб бормоқчи. Худ-

ди кураш майдонига чиққандай Чўнг Сагийр эгнига эски шим, тирсақлари ситилган кўйлак кийиб олган.

Мотоциклли, машинали, пиёда — ҳамма оролдаги Эстарли ҳавзаси сари кетяпти. Айримлар йўл-йўлакай Чўнг Сагийрга гап ташлаб қўйишади:

— Бу йил Чақматойни пойгада қатнаштирмайсанми?

Чўнг Сагийр бу луқмаларга мингиллаб қўярди холос. «Ўзим тўғримда ҳеч нарса сўрашмаяпти. Кураш тушмайди деб ўйлашса керак-да. Эллик ёш нима деган гап, шундай кўтариб урайки... Ушанда кўрасанлар...»

Чўнг Сагийрнинг ўғли Шоҳинур кунни кечагина ҳарбий хизматдан қайтганди.

Ота дарвоза тагини супураётганди, қўшни аёл эшикдан бош чиқариб:

— Ўғлинг ҳарбийдан қайтибди, Сагийр, — деди.

Сесканиб тушган ота лом-мим демай супургини зина ёнига қўйиб, ичкарига йўналди. Ичкари кирди-ю, уй кўзига жудаям фэйзсиз кўриниб кетди. Шунинг учун бўлса керак, жавондан кишилик кийимларини олиб кийди. Сўнгра костюми чўнтагига муздай ароқ шишасини солгач, эшикни қулфламай кўчага чиқди... Унинг умуман эшик қулфлаб юрадиган одати йўқ эди. Қайтибди-да, деб қўйди ичида Чўнг Сагийр. Эртами кечми шундай кун келиши керак эди. Агар иложи бўлса, у бу кун келишини пича кечиктирарди. Отбоқарлик, кураш тушиш лаззатидан маҳрум бўлмаслик учун ҳам кечиктирарди.

«Бас, бугун энди очиқчасига гаплашиб олиш керак, — деган фикр кечди Чўнг Сагийрнинг хаёлидан. — Эркакчасига иш тутиш вақти етди... Хўш, у тушунармикин бунини? Отам-ку деб аярмикин? Майли, менга барибир. Нима бўлса бўлди... Бошга тушганни кўз кўрар...»

Чўнг Сагийр тор кўча этагидаги қизиган четан девор эшигини очиб, бир лаҳза тўхтаб қолди. Эшикдан сал нарида она-бола кўринишяпти. Ҳадиянинг кифтида оппоқ сочиқ, белигача ечинган Шоҳинур энгашган кўйи ювиняпти. Қадам товушини эшитган она-бола бараварига эшик томонга қарашди. Шоҳинур қаддини ростлаб, онаси кифтидаги сочиқни олди-да, қўлларини арта бошлади. Ота ўзига ўхшовчи, норғул ўғлинигина эмас, ўз ўтмиши, ёшлигини ҳам кўриб турарди. Ота

фарзандига яқинлашиб, уни бағрига босгиси келдию, аммо ўзини тийди. Ўғли шу ёшга кирса-да, уни бирор марта «дада» деб атамади, ҳарбий хизматга ҳам хайр-хўшсиз жўнаб кетди. Мана шу армон йиллар оша отанинг дилини ўртар эди. У ўғли қайтганини эшитган заҳоти, мана, шартта етиб келди... «Агар ўғлим бўлса, ўзи бориб зиёрат қилиши керак мени...» Ота эшикни ёпиб, ҳовлига қадам босди.

У ўғлининг «дада» дейишга тили бормай, салом деб қўя қолишидан бир хил бўлиб кетса ҳам Шоҳинурнинг хижолатда кўзларини олиб қочишига қараб туриб, дилида қандайдир умидворлик туйғуси пайдо бўлди.

Уйга киришди. Столдаги шошилич ҳозирланган емишлар, ичимлик ҳам гапни гапга улай олмади.

Хурсанд, ҳамон ўғли келганига ишонмаётган Ҳадия нуқул дастурхондаги ноз-неъматга таклиф этарди.

Орага чўккан ноқулай сукунатни юмшатиш учун Чўнг Сагийр беихтиёр қадаҳларни нари-бери сурган бўлаверди.

Ниҳоят Шоҳинур ўрнидан туриб: «Овулни бир айланиб келай, худди ўн йил кўрмагандайман»,— деди-да, ташқарига чиқиш учун рухсат сўради. Кўзлари шодлик ва соғинчга тўла Ҳадия ўғлини ҳовлига кузатиб қўйди. Шоҳинур чиқиб кетгач, ота жажжи қадаҳни қўлига олган кўйи хиёл хаёл суриб турди. Унинг бароқ қошлари қалдирғоч қанотларидай кенг ёйилган, юзи ёришиб кетганди.

— Уни қара-я, қуйиб қўйгандай худди ўзим-а. Фақат кўзлари сеникига ўхшайди холос, Ҳадия.

Аёлнинг дилидан ҳам шундай фикр кечарди. У пича сукутдан сўнг:

— Худога шукр, эсон-омон қайтиб келди,— деб қўйди.— Сен ҳам энди жиддийроқ бўл. Эркак бошлиғи йўқ оила — оила эмас.

— Улғайсин, тил топишиб олармиз...

Чўнг Сагийрнинг дўриллаб айтган бу гапи Ҳадиянинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. У дил ранжини тарқатиш учун бўлса керак таънаомуз гап қотди:

— Бола деб ҳамма нарсадан кечар экансан. Ушани деб яшайсан. Мана, минг қатла шукр, улғайди, энди ўз кунини ўзи кўраверади. Хатларидан бирида: «Ойи,

ўтган кунлар учун ранжиманг, бирга туришни хоҳласанглар, сираям қаршилигим йўқ...» — деганди.

— Хўш, у ёғи-чи, у ёғи нима?

— У ёғи шуки, Сагийр, на одамларга ўхшаб бирга яшамадик, на бутунлай ажраша қолмадик.

— Эртами-индин ўладиганларга ўхшаб гаплашмайлик. Ахир ҳали умримиз...

— Умримиз ўтди.

— Унчалик қартаймагандирмиз ҳали, Ҳадия! Бу қўллар, бу билаклар кучдан қолганича йўқ.— Чўнг Сагийр бутун ғам-ҳасратини сиқиб чиқармоқчидай жундор бармоқларини қаттиқ очиб юмди.— Бундай ойнага қарасанг-чи, Ҳадия, қизлардан кам еринг йўқ ахир.

Эрининг гапидан таъсирланган Ҳадия беихтиёр ялт этиб девордаги кўзгуга боқди. Кўпдан ўз ёғида қоврилаётган аёлнинг ёноқларига қизиллик югурган, дарҳақиқат ҳозир у қизга ўхшаб қолганди.

— Ўзимизни юпатмай қўя қолайлик, Сагийр.

— Аросатда юравериш жонимга тегиб кетди, Ҳадия. Аёлсиз рўзгорда қут-барака ҳам бўлмас экан. Уйимга қадам босгим келмайди.

— Шоҳинур келди деб сенга юк бўлиб олмайман. Худога шукр, қўл-оёғим бут. Қўлимдан келганча ёнингга кирарман...

— Модомики шундай экан...

Чўнг Сагийр гапини охирига етказа олмади. Шу тахлит гап очилган пайтлар Ҳадиянинг кайфияти ўзгарар, маъюсланиб ўзи ҳам узил-кесил бир қарорга кела олмасди. «Ўғли келган бугунгидай хурсандчилик кунда нега ҳам ярасига туз сепдим,— деб қўйди ичида Чўнг Сагийр.— Шу вақтгача тақдирга тан бериб яшаб келдик-ку. Бу ёғига худо пошшодир. Ноумид шайтон...»

«Пешонамиз шундай экан», деб ўйларди Ҳадия. Бугун унинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. Мана, ўғли ўсиб улғайибди. Унинг умиди, энг яқин маслаҳатгўйи. Фарзанди улғайган сайин Ҳадия қонунсиз эри эътиборидан четда қолиб келаверди. Эри севганми ўзи уни? Ҳадия бу саволга аниқ жавоб бера олмасди. Фақат Чўнг Сагийрни ёнида бор деб тасаввур этмаса, нимасидир етишмаётгандай туюлаверади. Лекин бу бирга яшаш деган гап эмас. Чўнг Сагийр куч-қуввати борлигига қарамай ювош эди. Агар Чўнг Сагийр чўрт-

кесар бўлганида Ҳадия аллақачон унинг йўриғига тушиб кетарди... Тағин ким билади?

Кеч кира бошлади. Дераза тагидаги гуллар кунботар томонга бурилди.

Чўнг Сагийр умидсиз, бўшашибгина стол ёнидан турди-да, папирос ёндириб, боққа чиққач, олма дарахти тагидаги ўзи ясаган скамейкага ўтирди. Унинг хафадай кўринувчи юзи, баҳайбат гавдаси самимийлигини яшириб турарди. Ҳаддан зиёд дили юмшаб кетган пайтлар холи қолишга интилар, ўшандагина ҳисларига эрк берарди.

Ҳалқа-ҳалқа тамаки тутуни олма дарахти япроқлари орасида йўқоларди. Чўнг Сагийр гул тўкиб мева туга бошлаган бутоқларга тикилди. Анча баланддаги икки дарахт бутоқлари чатишган ерда бир ўргимчак бежирим, пухта ин тўқирди. Арзимас аллақандай ҳашарот шунчалар чиройли ин тўқиши Чўнг Сагийрнинг гашини келтирди. У ерда ётган таёқни олди-да, жаҳл билан нозик инни сидириб ташлади. Ялт-юлт селкиллаб турган ўргимчак инидан нишон ҳам қолмади. Чўнг Сагийр қулоқлари остида Ҳадиянинг: «У ёғими, у ёғи шуки, Сагийр...» — деган сўзлари янграгандай бўлди.

«У ёғини ўзим ҳам биламан. Бундай ўйланса, шунисига ҳам шукр. Хиёнат қилмадинг. Қўлингдан келганча ёрдамингни аямадинг. Бирга ҳам яшамадик, ажрашиб ҳам кетмадик... Тўппа-тўғри. Ёлғизликка кўникиб кетдик, аттанг... умримиз охирида ҳам ёлғизлигимизча қолмасайдик. Азали бахти қаро хонадоннинг кейинчалик ҳам бахти кулмас экан...»

Девор четанлари оша эшик ёнида Ҳадиянинг қизил мато дурраси кўринди. Ўшанда ҳам у дуррасини худди шундай танғиб боғлаган эди. Кўзлари-чи, кўзлари... Қачон бўлувди бу ўзи?..

Чўнг Сагийр хотиралар оғушида боғдан чиқдию, уйга кириб ҳам ўтирмай, тўғри сув ёқасига кетди.

Қуёш ўрмон ортига ёнбошлаяпти. Сойда тушовланган отлар кўринади. Олисда зангори тоғ чўққилари кўкка бўй чўзган. Атроф бийдай дала... Чўнг Сагийрнинг юраги сиқилиб кетди. Умр чексиз эмас, шу сабабли кайфияти бузилганди унинг.

«Ўтган умрга мана шу тўқайлар шоҳид-ку ахир. Юз, минг йил олдин кимдир ушбу тўқайларга қараб

мен каби хаёл сурган бўлса ҳам ажаб эмас». Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Дунёга устун бўламан дейиш ақлдан эмас. Дунё яралибдики, у доимо янгиланиб туради. Одамлар қўш қанотли бўладилар. Бир қанот билан ўтмишларига таянсалар, иккинчи қанот билан келажакка таянадилар.

Тинч турмуш кечириш умиди билан ошиқиб қайтган Чўнг Сагийрнинг урушдан олдин икки йилгина бирга яшаган хотини вокзалда уни кутиб ололмади. Йигит ич-ичидан эзилиб, умидсизликка тушса ҳам буни одамларга заррача сездирмади. Эллик ёшгача сўққабош яшайверди. Аммо устахона ёнида борлигини ўртаб боққан ёлқинли қора кўзлар унинг оромини бузиб қўйди, шу-шу Чўнг Сагийрни яширин бир умид яшашга ундар, ҳам лаззат бахш этиб, ҳам изтироб чектирарди.

У қаерда муҳаббат, яхши кўриш сўзларини эшитса, бунинг маъносини ўша ёлқинли қора кўзлар билан боғларди.

Агар тасодифий бир воқеа рўй бермаганида Чўнг Сагийрнинг дилидан чуқур ўрин олган яширин бу туйғу мубҳамлигича қолиб кетаверармиди балки...

Ушанда ҳам худди бугунгидай ёз кунни эди. Чўнг Сагийр бригадир бўлиб ишларди у пайтлар. От ва ҳўкизларни қўш ва аравалардан чиқариб, ўтлашга қўйиб юборишганди. Чўнг Сагийр оғир йилларда алланечук сақланиб қолган, қовурғалари санарли айғир қўшилган аравада дала айланиб қайтаётганди.

Ўрмонга яқин йўл ўртасида тўхтаб турган ҳўкиз қўшиқли арава ёнидаги аёлларни кўрган Чўнг Сагийр жиловни тортти-да, шартта аравадан сакраб тушди. Аёллар бригадирни қий-чув қилишиб қарши олишди.

— Сагийр, барака топгур, манави харом қотгурни ўрнидан қўзғатиб бер!

— Ҳўкизлар ҳозир боқувда, барибир аёлларнинг гапига кирмайди.

— Эркакнинг гапига кирар ахир.

— Орангларда эркак бор экан-ку,— деди Чўнг Сагийр муттаҳам Гиймай Зоҳити томонга имлаб.

— Шим кийган билан эркак бўлавермас экан одам...

Бу гапни Ҳадия айтганди. Унинг ўткир нигоҳидан Чўнг Сагийрнинг юраги тез-тез уриб кетди.

— Қани, четга ўтинглар-чи!— деди-да, қамчисини боши узра кўтарди. Кўтарди-ю... лекин урмади. Уришдан нима фойда ҳўкиз орқага тисарилса тисариладики, аммо бир қадам ҳам олға босмайди. Чўнг Сагийрнинг ланжлик қилаётганини кўрган аёлларнинг ҳафсалалари пир бўлди.

— Оббо, сен ҳам эплломадинг-а...

Чўнг Сагийрнинг аёллар олдида мустар бўлиб қолишига нафсонияти йўл қўймади. Шу пайт кимдандир эшитган бир ҳийла эсига тушиб қолди.

— Андак сабр қиласизлар,— деди Чўнг Сагийр ва йўл ёқасида олов ёқди. Аёллар ҳайратда жим туришарди.

Салдан сўнг Чўнг Сагийр Ҳадияни ёнига чақирди.

— Нима гап тагин?

— Манави оловни ўчиришиб юбор. Оёғингда этинг бор экан. Сизлар аравага ўтиринглар,— деди Чўнг Сагийр аравадан тушган икки аёл томонга ўгирилиб. Сўнгра ўзи чалалардан бирини олди-да, уни югуриб бориб ҳўкизнинг думи тагига қистирди.

— Эҳтиёт бўлинглар!!!— Чўнг Сагийр қўлини тортиб олишга улгурмаёқ ҳўкиз жон ҳолатда шартта ўзини олдинга ташлади. Аёллар қий-чув кўтаришди. Аравадаги қоплар у ёқдан-бу ёққа қаттиқ чайқалди.

Шу пайт Чўнг Сагийрга ўзининг оти ҳам юриб кетаётгандай туюлди. У ўгирилиб қаради-ю... Ҳадия жиловни силтай-силтай отни елдириб кетаётганини кўрди. Бригадир бир дақиқа анграйиб қолди. «Менга шундай туюляптими ёки аслида чопяптими от?»

— Сувлиғи йўқ, олиб қочади-я, тентаклик қилма!

Бригадир шундай деб қичқира-қичқира оти кетидан югура бошлади.

Ҳадия жиловни ўннга тортиб, от бошини овул томонга бурмоқчи бўлар, аммо айғир қайсарлик билан ўрмон сари интиларди. Хиёлдан сўнг Ҳадия отни қайира олмаслигини тушуниб, уни тўхтатишга ҳаракат ҳам қилмай қўйди... Чўнг Сагийр энди етай деганда Ҳадия жиловни бўш қўйиб берар, эркинликни сезган айғир янада тез югуришга тушарди.

— Тўхтат, тўхтат деяпман, Ҳадия!

— Тўхтатолмаяпман!— Ҳадия дам ташвишга ту-

шар, дам бригадирнинг йиқила-сурила югураётганини кўриб кулгиси қистарди.

— Майиб бўласан-а, Ҳа... дия, олиб... қо... ча... ди... ҳо... зир...

Ўрмон четига етганда от чапроққа бурилганди, орқа гилдираги йўл четигаги қайинга урилдию шартта тўхтаб қолди. Ҳадия қийшай бошлаган аравадан қичқирганча пастга сакради. Хиёл ўтмаёқ ўпкаси оғзига тиқилган Чўнг Сагийр етиб келди. Унинг жиққа тер юпқа кўйлаги баданига ёпишганди. Шундан сўнг бригадир бўркини ечиб аравага улоқтирди-да, тароққа келмовчи қаттиқ сочини силаб қўйди.

— Бунчалик тентак деб ўйламагандим сени.

— Боягина камситгандинг-ку бизни... Аёлларнинг гапига кирмайди ҳайвон зоти деб...

— Ҳаром қотгур олиб қочишини ким ўйлабди.

— Ким ўйлабдиммиш... Думига чала қистирилса қайси жонивор тек туролади.

Чўнг Сагийр арава кетидан кўтариб уни тўғрилаб қўйди.

— Аттанг, тўхтаб қолди. Сал юрса овулга етардик. Бу ёгига секин яёв етиб ола қоламан.

— Бўпти, қани, ўтир!

— Ҳожати йўқ. Сенинг ёнингда боргандан кўра...

— Нима, ўзим ўтқазиб қўйишим керакми?

Ҳадия таманноли сузилди-да, араванинг четгинасига чиқиб ўтирди.

— Сал айланишга тўғри келади. Сабзавот пайкалларидан хабар олишим керак.

— Ёмғир ёғадиганга ўхшайди,— деди Ҳадия.

— Туз эмасмиз-ку, эриб кетмасмиз.

Ўрмон ичи сезиларли қоронғилаша бошлади. Булут галалари нақ қайинлар учига тегай-тегай деб пастгинада сузарди. Яккам-дуккам томаётган ёмғирда япроқлар шитирлайди.

— Аравада камзул бўлиши керак,— деб Чўнг Сагийр пичанни титкилаб камзул топди-да, уни Ҳадиянинг кифтига ташлаётган эди, бармоқлари аёлнинг очиқ бўйни, ҳароратли билагига тегиб кетди. Ҳадия аста ўзини четга тортди.

— Берироқ ўтирсанг-чи, оёқларингни бутоқлар тилиб юбормасин тагин,— деди Чўнг Сагийр анча юмшаб.

Олисада чақмоқ чақнади. Севалаб ёғаётган ёмғир кучайиб, ниҳоят ўрмон узра шовиллашга ўтди. Чўнг Сагийр отни ивий бошлаган йўлдан четга буриб, нарироқдаги ёнғоқ дарахти остида тўхтатди. Момақалди роқ овози яқинлаша-яқинлаша нақ уларнинг боши узра гумбурлай бошлади.

— Қара, анави қайинни яшин ёндириб юборди,— деди Ҳадия камзул остидан аста мўралаб.

— Сен ёнимда бўлсанг, ўлим ҳам қўрқинчли эмас менга,— деди Чўнг Сагийр. Ногаҳон бошлари узра гумбурлаган қаттиқ момақалди роқ овози ёмғир шовиллашини ҳам босиб кетди. Кўз қамаштирар даражада ёлқинланган чақмоқ отқулоқнинг тубларигача ёритиб юборди. Сесканиб кетган Ҳадия Чўнг Сагийрнинг пинжигига тикилди.

— Ҳадия...

Тўсатдан осмон билан ўрмон қўшилишиб, туман орасида қолгандай бўлди. Кейин... Япроқдан япроққа тома-тома қуйига интилаётган ёмғир инжулари ўргимчак ини янглиг қуёш нурларида ялтирай бошлади... Япроқларга инган томчиларнинг хиёл шабададаёқ дув қуйилиши-ю, отнинг кишнашидан жонланган ўрмон ошиқ-маъшуқларни ҳушёр торттирди...

— Устимдан кулиб юрма-я, тагин!..

— Дунёнинг нотекислигидан юрагим ёрилиб кетай деяпти.

— Одамлар кўзига қандай кўринаман энди?..

— Яшириб нима қиласан, билса билишсин одамлар... Уғиллик бўлишни хоҳлайман, Ҳадия, ҳа, ўғиллик. Ажойиб баҳодир қилиб тарбиялардим ўша ўғилни. Беланчакда бола йиғлашига шундай зорманки. Узинг кўриб турибсан, умрим зурриёдсиз ўтиб боряпти, одамларга қўшила олмайман. Хотинимни кекса онамни авайлагандай ўриндан ўринга кўчириб юрганим юрган. Ҳолбуки айни кўкрак кериб юрадиган пайтим...

— Айб менда, Сагийр. Аммо сени ўша устахона остонасида кўрганимдан бери девонавор бўлиб қолганман. Қиёфанг кўз олдимдан кетмайди. Қандайдир тилсиминг борга ўхшайди... Менинг устимдан кулма, Сагийр. Эркак зоти шуниси билан мақтанишни яхши кўради ўзи.— Майин сочлари тўзғиган Ҳадия Сагийрнинг кўксига бош қўйди.— Мен эркалаш нималигини ҳам билмайман. Озод билан беш ойгина яшаганман

холос. «Кут, албатта қайтиб келаман», деб кетганча... ҳамон дарак йўқ ундан. Биламан, ҳаммасига уруш айбдор...

Ҳадия ўзини нарироқ тортди-да, лабини тишлаган кўйи жим бўлиб қолди. У гўё беихтиёр жар ҳатлаб ўтгану ҳозир яна ўша жар сари боришни хоҳлаётган одамга ўхшарди. Ортга йўл ҳам йўқ аслида... Қисмати шумикин унинг? Олдинда нималар кутаётганикин? Ҳадия изтиробли ўйлар азобига чидай олмай қичқириб юбориб, Чўнг Сагийрнинг кўксини икки қўллаб муштлай бошлади:

— Нима қилиб қўйдим, айт, нима кўргилик бу?!

Сўнгра тугик муштчалари ёзилиб, қалтироқ қўллари билан бригадирни силаб-сийпалар экан, ҳўнграганча ўзини аравадаги пичан устига ташлади.

Кейинги ёз фасли, олмалар айни мева туккан кезлар Ҳадия ўғил кўрди. Қалам қош, сочлари қўнғироқ-қўнғироқ гўдакни Чўнг Сагийр полапон қушчадай авайлабгина кўтариб олган, хонанинг у бурчагидан бу бурчагига бориб келарди. У чақалоқнинг хира кўзчаларига қараб нимадир демоқчи бўлар, аммо гўдакчасига ширин гапиролмагани учун сўзлари дағал чиқарди. Болакай йиғлаб юборганди, Чўнг Сагийр не қиларини билмай, шу заҳоти уни Ҳадияга узатди.

Анча дармонга кирган Ҳадия хурсандчиликдан ҳозир ўзини қўярга жой тополмасди. Бола — бахт. Аммо бу бахт Ҳадия учун уйқусиз тунлар, одамларнинг таъна-маломатини эшитиш эвазига келди. Кишилар кўзига бахтлиман, дея дадил қарай олмаганидан кейин қандай ҳам тўла бўлсин бундай бахт...

Уша тун Чўнг Сагийрнинг хотирида умрбод нақшланиб қолди. Мана, у сокин кўчада кетиб боряпти. Деразалардан тушган чироқ нурлари дарахт япроқлари орасида юлдузларга ўхшаб милт-милт кўринмоқда.

Чўнг Сагийрнинг кўзларида ёш, лабларида жилмайиш.

Ана, узун из қолдириб учган юлдуз уфқдаги олис тоғ ортига шўнғиди.

Чўнг Сагийрнинг остона ҳатлаб уйга киришга юраги бетламайди. У икки ўт орасида қолган. Бир томондан, қачонлардир қалбини илитган, мададкор бўлган

олов энди сўниб боряпти. Иккинчи томондан, ҳозир унинг бугуни, ким билсин, балки келажаги ҳам... Чўнг Сагийр ҳозирги аҳволини ақл тарозисида ўлчар экан, муқим бир тўхтамга кела олмасди. Охири у тақдирга тан бериб, «қисмат экан-да», дея ўзини юпата бошлади.

Хотини Кашифа эшик очилганини эшитиб, ётган ерида аста ўгирилиб қаради.

— Келдингми?

Чўнг Сагийр бирор кеча ҳам келмай қолмаган эди. Кашифа қаровга муҳтож, тепасида кимдир бўлиши керак эди. У ботқоқликда тиззадан сув кечиб, торф қазиётиб қаттиқ шамоллаган, оёқлари ишламай қолганди. Чўнг Сагийр Кашифани касалхонадан олиб кетаётганда доктор унга: «Аҳволи танг хотинингизни, ўпкасининг иккинчи томонига ҳам сув йиғилган»,— деганди. Чўнг Сагийр Кашифани жон-жаҳди билан тузатишга ҳаракат қила бошлади. Хотинининг саноқли кунлари қолганини билса-да, у ҳатто овқатга туз солишни ҳам Кашифа билан маслаҳатлашмасдан қилмасди.

— Сезяпман, ажалим яқин, менсиз қийналиб қолишинг мумкин, яхшиси, бирорта аёлни топиб қўй,— дер эди Кашифа.

Овулда ҳеч нарсани сир тутиб бўлмайди. Ҳатто ўйлаган нарсангдан ҳам одамлар дарров огоҳ бўлишадди. Кашифа ҳол сўраб кирган қўни-қўшнилardan одамлар оғзида нима гап борлигини билиб олар, «бирорта аёлни топиб қўй» дейиши ҳам шунга ишора эди шекилли. Чўнг Сагийр Ҳадия фарзанд кўрганини дангал айтиш ниятида эди. У боғдан эртаги олмалар териб чиқди.

— Қайси олмадан бу?— сўради Кашифа.— Этакдагиси бултур кузда гуллаганди. Ушанданми?

— Йўқ, мева тугмади у олма.

Шу мўъжаз хонага қамалиб қолгани учунми Кашифа қандайдир зийраклашган, бошқалар дилидагини дарров пайқай биларди. Чўнг Сагийр нигоҳини олиб қоча-қоча у билан хийла вақт суҳбатлашиб ўтирди. Асосий гап тугади ҳам ҳисоби. Шу пайт эр-хотиннинг нигоҳлари тўқнашди. Чўнг Сагийр Кашифанинг маъноли боқишидан ўзини йўқотиб қўйди.

Кашифа кўрпа остидан чиқарган қўли билан ёстиқ-

ни сийпалади-да, каравотнинг совуқ темирини чангаллади.

— Уғилми?..

Чўнг Сагийр ҳайратда ҳеч нарса деёлмай турди.

— Уғил,— ўз саволига ўзи жавоб қайтарди Кашифа.— Тушим доим тўғри чиқади.

Чўнг Сагийрнинг кўнгли бузилиб кетди. Эҳ, Кашифа, яхши кўрмай бўладими сендай аёлни...

— Қизариш ярашмас экан сенга, Сагийр... Ҳар кимга ҳам сендай суюкли... эр насиб қилсин. Худди ўзингга ўхшаш насл қолдир... Одамлар ҳозир майдалашиб кетишган...

Кашифанинг кўрпа ёпиқли гавдасини беихтиёр қучоқлаб олган Чўнг Сагийр хотинига илиқ сўз айтгиси, уни юпатгиси келса ҳам бўғзига нимадир тиқилиб гапиришга йўл қўймасди.

Кашифа бўғилиб-бўғилиб йўтала бошлади. Чўнг Сагийр уни авайлабгина ўтирғизди-да, термосдан иссиқ чой қуйиб берди. Кашифа тинчланиб, ўринга ётгач:

— Тузалмас дардга йўлиқдим. Жилла қуреа сен яша, Сагийр. Менинг умримни ҳам сенга берсин,— деди.— Пешонамга бола кўриш насиб этмади.

Уша оқшом икковлари алламаҳалгача ухлолмай ётишди. Беқарор эсан шамолдан деразага дарахт бутқларининг урилгани эшитилиб турарди. Эр-хотин ўз ўйлари билан банд, бир-бирларининг нима ўй сураётганларини сезишарди. Улар бир оғиз ножўя сўз билан бир-бирларини умрбод ранжитиб қўйишдан ҳайиқаётгандай эдилар.

Куз яқинлашган сайин Кашифа ҳам япроқлар билан бирга сўлиб борар, тамоман ҳолдан тойганди. Дарди хуруж қилган пайтлар у биргалашиб қаёққадир кетаётгандай шартта эрининг қўлига ёпишарди.

Тушларида ўзини соғлом кўриб, Чўнг Сагийр билан кечган умргузаронлигини узоқроққа чўзгиси келарварди.

Бир оқшом Кашифа хириллаган овозда эрини ёнига чорлади. Тўшагидан турган Чўнг Сагийр Кашифанинг ёнгинасига келиб ўтирди. Дард чекмаётгандай юзлари яшнаган Кашифа қуруқшоқ қўлини эрининг билагига қўйди.

— Юрагимни ваҳм босиб кетяпти.— Хийла жим

ётгандан сўнг у бегона овозда гапини давом эттирди.— Сен эшитмаган бўлсанг керак, қўшининг ити туни билан улиб чиқди. Бир ойдан бери шундай... Итлар ажал шарпасини олдиндан сезади, дейишади. Қўй, юпатма мени, Сагийр, гапларимга қулоқ сол. Видолашув сўзларимдир балки бу... Бугун туш кўрдим. Оппоқ кўйлак кийган раҳматли ойим тик жар ёқасидан: «Кел, қизим, кела қол»,— деб мени ёнига чорлаётганмиш. Мен югурияпману югурган сайин етолмасмишман ойимга. Оёгим остидаги ер нуқул ортга силталайди... Шундан кейин ойим бўй чўзиб, узун қўллари билан мени кўтариб олди... Ана, деразага тегиб турган олма булоғида биттагина барг қолибди... Деразани оча қоласанми... Ҳозир узилиб тушади барг. Шамол учуриб кетмасин. Юпатма, Сагийр. Сендан мингдан-минг розиман. Фақат охирги ўтинчим бор: ўғлингни олиб келиб кўрсат... Ҳадия ҳам келсин...

Чўнг Сагийр қанча илтимос қилмасин, Ҳадия ичкари киришга ботинолмай ташқарида қолди. Чўнг Сагийр чақалоқни йўрғакдан ечиб каравотга ётқизганди, Кашифа оғир уйқудан уйғонгандай базўр кўзларини очди. Сўнгра мажолсиз қўли билан гўдакнинг сочи, юзини сийпалади. Шу пайт беморнинг чеҳраси ёришган, сўниқ кўзлари сезилар-сезилмас жилмаярди.

— Сенга ўхшабди...— Кашифанинг сўлғин ёноқларидан ёш томчилари думалади. Не қиларини билмаётган Чўнг Сагийр юзини четга бурди. Остонадаги Ҳадия ичкарига киришни ҳам, кирмасликни ҳам билмай турарди.

Ногаҳон болакай чинқириб йиғлашга тушди. Ҳадиянинг назарида ҳозир кимдир ўғилчасини тортиб оладигандек туюлдию, бориб боласини қўлига кўтарди. Гўдакнинг илиқ ёш томчилари кўксига тегиб, кўнгли ўрнига тушган Ҳадия беморнинг оёқ томонида тиз чўкди.

— Кечир мени, Кашифа, катта гуноҳим бор сенинг олдинда.

Кашифа пича жим ётгач, кўзларини очиб, шифтдаги бир нуқтага тикилган кўйи:

— Ҳаммасини анавинга солдим,— деди гўдакни кўрсатиб.

Ҳадия кўзлари жовдираётган болакайи барча гу-

ноҳларини афв этадиган қудратли куч каби зўр ихлос билан уни маҳкам қучоқлади.

Кашифа ҳамон шифтдаги ўша нуқтага тикилганча бир сўз демай жони узилди.

Кашифа қазосидан сўнг дарди дунёси қоронғилашган Чўнг Сагийр аксари йилқилар ёнида бўлар, шу ердагина пича қайғуси тарқалиб, ўзини енгил ҳис этарди.

Ҳадиянинг ҳам чироқ ёқса ичи ёришмасди. Иккаларини чақалоққина боғлаб турарди холос.

Кашифанинг андуҳли боқиши Чўнг Сагийрни баттар эзар, бу маънос нигоҳ сира кўз олдидан кетмасди. Жимжит куз кунлари юракни ғаш қилувчи пастак булутли осмон, тонг бўзараётган дераза, саёзлашган сув сатҳида ҳам ўша қарашни кўрган Чўнг Сагийр сесканиб кетарди. Кашифа нега бу қадар индамайгина, тунд боқдийкин охири марта?

Боланинг биринчи марта атак-чечак юриб, дам отаси, дам онасига меҳрли суйкалиши орани яқинлаштиргандай бўлди. Лекин Ҳадия Чўнг Сагийрни кига кўчиб келишни хоҳламади. Ўз уйи бўла туриб ичкуёв номини олишга Чўнг Сагийрнинг нафсонияти йўл қўймади.

— Вақтинча бўлса ҳам бошқа ерга кўчиб кета қолайлик, Ҳадия. Ўғлимиз катта бўлгандан кейин яна қайтиб келармиз элатимизга,— деди Чўнг Сагийр ниҳоят бир қарорга келиб.

Ҳадия турли баҳоналар топиб, узил-кесил жавоб беришдан ўзини олиб қочарди. Охири бир куни у:— Олдин ўзинг бориб жойлаш, кейин бир гап бўлар,— деди.

Чўнг Сагийр Қозоғистон чўлида жойлашиб, иморат қурса ҳам Ҳадия у ерга кўчиб боришни орқага сураверди.

Мусофирчиликда илҳақ бўлиб яшашдан оғири йўқ, одам дарров ўз юртини қўмсайди.

Чўнг Сагийр Ҳадиянинг келишидан тамоман умидини узиб, ўз юртига қайтиш тараддудида юрганида тўсатдан оёғини майиб қилиб олди. Касалхонадан ёзган хатларида у бу тўғрида ҳеч нарса демади. Тузалиб чиққач ҳам ҳали бутунлай битиб кетмаган оёғи билан

уйга кириб боргиси келмади. Сабан тўйлари бўлса, ишдан чиқибди бу одам, демасинлар тагин...

Уйга қайтиб, Ҳадия билан холи мириқиб суҳбатлашаётган бахтли лаҳзаларида... қисматни қарангки, шартта эшик очиб кирган етти яшар Шоҳинур уйда бегона одам бўлишига қарамай:

— Ойи, мен ўйнашдан туғилганманми? Болалар шундай деб мазах қилишди. Дадам йўқ экан, мени алдабсиз!— дея қичқириб йиғлаб юборди. Рангида ранг қолмаган Ҳадия кўйлаги бари билан ўглининг бурнини арта туриб:

— Бекор айтишибди болалар, дўмбоғим. Мана, даданг келдилар-ку. Сенга совға-салом юбориб турган даданг шу одам бўлади,— деди. Бола уларга ишонқирамай қараб қўйди.

— Алдаманг! Менинг дадам йўқ! Чиқиб кетсин уйимиздан бу одам!

Энди қайтиб келмаслик умиди билан михлаб ташлаган уйининг дераза тахталарини қайта кўчираётган Чўнг Сагийр бешафқат қисматини лаънатлар экан, иккиламчи Ҳадияниқига қадам босмасликка аҳд қилиб қўйди. У ўглидан эмас, одамлардан қаттиқ хафа бўлганди. Кейинчалик ҳам у одамлардан четда юриш учунгина отбоқарлик қила бошлаганди. Толиққан, юраги сиқилган пайтларда оти билангина дардлашарди одатда. «Ҳеч нарсани тушунмайсан, азизим. Бу сенинг бахтинг. Одамларнинг ақли ҳам, тили ҳам бор. Аммо улар бир-бирлари билан келиша олмайдилар». Жонивор отнинг кўзлари бўлса: «Хўш, ўзинг ҳаётда бирор хатога йўл қўймаганмикинсан, ҳеч кимни ранжитмаганмидинг?»— дея сўроққа тутарди гўё. Чўнг Сагийр қалтис бу саволга жавоб беришни нуқул орқага сурарди.

Ҳадия «у ёғи» дегани Шоҳинурнинг ҳарбий хизматдан қайтиб келишимикин? Ўғлим билан юзма-юз гаплашганимизда аниқланса керак-да ҳаммаси. Худди шу мақсадда келганди Чўнг Сагийр Ҳадиянинг уйига. Ўғли тўрда солдат кийимида ўтирибди. Клубга чиқиш тараддудида. Шу пайт Чўнг Сагийрнинг назарида бир пайтлардаги сўзлар қайта янграгандай бўлди: «Чиқиб кетсин у бизнинг уйдан, чиқиб кетсин».

Чўнг Сагийр Ҳадиянинг уйида қолишни лозим топ-

мади. «Эртага сабан тўй, бу ерда барибир дам ололмаيمان ҳойнаҳой», — дея ўз уйига кетди.

Сабан тўй. Йилда бир марта келадиган, қайғуларни унутиб, шод-хуррамлик қиладиган байрам. Одамларнинг чеҳраси ёришиб, диллари яйрайди шу куни.

Чўнг Сагийр ҳам интизор кутаётганди ҳозирги шодиёналикни. Бир яйрайди-да бугун. Овул аҳли орасида бир афсона юради. Гўё ёш Чўнг Сагийр катта тошни қўлида тўпдай ўйнатар экан. У ушлаб турган аравани уч нафар от ҳам ўрнидан қўзғата олмас эмиш. Ўзи борлигида шундай дейилса Чўнг Сагийр мамнун жиламайди-да, бу гап бўрттириб юборилганига эътироз билдириб ўтирмай, ҳа, энди бўлса бўлгандир-да, деб қўя қоларди.

Чўнг Сагийр Эстарли ёқасига келганида майдонда эндигина кураш бошланганди. У курашчилар орасида ўғлини кўриб кўпда ажабланмади. Шоҳинур ҳам келишини олдиндан сезганди Чўнг Сагийр. Кеча кўришишганда қўл қисишидан чамалаб билганди у ўғлининг кучини.

...Энг охири ғолибликка даъвогарлар—ота-бола—Чўнг Сагийр билан Шоҳинур ўртага чиққанларида атрофга одам сизмай кетди. Майдон ўртасига чиқиш Чўнг Сагийр учун доим энг тўлқинлантирувчи дам эди. Ҳозирги чиқиш—сўнгги чиқиши. Охири олишувда қандай бўлмасин ҳеч кимдан енгилмай, ғолибликча майдонни тарк этиш ниятида эди Чўнг Сагийр. У белига белбоғ боғлай туриб, ўғлини зимдан кузатиб қўйди. Мана, бел олишдилар. Чўнг Сагийр биринчи талпинишдаёқ ўғлининг пайлари темирдай таранглигини сезди. Одатда у рақибини нафас ростлашига имкон бермай, белини қаттиқ қисганча озод кўтариб ерга ургучийди. Шоҳинур бунга йўл қўймайдиганга ўхшайди. Билагига қизил мато боғлаган, соч-соқоли ғоз патидек оппоқ бир чол курашувчилар бир-бирларини даст кўтарганларида хиёл қаддини ростларди-да, қўллари билан тиззаларига таяниб олишувни кузатарди.

Олдинги қаторда турган Ҳадия билагига ўғлининг оқ қўйлагини осиб олганди. Чўнг Сагийр Шоҳинурнинг терлаган кифтига ияк тираганди, белбоқлар таранглашди.

— Чалма, эскичасига беллашавер, Сагийржон!— деди билагига қизил боғлаган чол.

Халойиқ олишув натижасини сабрсизлик билан кутарди. Чўнг Сагийр мадори қуриётганини, қандайдир интиқом туйғуси бор кучини суғуриб олаётганини сезарди.

Мана, у бор маҳоратини ишга солиб, Шоҳинурнинг белидан қаттиқ қисиб, уни даст кўтардию... ҳеч қачон кураги ерга тегмаган Чўнг Сагийр гурсиллаб ерга қулаган Шоҳинурни бор залвори билан ерга босди ва баногоҳ ичидаги йиллар бўйи алам таранглаштирган ип узилиб кетгандай бўлди. Шунинг учунми у асов кучини жиловлай олмади, бекорга ғолиб келдим, деган истиқолада аста ўрнидан турди.

Хиёл жимиб қолган халойиқ бирдан жунбушга келди:

— Баракалла, Сагийр!

«Тентаклик қилдим, умуман майдонга чиқмаслигим керак эди. Ўғлим билан кураш тушмасам бўларди...» афсуслана бошлади Чўнг Сагийр. У табриклаш учун ёнига келган одамларни нари-бери суриб, Шоҳинурнинг билагидан ушлади.

— Бу ҳисоб эмас, ўғлим. Бошқатдан...

— Йўқ, дада...

Чўнг Сагийрни стол ёнига таклиф этишди.

— Телевизорни кўтариб тулинг, Сагийр оға, расмга оламыз сизни.

— Ветеран полвон!

Чўнг Сагийрга телевизор керак эмасди. Унинг боши айланар, юраги қафасдаги қушдай типирчилаб, фикри чувалашарди. «Дада» дедими, ростми... Шунча йил кутган сўзини манави эрмакталаб одамлар олағовурида йўқотиб қўймасмикин ишқилиб...

Ўғлининг овозини дилига жо қилиб олган Чўнг Сагийр хафа бўламанми, суюнаманми — холироқ жойга бора қолай, деган хаёл билан майдонни тарк этди.

У отини етаклаб, тоғ этагига етганда қулоғига яна янгроқ «Дадажон!» сўзи эшитилгандай бўлди. Лекин у орқасига ўгирилмади. «Охирги гапни ўша айтар»,— деб шивирлади.

Тоғдан қаралса майдон гулдор дўппига ўхшаб кичкина кўринади. Ана, дўппи чок-чокидан сўкилиб, томошабинлар оломони йўлга қараб оқа бошлади. Чақ-

матой қулоқларини чимириб, қадамини секинлатди-да, қандайдир меҳрли овозда кишнаб юборди. Чўнг Сагийр жиловни тортиб, ёлига оппоқ сочиқни боғлаб қўйди. Сочиқнинг қилпирашидан юзига ёқимли шабада урилган от эски ўтмиш хотираларни эслагандай бўлди, кишнаб олға интилди. Дили хушнуд Чўнг Сагийр жиловни бўшатганди, от келган йўли томон қушдай елиб кетди...

Чўнг Сагийр тоғ тепасида ўтириб чўнтагидан тамаки олди, аммо гугурт чўпи биттагина қолганди, уни ҳам шабада ўчириб қўйди. Хотиржам ўрnidан турган Чўнг Сагийр тамакисини ёндириш учун гармонь, қўшиқ овозлари эшитилаётган майдон сари туша бошлади.

АҚЛИМА

Мўъжазгина бекат.

Ярим соатдан сўнг унинг поездеи ғарбга, меники шарққа йўл олиши керак. Биз эса ҳалигача икир-чикир нарсалар тўғрисида гаплашяпмиз. Байкал кўли эс-ҳушимизни олиб қўйган. Ақлима чўнтагидан танга олиб кўлга улоқтирди. Сув тиниқ бўлгани учун танга кўл тубига тушгунча кўриниб турди-да, кичрая-кичрая охири кўздан ғойиб бўлди. Дақиқалар ўтмоқда. Биз яна бир-биримизга термилдик. Ёнгинамизда кимдир: «Кеп қолинг балиқча, кимга балиқ... бошқа жойда йўқ бунақаси...» — дея қичқирарди... Дақиқалар ўтмоқда...

— Бахтлимисан?

— Сен-чи?

Узимиз эмас, йўқ, кўзларимиз сўзларди.

— Нега ташлаб кетяпсан мени?..

Дақиқалар ўтяпти... Йўқ, дақиқаларгина эмас... Ойлар, йиллар ўтяпти... Умр ўтиб боряпти... Офтоб нақ найзага келди.

— Лоақал бирор марта холи қолиб изҳори дил қилолмадик-а...

Мен кўзларим билан шундай дердим.

Байкал сатҳида беқарор шабада эсар, тўлқинлар узра қуёш нури товланар эди.

Ҳа, биз бир-биримизни севардик...

«Севар эдик, севар эдик», — тасдиқларди зумрад тўлқинлар.

Ақлиманинг зулфлари ҳамон ўшандагидай узун. Доимо кулиб турувчи кўзларигина маъюслашган. Ёки қовоқларидаги кўкиш бўёқ сояси шундай маъюс кўрсатаётганмикин унинг кўзларини?..

Менинг поездим жўнашга шайланди. Бекатда югур-югур бошланди. «Яхши қол... Ақлима! Овулдош, ёр-биродарларни кўрсанг, мендан салом айт... Хайр... хайр!...»

Вагон деразасидан бир неча лаҳза қадрдон, ёқимли, сеvimли чеҳра кўриниб турди. Кейин у орқада қолиб, йироқлашди, охири кўринмай қўйди. Умримда биринчи марта Ақлима билан қўл қисиишиб хайрлашдим.

Уша мулойим қўлларни ҳозир ким силаб-сийпалаётганикин, Ақлима?

Поезд елдек учар, чексиз тайга шовилларди. Менинг вайрон дилим эса на фақат куйлар, фарёд чекар эди ҳам.

Ушандан бери неча йил ўтдийкин? Ун йилми, ўн беш йилми? Ҳозир мен йигирма саккиз ёшдаман. Ақлимани саккиз ёшимдан бери танийман. Демак, йигирма йил бўлибди-да бунга. Ақлима тантиққина қизча эди у пайтлар. Ойиси овулдаги энг яхши чевар бўлгани учун қизини қўғирчоқдай ясантириб қўярди.

Бир куни девор тирқишидан қарасам, Ақлима зўр бериб саржин тахляпти. У куйиб-пишиб ишлар, лекин иши унмас эди. Ниҳоят кифтига обкаш осиб сувга кетганди, девордан шартта уларнинг ҳовлисига ошиб тушдим. Ҳаш-паш дегунча саржинни тахлаб қўйдим. Сувдан қайтган Ақлима ҳанг-манг бўлиб, пақирларни дўқ этказиб ерга қўйди. У қўлида обкаш билан серрайиб саржинга тикила бошлади. Кейин ўгирилиб эшик томонга қаради: дадаси тахладимикин, йўқ, эшик тақа-тақ қулф...

Тўртинчи синфда ўқиётганимизда болалар иккаламизни «куёв-келин» деб атай бошлашганди. Қаттиқ жаҳлим чиққани учун бир неча марта Ақлимани қорга булғалагандим. Аммо негадир унинг жаҳли чиқмасди. Чиройли кўзлари билан пича ўпкалагандай қараб турарди-да, жун қўлқопи билан уст-бошидаги қорларни шатир-шутир қоқа бошларди.

Элас-элас хотира пардаси оша қадрдон овулимга қарайман. Пастда кўкиштоб шағалларга нималардир сўйлай-сўйлай жилға оқиб ётибди. Ҳув анави кекса қайрағочни ким ва қачон ўтқазганини овулда ҳеч ким билмайди. Қайрағоч бутоқлари қора қарғаларга макон. Тинимсиз бақаларнинг тунги вақир-вуқури... Сер-

шабнам ўтлоқ. Ёғоч кўприк. Кўприк суянчигига қаламтарош билан ўйиб ёзилган исм: «Ақлима»...

Шу ёзувни кўргандан кейин бошланди ҳамма савдо. Ҳозиргача ҳеч қачон бундай кайфиятга тушмагандим. Ким ёзган бўлдикин бу исмни? Хўш, ким? Овулда тагин ким қизиқаркин Ақлимага? Ҳозир биз эр етган йигитлармиз. Саккизинчи синфни тугатдик. Овул Советининг раиси Ғайфи ака мени ҳадемай ФЗОга жўнатмоқчи. Ойим билан Салима опам қарши бўлишса бўлишар. Минҳож Самитига ўхшаб ялтироқ тугмали бушлат, кўк шапка кийиб, чарм қўлқопда овулга меҳмон бўлиб келаман ҳали... Э-эҳ!

Хўп, бу гапни қўйиб турайлик, ҳар қалай, анави ёзувни ким ёзганикин? Ёки бирортаси шунчаки, бекорчиликдан эрмакка ёзганмикин?.. Бетларим қизиб, ичимда нимадир дукирлаётганини эшитдим. Юрагим бўлса керак бу, ҳа, қафасдаги қушдай типирчилаётган юраккинам...

Бертабон тоғи ортидаги ой патир чети шаклида мўралай бошлаган бир оқшом Ақлиманинг ўзини учратиб қолдим. У чашмадан сув олгани тушганди. Битта пақирни тўлдириб тош устига қўйган, иккинчисини энди тўлдирмоқчи.

— Эчкинглр уйга кирдим, Илгиз? — қичқирди менга анча наридан Ақлима.

Мен овозимни уникага ўхшатишга ҳаракат қилиб ингичка товuşда:

— Йўқ ҳали, Ақлима,— дедим.

— Вой, шу маҳалда қаёқларда тентираб юрганикин? — ташвишлангандай бош чайқаб қўйди Ақлима.

— А? Нима дединг? — сўрадим ўзимни эшитмаганликка солиб.

Бу борада ой ҳам хийла юқори кўтарилганди.

— Кетадиган йўлингни томоша қиляпсанми, Илгиз?

Ақлима бир қўли билан тарновни тутган, иккинчи қўлида пақир ичини ювмоқчи бўларди. Нигоҳи зимдан менга қадалган.

— Паспорт олиб келай, яқин кунларда кетсам керак.

— Эшитдим.

— Ўзинг-чи, ўзинг нима қилмоқчисан бу йил, Ақлима?

— Ҳали номаълум.

— Ақлима!

— Ҳа?

— Бир нарса сўрасам майлими?

— Сўрайвер.

— Анави кўприк суянчиғига сенинг исмингни ёзиб қўйишибди.

Ақлима ҳеч нарса демай, тескари ўгирилди-да, пақирига сув тўлдирга бошлади. Пақир сувга тўлиб тошди. Аммо Ақлима уни тарновдан олмасди. Пича сукут сақлагач, мен томонга юзланди.

— Ҳамбал ака ёзган уни.

— Ўқитувчи Ҳамбал аками?

— Киномеханик.

— Ол-а... қизиқ... сендан анча ёш катта-ку у,— дедим ич-ичимдан қўзғалаётган ғазабимни базўр босиб.

— Э, нимасини айтасан, Илгиз,— Ақлима обкашига суяниб, ҳасратини тўкиб солди.— Жонимгаям тегиб кетди. Сен район марказида паспорт олиш оврагарчилиги билан юрганингда кечқурунлари кўчага чиқишга зор бўлдим. Остона ҳатлаб кўчага чиқишим билан Ҳамбал ака велосипедида етиб келади. Юр, Ақлима, велосипедимда кўча айлантириб келаман, дейди нуқул. Яна бошқа аллақандай сўзлар ҳам айтади...

— Хўш, сен-чи, сен нима дединг, Ақлима?

Ақлима юзини тарнов ортига яширди.

— Тегишли жавобини бердим.

— Нима дединг?

— Йигитим бор, дедим.

— У-чи, у нима деди?

— Вой-бў, ҳали ёш бола-ку йигитчанг, дегандай гап қилди.

— Нақ адабини бериб қўяман ўшанингни!

— Рўпара бўла кўрма унга, Илгиз! Ҳўкиздай кучи бор-а. Кейин менинг сираям тенгим эмас у... Қолаверса, ҳали кетиб ҳам қолмоқчисан, Илгиз.

— Унда кетишимни кечиктириб туришга тўғри келади,— дедим апил-тапил.

— Илгиз!..

Ақлима исмимни жудаям мулойим, ёқимли қилиб айтди. Эҳ, қанийди ҳозир унинг қўлларида ушласам, қанча гапларни тўкиб солармиди... Афсуски, бунинг

иложи йўқ. Ақлима негадир ўзидан-ўзи титрар, хавотирланар, уялинқирарди.

— Ақлима!..

— Исминми бирам чиройли қилиб айтдингки, Илгиз...

— Ақлима!..

— Бўпти, кета қолай энди мен,— Ақлима обкашини тарновдан шов-шув оқаётган сувга тутди.— Эртага кино бўлар экан.

— Борасанми кинога, Ақлима?

— Борардим-ку, Ҳамбал акадан қўрқаман. Менга кўзи тушган заҳоти кузатиб қўяман, деб туриб олади.

— Ақлима, хоҳлайсанми, сени ўзим кузатиб қўяман?..

Ақлима обкашини кифтига олди. Пақирларида ой нури шуълаланарди. Ана, у ёнгинамдан ўтди. Мен ҳатто Ақлиманинг ҳароратли нафасини ҳам сезгандай бўлдим. Орқаси тўла сочлари тебранади. Пича юргач, у тўхтади-да, мен томонга ўгирилди. Ақлиманинг икки кўзида икки ой нур сочаётгандай туюлди назарим-да. Ниҳоят қизининг чиройли лаблари сезилар-сезилмас ҳаракатга келди:

— Кинодан кейин кекса қайрағоч ёнида учрашамиз, хўпми?

Ақлима йўлида давом этди. Пақирларида ҳамон ой нури шуълаланарди. Нақ бошим узра кекса қайрағоч нимадир шивирлаб қўйди.

* * *

Ҳам кетгим келади овулдан, ҳам кетмагим. Дилим шод, ҳаяжондаман. Дўнгликда юрагимни орзиқтириб кино мотори ишга тушди. Ҳали кино бошланишига эрта. Механиклар моторни синаб кўришяпти холос. Бунинг устига одатдагидай кинога пул ҳам йўқ. Утган ҳафтадагина охириги пулларни қоқиштириб менга шим олгандик. Ҳозир уйда бир тийин ҳам қолмаган. «Уч мушкетёр»ни яшириниб-писиб кўришимга тўғри келганди. Билмадим, эшик тагида Ҳамбалнинг ўзи билет сотармиш. У ўла қолса ҳам бепул киритмайди кинога. Фильм бошланганда ҳам уч-тўрт марта билет текширмаса кўнгли ўрнига тушмайди. Ёки кинога тушмай, Ақлимани клуб эшиги тагида кутиб турсаммикин? Йўқ, бу йигитлик шаънига тўғри келмас-ов...

— Бунча хаёл сурмасанг, ўғлим?

Эгнидан юпун зангори сатин кўйлак тушмовчи, бошига оқ дурра танғиб олган сезгир ойим дилимдан нима кечаётганини пайқаб қолганди.

У ҳовлида дорга кир ёя туриб майингина овозда сўради:

— Боядан бери атрофимда мунғайиб юрибсан-а, болам, кинога пулинг йўқми дейман?

Мен миқ этмадим. Бошимни эгиб, тўрсайганча туравердим.

— Менда ҳам пул йўқ эди-я, болам,— деди ойим охириги кирни шап-шап силкитиб.

Унинг гап оҳангидан: «Ҳозир ёнимда ҳеч вақо йўқ, лекин кўп ҳам қайғураверма, бирор иложини қилар-миз»,— деган маъно англадим.

Худди шундай бўлиб чиқди ҳам.

Ана, кирни ёйиб бўлган ойим қора тоғорани қўлти-ғига қистирди-да, «ристан» калишларини судраганча айвон сари йўнала туриб: «Қани, юр, ичкарига кирай-лик-чи», деган маънода менга бош ирғаб қўйди.

Уйга кирдик. Ойим тоғорани бурчакдаги курсичага қўйгандан кейин устига кўрпа-ёстиқлар тахлоқли катта эски сандиқ ёнига борди. Кўрпа-ёстиқларни бир-бир олиб, сандиқни очгач, хиёл тек турди.

Сандиқ очилганда, бўлди, бу ёғи пишди, деб қўй-дим ичимда. Хурсандчиликдан беихтиёр жилмаярдим. Бу сандиқ бир пайтлар қават-қават дастурхон-чойшаб-лар билан лиқ тўла бўлгучийди. Ҳозир анча чўғи камайган. Кўп кунимизга яради бу бисотимиз. Уст-бош, еяр-ичарга қийналган пайтларимизда асқотди.

Ойим очиқ сандиқ узра энгашган куйи пича хаёл суриб тургач, қўлини сочиқ тахламлари тагига тиқди. Сочиқлар орасидан чоғроқ бир қутича чиқди. Ойим уни авайлабгина очди-да, тагин пича ўйланиб турди. Мен бўйнимни чўзиброқ қарадим. Қутича ичида чет-ларига нафис қоғозлар ёпиштирилган жажжигина шиша ётарди.

Негадир киприклари намланган ойим шишачани чимчилагандай бармоқлари билан қимтиб олиб менга узатди.

— Ма,— деди у, сўнгра кўз ёшини пешбанди барига артди,— муаллима Фагийла опангга элтиб бер, ойим бериб юбордилар, сотмоқчи бўлган нарсалари шу

экан, де. Үзи биледи. Пулига кино кўрарсан, қолгани йўл кирангга ярар...

Уқдай ташқарига отилдим. Четларида ям-яшил гозпанжа кўкатлар ўсган сўқмоқдан елиб борардим. Фагийла опанинг ҳовлисига яқинлашгандагина қўй-нимдаги шиша қопқоқчасини очиб ҳидлаб кўрдим. Оҳ-оҳ! Бунақа муаттар бўйни умримда ҳеч қачон ҳидламагандим. Бай-бай! Бамисоли марваридгул, бинафша чечаклари, қайин кучаласининг хушбўй ҳидлари жамлангандай эди бу шишачага. Эҳ! Шу пайт бирдан Ақлима эсимга тушса бўладими! Унга ҳам ҳидлатиб кўрсаммикин? Жамалак сочларига суртармиди бир!.. Ногаҳон ўзимни чўққилари афсонавий ложувард осмонга бўй чўзган тоғлар устида юргандай сездим... Узаро «қағ-қағлаб» нималардир сўзлашаётган қарғалар овозига қулоқ тутдим. Кейин теварак-атрофда ўтиб бораётган йўловчилар кўриб қолмасин тагин дегандай, шиша қопқоқчасини ёпдим-да, уни чўнтагимга солиб қўйдим. Сўнгра ўзимда йўқ хурсанд клуб томонга югурдим.

Чопа-чопа ўйлайман. Уйлай-ўйлай чопаман.

Фақат Фагийла опадан эмас, Ақлимадан ҳам уфуриб турсин бу муаттар ҳид, дейман ичимда. Кинога бир илож қилиб кирармиз, кетадиган бўлсам, пул нима ҳожат! Бекат бир чақиримгина холос. Вагон зиналарида юрмаган болалармизми? Кўз олдимга ҳарир оппоқ кўйлагини ҳилпиратиб юрувчи Ақлима келди. Ҳатто унинг сочларига қадалган тароғини ҳам кўриб тургандай эдим. Манави муаттар атирни совға қилсам нима деркин-а, Ақлима? Хурсанд бўлармикин? Ё олмасмикин?..

Клуб ёнида одам кам экан. Мен тенги ўсмирлар ва ёш болакайларгина тўдалашиб ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа ўтиб туришибди.

«Берлиннинг таслим бўлиши» фильми кўрсатилар экан бугун.

Булутли оқшом. Зап бодринг ўғирлайдиган оқшом бўлди-да, дейман ўзимча ичимда. Кейин аста клуб ортига ўтиб, ярим очиқ қолган деразага нигоҳ ташладим. Ичкарида хира чироқ ёниб турибди. Аммо дераза жудаям баланд. Нарвон келтириб бўлмаса бу ерга. Бурчакдаги ходадан тармаша-тармаша юқорига кўтарила бошладим. Ниҳоят бор кучимни ишга солиб, бир

амаглаб қўлимни дераза кесакига илинтирдим. Сўн-
ра иккинчи қўлим билан ҳам кесакини чангалладим.
Оёқларим ҳавода муаллақ. Майли, бундай аҳволга кўп
(тушганман. Бутун кучимни билакларимга йиғдим-да,
шартта гавдамни ичкарига отдим. Қоронғи клуб поли-
га қадам босгач, апил-тапил чўнтагимга қўл солиб
кўрдим. Шишача тушиб қолмадимикин ишқилиб?
Йўқ, хайрият, жойида...

Саҳна ости яна ҳам қоронғи, бунинг устига дим эди.
Бошимга ўргимчак инлари тега бошлади. Пол бир
қарич чанг, кийимни булғанмаслиги учун мумкин
қадар чўккалаб туришга ҳаракат қиламан.

Ташқарида кино мотори гуруллаяпти. Дарахтлар
шовиллайди. Чўнтагимда муаттар атир. Шу пайт
тагин кўз олдимда Ақлиманинг сочлари намоён
бўлди.

Эшик очилиб, саҳна полининг тахталари орасидан
милт этиб чироқ нури кўринди-ю, сергак тортдим.
Ҳамбал билет сотишга киришгани эшитила бошлади.
Олдинги қаторларни бурунлари терлаган бир гуруҳ
томошабинлар ғовур-ғувур қилиб эгаллашди. Улар
вағир-вуғур гаплашиб кулишар, чарс-чурс семичка
чақишарди. Баъзилари дупур-дупур саҳнага чиқиб
шивирлаша-шивирлаша пастга қайтиб тушишарди.
Ора-сира Ҳамбалнинг: «Калтак егинглар келяпти
шекилли...» — деган пўписали овози эшитилиб қо-
ларди.

Кейин ўрта қаторлардан ҳам босинқироқ овозлар
эшитила бошлади. Булар катта ёшлилар. Қимдир гар-
монини бир сира тортиб қўйди. Ташқарида моторни
пича тўхтатишди-да, тагин юрғазиб юборишди. Юқо-
рига чиқсам бўлармикин энди? Лекин залда негадир
чироқ ўча қолмасди. Ақлима ҳозирги чангда ўтирган-
нимни кўрса тозаям калака қилади-да! Шу пайт нақ
тепамда нимадир шиқирлаб қўйди. Музыка чалина
бошланди шекилли... Лекин ҳамон чироқ ўча қолмас-
ди. Токайгача ўтираман бу аҳволда? Хайрият, мана,
кино бошланганга ўхшайди. Чунки ҳамма тинчланиб
қолганди. Саҳна тагидан аста мўралаб залга қарадим.
Аммо нурафшон ёриғлиқдан кўзим қамашиб ҳеч нар-
са кўролмадим. Кейин... кимлардир шарақлаб кулиб
юборишди. Бошим узра радио янграган экан, аммо
буни кейин англадим. Гавдамни пастга тортаётгандим

кимнингдир темирдай бармоқлари гарданимни чангаллади. Бу этиклари ярқ-юрқ ялтиллашчи Ҳамбалнинг ўзи эди! Кўз олдим қоронғилашиб кетди. Атрофимдагилар шарақлаб кулишарди. Жон ҳолатда Ҳамбалнинг чангалидан қутулишга ҳаракат қила бошладим. Икки юзимнинг лавлагиси чиқиб, залда деярли судралиб борарди. Ҳамбалнинг овози қаёқдандир, девор ортидан эшитилгандай бўларди:

— Қуён ушлаб олдим, жамоат, мана, кўринглар, ўзиям зал эркак қуён-да!..

Энди болаларгина эмас, ҳатто катталар ҳам хандон ташлаб кулишарди. Ақлима! Эҳ, Ақлима ҳам ўтирган бўлиши керак-ку бу ерда! Кошкийди ер ёрилса-ю, ерга кириб кетсам... Тамом, ҳаммаси тамом бўлди...

Остонага етганда полга нимадир «шиқир» этиб тушганини эшитдим. Ҳамбал дарҳол пастга энгашди. Атир-ку! Кўзимга залдаги бутун одам, бутун томошабин қизил ранг ичидан кўринаётгандай бўлди. Ҳеч кимга қарамас, кўзим ҳеч кимни илғамасди. Икки кўзим фақат Ҳамбалнинг қўлидаги шишада. Тишларимни гижирлатиб, Ҳамбалга ёпишдим. Ҳамбал орқасига тисарилиб, шартта шишачани очди-да, уни ҳидлаб кўрди. Сўнгра сепкилли бурнини жийириб, заҳархандали кулди. Тагин унинг овози қаёқдандир олисдан, девор ортида эшитилгандай бўлди:

— Ургочи қуён экан-ку бу, чўнтагида атир бор экан, аттанг...

Қаттиқ кулги қия турган эшикдан эшитилувчи мотор овозини ҳам босиб кетди. Шифт чайқалар, йўқ, шифт эмас, менинг ўзим чайқалардим...

Мана энди зимистон ташқарида турибман.

Клуб бурчагига ўтиб, муздаккина шом шабадасига қизиган юзимни пича тутиб турдим-да, тагин эшик тагига қайтдим. Ичкарида фильм кетарди. Нарироқда жиғимга тегиб мотор гуруллади. Уйланиб турмай, ердан ҳовучларимда тупроқ олиб, уни шартта бензин бакига солдим. Кейин яна, яна солдим... ва қоронғи кўчада нарига югуриб кетдим... Нарироқда тўхтаб қулоқ солиб кўрдим. Мотор секинлай-секинлай охири узил-кесил тўхтади қўйди...

Дарвозани бекитганимда ойимнинг: «Кино тамом бўлдимми?» — деган уйқули овози эшитилди.

— Тамом бўлди,— дедим гўё ҳеч нарса бўлмагандай.

Уйга кириб, чироқни ёқдим-да, печкадан овқатимни олгач, стол ёнига аста чўкдим. Кейин ойимга қарамай, апил-тапил овқатлана бошладим. Таомдан сўнг ўрнимдан туриб, йўл ҳозирлигини кўришга киришдим.

— Ойи, мен жўнаёпман.

— Нечук, ҳозироқми, болам?

— Районимиз болалари эрталаб, азонги поездда жўнашар экан.

Ойим пича ҳеч нарса демай ётди.

— Нега дабдурустдан жўнайдиган бўлиб қолдинглар?— деди у ниҳоят қалтироқ овозда. Сўнгра шартта ўрнидан туриб, йиғиштиринишимга қараша бошлади.

— Ўқишга жойлашганимдан кейин албатта хабар оламан сиздан,— дедим пиқ-пиқ йиғлаётган ойимни юпатиш учун.

Ойим бошидан бундай жудоликларни кўп кечирган бўлгани учун узоқ йиғламай қўя қолди. У рўмолчаси билан кўз ёшларини артгач, менга насихатлар қилди, оқ йўл тилади-да, дарвоза тагида мени кузатиб қолаверди.

Овулдан чиққанимда тонг ёриша бошлаганди. Беданалар хониши мени йўл бўйи кузатиб борди. Эманлар остидаги кўкатлар устига ағанаб, ўксиб-ўксиб ҳўнградим.

Ўшандан кейин овулга бир неча марта келсам ҳам негадир Ақлимани учрата олмадим. У борлигида мен овулда бўлмасдим, мен келганимда Ақлима сафарга жўнаб кетган бўларди...

Вагон ғилдираклари бир маромда тақиллар, Сибирь далалари куйлар, менинг дилим фиғон чекар эди...

Мана, ҳозир ҳам тагин узоқ сафарга отланганман. Мени истиқболда улкан қурилишлар, зарур ишлар кутмоқда. Ҳамон ёшдайман. Қалбим армонли тепади, билакларим ҳам куч-қувватга тўла. Ҳаётим маъюс, шу қадар маъюски, шартта поезддан сакраб тушиб, ёшлигим ўтган ерга, Ақлиманинг ёнига, биринчи муҳаббатим кўклами сари югургим келади.

ХОТИРА

Беомон уруш айни қизиган пайт. Энди устунлик бизда, фашистларни изма-из қувиб борардик. Бугун немислар чекинган белорус қишлоғига кириб бордик. Қишлоқ осмони дуд билан қопланган.

Мен шофёрман. Яқингинадан бери дивизия командири генерал Илёсовни олиб юрибман. У билан юртошмиз. Лекин Илёсов ҳозир бу ерда эмас, у «Хотининг оғир аҳволда» деган телеграмма олиб, икки-уч кунга Қозонга учиб кетган. Шу сабабли, генералнинг адъютанти лейтенант Айвазян иккимиз қолганмиз. Бугун негадир у ҳам йўқ, эрталабдан бери бир ўзимман.

Қишлоқ ортидаги кўприкда машиналар тирбанд. Бизнинг машина ҳам тўхтаб қолди. Моторни ўчирдимда, елиб-югураётган солдатларни кузата бошладим. Шу пайт қаёқдандир Айвазян пайдо бўлиб қоди-ю,у:

— Юрғиз машинани, тез!— деди-да, ёнимга ўтирди.

Орқага қайтиб, қишлоқ четига чиққаннимизда Айвазян:

— Генерал қайтибди, ҳозир у армия штабида, бизни чақиряпти,— деди.

Йўлда лейтенант:

— Шошилмайроқ юр, тез орада айрилишга етамиз,— деб қолди. Дарҳақиқат, кўп ўтмаёқ қаршимизда айрилиш пайдо бўлди. Биз чап томонга бурилиб, ўрмонга кириб бордик. Ўрмон дам сайин қалинлашиб, қоронғилаша бошлади. Гоҳо хандақлар, чуқурлар учрар, йўл устида қўпорилган дарахт томирлари чўзи-

либ ётарди. Машина дам ўннга, дам чапга қийшай бошлади.

Юра-юра кенг ялангликка чиқиб бордик. Яланглик теварагига омонат ертўлалар қазиб ташланганди. Бу бир пайтлари партизанлар даргоҳи бўлиб, томлари, остоналарини кўкат қоплаганди. Яхшиси, бу ертўлаларга яқинлашмаслик, ичига кирмаган маъқул эди.

Тўхтаган заҳотимиз, ёнимизга бир сержант етиб келди-да, машинадан чиққан лейтенантга честь берди:

— Ўртоқ лейтенант, ертўлага тушинг, у ерда сизни кутишяпти!

Бундай қарасам, генерал билан лейтенант штабдан чиқиб, мен томонга яқинлашишяпти. Чувак юзли генерал баттар озиб, ранги қочганга ўхшарди. Қадам ташлаши ҳам ўзгарган, бошқачароқ эди...

Йўлга тушдик. Генерал ёнимдаги ўриндиқда, адъютанти унинг ортида ўтирарди. Сал нарироқ борганимиздан сўнг лейтенант кўнгил сўрай бошлади:

— Боя сўрашга илож бўлмади, ўртоқ генерал, опамизнинг аҳволлари қалай?

— Нимасини айтасан, сўрама...

— Умид йўқроқми?

Генерал хаёлга берилган эди шекилли, индамай қўя қолди.

Салдан кейин адъютант тагин саволга тутди:

— Қизингиз-чи, ўртоқ генерал, қизингиз боролмадиларми?

— Қандай ҳам борсин... Кўриб турибсан-ку... У ҳам солдат-да, докторларга иш тўлиб ётибди...

Орага тагин сукунат чўкди. Ўрмон тугаб борар, йўл ҳам текислашарди. Лекин ҳамон чурқ этган овоз эшитилмасди... Чамаси, генерал узилиб қолган гапини ичида давом эттириб, ким биландир сирлашарди. Охири у овоз чиқариб сўзлашмоқни лозим топди шекилли, дабдурустан:

— Ҳижрон дамларимиз ҳам кўп бўлган... Кўнгли гашланиб, хавотирланган пайтлар хотиним ё телефонга чақирар ёки «Соғ-саломатмисан, ташвишланыпман» деган мазмунда телеграмма жўнатарди. Ўзим ҳам шундай...— деди.

— Ҳаммада бўлиб туради бу, ўртоқ генерал, ҳеч қиси йўқ. Жудаям муносиб, бахтли эр-хотинсизлар.

Анчадан бери биламан-ку... Рафиқангиз Галия Идрисовна сезгир, оқила аёл бұлса керак...

Лейтенантнинг бу гапи мени ханг-манг қилиб қўйди. «Галия Идрисовна» дедими? Шу пайт руль нақ қўлимдан чиқиб кетаёзди. Рангим ҳам ўзгарганди шекилли, иккалалари ялт этиб менга қарашди. Аммо машина тўғри кетаётгани учун хотиржам тортишди.

— Нима бўлди сенга ё кўзинг илиндими?

— Йўқ, уйғоқман. Ҳозир Галия Идрисовна номини атадингиз-а, ўртоқ лейтенант, тўғрими?

— Ҳа. Нимайди?

— Фамилияси Раҳмоновами рафиқангизнинг, ўртоқ генерал?

— Ҳа, Раҳмонова.

— У киши менинг муаллимам-ку, ахир!

Генерал кўзимга тикилиб қарагач, бош чайқаб қўйди-ю, лекин ҳеч нарса демади. Пича юрилгандан сўнг, бояги гапини давом эттирмоқчидай лейтенант томонга ўгирилиб:

— Иккала оёғи ҳам ярадор хотинимнинг,— деди.

— Нега энди, ўртоқ генерал, қачон яраланган?

— Гражданлар урушида. Мен рота командири, у ҳамшира эди...

— Бундан беҳабарман, айтмагандингиз...

Генерал билан адъютантнинг шу зайил ўтмиш тўғрисидаги ғамгин суҳбатларини жимгина тинглаб борарканман, кўз олдимга Галия Идрисовна кела бошлади.

Галия Идрисовна... У бизга тўрт йил рус тилидан дарс берганди. Гарчи ўзи татар бўлса ҳам тўрт йил мобайнида лоқал тўрт оғиз татарча сўз эшитмагандик. Ҳатто муаллимамизнинг татарлигига ҳам шубҳалана бошладик. Болалардан кимдир: «Унинг фамилиясигина татарча холос, ўзи бошқа миллатдан, татарча ҳеч нарса билмас эмиш»,— деб нақ бизни ишонтираёзди ҳам. Синфдошимиз гапи таъсиридами, айримлар уялмай-нетмай муаллимамиз юрганида ғижирлаб қўядиган протезли оёғига шама қилиб: «Жим бўлинглар, ғарч-ғурч келяпти», дейишгача боришарди. Шунинг учун бўлса керак, муллимамиз татарча билишлигини сездириш ниятида ора-сира ғалати муомала қила бошлади. Бир куни у синфга киргач, чиройли, ихчамгина сариқ портфелини столга қўйгандан сўнг

одатдагидай синфга кўз югуртирди-да, осойишта, бо-
сиқ овоз билан дарс ўтаётган каби рус тилида гап
бошлади:

— Бугун мактабга келаётиб хунук бир воқеанинг
шоҳиди бўлдим. Билмадим, бизнинг мактаб ўқувчиси-
ми, узоқдан уни таниёлмадим, бир бола кўчада букча-
йиб кетаётган қандайдир одам ортидан ўша одамни
калака қилгандай букчайиб юра бошлади...

Шу пайт кимдир партани мушт билан уриб
қўйиб:

— Кимлигини биламан, Галия Идрисовна! Ҳа-
ли қараб турсин, адабини бериб қўяман унинг,—
деди.

Гапирган бу бола орқа партадаги гавдали, юзи
япалоқ, оғзи катта бўлгани учун биз «кепчик» деб
атайдиган Гаптери эди.

— Керак эмас, болалар, муштлишиш ночорлар-
нинг иши... Кимки бировнинг жисмоний мажруҳлиги-
дан кулса, уни камситса, ундай одам ҳеч кимни, жум-
ладан сизларни ҳам қадрламайди. Шунини ҳеч қачон
унутманглар...

Ўйлар, ўйлар... Биз кетаётган иланг-биланг йўл
каби айқаш-уйқаш, болаликдаги бири унутилиб, иккин-
чиси тикланаётган изтиробу севинчлар силсиласи
дилга нақшланиб қолган нималарнидир эсга ту-
ширди...

Биз авторучка деган нарсани илк бор синфдоши-
миз Ҳақимжоннинг қўлида кўргандик. Худди бугун-
гидай ёдимда, дарс тугаганини билдирувчи звонок
чалинган заҳоти Ҳақимжон: «Болалар, келинлар,
сизларга бир нарса кўрсатаман»,— деб доска ёнига
отилиб чиққанди. Биз ўрнимиздан дув туриб унинг
ёнига югурдик. Ҳақимжон чап қўли билан тоза даф-
тар варағини тахтага қўйиб, ўнг қўлидаги ал-
лақандай ручка билан ўша варақча сўзлар ёза бош-
лади.

У нималарнидир сирли қилиб гапирарди:

— Акам Москвадан олиб келди. Бир марта сиёҳ
тўлдирсанг, ой бўйи ёзиш мумкин.

Ким билсин, тўлдирилган сиёҳ бир ойга етган бўл-
са бордир, аммо ўша қабоҳат ручка важдан бошимга
тушган маломатни ҳануз унутолмайман.

Воқеа қуйидагича рўй берганди. Орқа партада

ўтирган Гаптери сирли ручкани кўриш учун энг кейин етиб келди-да, қўпол гавдаси билан шартта болалар орасига суқула бошлади. У синфдошларини нари-бери сураётиб, оёқ учида қараб турган мени ҳам қаттиқ силтаб юборди. Мен ҳеч нарсадан беҳабар стол ёнида журналга нимадир ёзиб ўтирган Галия Идрисовнага бориб урилдим. Шу пайт муаллимамиз қўлида қалам билан гурс этиб полга қулади. Ҳаммамизнинг капалагимиз учиб кетди. Пичадан кейин эсимизни йиғдик-да, ҳамон полда ағанаб ётган Галия Идрисовнани авайлабгина ўрнидан турғизишга шошилдик. Лекин муаллима ҳеч қайсимиз қўл теккизишимизга рухсат этмади ва ётган ерида:

— Эҳ, болалар, болалар, айтгандим-ку сизларга... Ҳозироқ чиқиб, бирорта муаллимни чақириб келинглар,— дея чуқур хўрсиниб қўйди...

Ўшандан кейин Галия Идрисовна анча вақт мактабга келмади. Синф ҳам қандайдир нохуш тинчиб қолганди. Энди танафбус пайтилари шўхлик қилинмас, болалар бир-бирларини туртиб, ҳар томонга югуришмасди. Ҳаммаёқ сув қуйгандай осойишта. Муаллимамиз ҳар доим: «Болалар, эҳтиёт бўлинглар, менга урилиб кетманглар»,— деб тайинларди. Афсуски, биз бунинг уддасидан чиқолмадик.

Бошқаларни билмадим-ку, аммо мен муаллимамизга озор етказганимдан қаттиқ хижолат бўлардим. Бамисоли кимдир гирибонимдан чангаллаб силтаётгандай, тўхтовсиз таъна қилаётгандай туюларди...

Шу зайил орадан анча кун ўтди. Галия Идрисовна ҳам мактабга қайтди. Устимдан тоғ ағдарилгандай бўлди. Муаллимамиз гўё ҳеч нарса бўлмагандай, портфелини стол устига қўйди-да, мулоимгина овозда гап бошлади:

— Ҳозир диктант ёзамиз...

Диктантни қандай ёзганимни эслай олмайман. Лекин ўшандан сўнг рўй берган бир воқеа ҳанузгача кўз олдимдан кетмайди. Ўша диктант дарси охири дарс эди. Мана, диктант ёзиб бўлинди. Дафтарларни муаллимамиз столига тўплагач, тарқала бошладик. Мен китоб-дафтарларимни олиш учун партамга энгашдим, шу кўйи бошимни кўтаролмай йиглаб юбордим. Муаллимамиз келмаган бир ҳафта-ўн кун мобайнида

қаттиқ виждон азобида юрганим учун бўлса керак, ўзимни тутолмай, кўз ёшим дув-дув тўкилаётганди...

Галия Идрисовна:

— Сенга нима бўлди? Нега йиғлаяпсан? — дея сочларимни силаганда бошимни кўтариб қарасам, синфда бирорта ҳам бола қолмабди.

— Билмадим... Хайрият, келдингиз... Сизни мен йиқитгандим-да, ахир...

— Йўқ, Ҳалим, ундай дема, айб сенда эмас, сираям хафа эмасман сендан, қўй, йиғлама. Кўз ёшингни арт, юр, дафтарларни кўтаришиб бор мен билан...

Кўл ёқалаб анча юргач, қизил ғиштли иморатнинг иккинчи қаватига кўтарилдик. Ичкарида ҳеч ким бўлмагани учун Галия Идрисовна эшикни ўзи очди. Кенг хонага кириб бордик. Муаллима портфелини девордаги илгакка осди-да, ечиниб ҳам ўтирмай, тўрдаги хонага йўналди. Мен қўлтиғимдаги дафтарларни кўтарганча нима қилишимни билмай тургандим, эшикдан мўралаган Галия Идрисовна:

— Сабр қил, Ҳалим, сенда ишим бор, ечина қол, чой қўйиб юбордим, — дея мени тўхтатди.

Кетишимни ҳам, кетмасимни ҳам билмай, пича товсалланиб тургач, охири ноилож устки кийимимни ечдим. Галия Идрисовна билан биргаликда ён бўлмага кирдик. Бўлма ёғ томса ялагудай озода, кенг эди. Ёираверишдаги ўнг девор ёнида пианино турарди. Унинг устида қалин соч ўримиани кўксига туширган кўйи кулаётган ёшгина қизнинг расми кўринарди. Тўғридаги йирик кўзли икки деразага парда осилган. Ўнг томон деворига китоб жавони ўрнатилган. Жавонлар оралиғига скрипка осиб қўйилибди. Мен яқингинада қишлоқдан келган, кундузлари ҳам қуёш нури тушмовчи ертўласимон зимистон кулбада яшаганим учун бу озодалик, саришталик қаршисида эсанкираб қолгандим. Галия Идрисовна ҳолатимни сезганми ёки шунчаки ўзими:

— Ўзим бажаролмаслигим учун сендан илтимос қилмоқчиман, Ҳалим, жавон юқорисидаги жигар ранг китобни олиб берсанг, — деди-да, жавонлар ёнида турган ихчамгина бир шотичани кўрсатгач, ўзи ошхонага ошиқди.

Мен шотига кўтарилиб, китоб титкилаётганимда муаллима оқ чойнакда чой кўтариб кирди. Сўнгра:

— Китобларни яхшилаб кўриб ол,— дегач, яна бўлмадан чиқди. Шу зайил у бўлма билан ошхона ўртасида қатнаб анча қуйманди. Мен бўлса шоти устида Галия Идрисовна айтган китобни ахтарардим. Ниҳоят китобни топсам ҳам ҳеч нарса демай, шотида туравердим.

— Қани, туш қўноғингдан, чой ичамиз,— деб қолди бир пайт Галия Идрисовна.

Чой ича бошладик. Емишга қўл уриш хаёлимда ҳам йўқ, бош кўтаришга уялардим.

— Бу яхши эмас, ол, еб-ичиб ўтир,— деди Галия Идрисовна олдимдаги чойнак билан лўппи-лўппи оппоқ кўмач солиқли тарелкани олдимга суриб. Бўш ликопчага чой қуйиб, бир бўлак кўмачдан едим-да, кетишга чоғландим. Аммо муаллима бу сафар ҳам мақсадимни сезди шекилли, бамайлихотир ўрнидан туриб, ошхонадан кўмачнинг қолган бўлагини келтирди ва:

— Қизалоқлигимдан кўмачни жудаям ёқтирардим, сен ҳам яхши кўрсанг керак,— дея пичоқ билан кесган кўмач бурдасига қалин мой сурди, устига шаккар сепгач, олдимга қўйди...

Кетаётганимда Галия Идрисовна оймни сўради:

— Ойинг яхши юрибдиларми?

— Тоблари йўқроқ...

— Эшитгандим, шунинг учун сўраётганим.

— Умид йўққа ўхшайди...

Муаллима бу гапимдан сесканиб кетгандай бўлди ва бир дақиқача юзимга қараб қолди. Сўнгра ёнимга келиб, кифтимга қўлини қўйди.

— Нега бундай деясан?

— Қўшни аёллардан эшитдим. Доктор айтганимиш.

— Янглиш эшитгандирсан, Ҳалим, доктор ҳеч қачон бундай демайди.

— Дардлари оғир оймнинг... Кўп йўталадилар...

— Хафа бўлма, мана кўрарсан, отдай бўлиб кетади ҳали ойинг... Сендан бўлак яна неча жонсизлар оилада?

— Акаларим, опаларим бор. Етти жонмиз.

— Шунақа де... Жўжабирдай экансизлар-да. Майли, хафа бўлма, ойна тузалиб кетадилар...

Галия Идрисовна мени кузатиб қўймоқчи бўлди. Пиймамнинг бир пойини кийган эдим, муаллима иккинчи пойини олиб қаради-да, бош чайқаб қўйди. Бу пийма қайси акаму нечанчи опамникилигини билмасдим, калта қўнжидан қор киравергани учун дадам бошқа эски пийма қўнжини улаб берганди. Пиймамнинг олақуроқ кўриниши сабаби ҳам мана шундан. Устига-устига йиртилган тумшуги очилиб турарди. Галия Идрисовна қўлидаги пиймани полга қўйгач, эшик тагидаги пойабзал қутчасидан бир жуфт пийма олди.

— Қизимга кичкина келиб қолди бу. Пошнаси юпқароқ, даданга айтсанг, қалинини қоқиб беради. Ол, олавер, уялма, барибир жой эгаллаб ётибди, ҳеч ким киймайди.

Галия Идрисовна берган оқ пиймани қўлтиғимга қистирдим-да, оёқдан оёққа ўтиб келаётган, лекин фабрикада тикилгани учун ҳамон «тўзимаган» зилзамбил эски пиймамдан қутулганим учун қувона-қувона уйга равона бўлдим...

...Мана, ўрмондан ҳам чиқдик. Энди тезликни оширса бўларди. Лекин генерал қўл ишораси билан четроққа чиқишимни буюрди. Мен худди генерал айтганидай машинани йўлдан четроқда тўхтатдим. Пастга тушган генерал дастрўмоли билан манглай терини арта-арта кесилган дарахт тўнқасига бориб ўтирди. Қаёқдандир олисан ора-сира тўплар гумбурлаши эшитилиб қоларди. Атроф жимжит. Лекин бу ёқимсиз, нохуш жимжитлик бўлиб, нақ одамни ютиб юборай дерди. Лейтенат машинанинг орқа ўриндиғи тагидаги қутидан гилофли скрипкани олгач, пастга тушиб, генерал томон йўналди.

— Ўртоқ генерал, илтимос, бир ўзимизнинг куйлардан чалиб берсангиз.

Бошнини кўтарган генерал лейтенантга норози нигоҳ ташласа ҳам, аммо йўқ демади. У скрипкани кифтига қўйиб созлагач, аста куй ижро эта бошлади.

Шу пайт мен генералнинг уйида бўлган чоқларим, пианино устида жилмайиб турган қизча расми, китоб жавонлари, қизил тасма билан бойлаб қўйилган скрип-

кани эсладим. Машинамда кўз қорачиғидай асраб юрганим — бу сайроқи қуш ўша бир вақтлар Галина Идрисовна бўлмасида кўрган скрипкам бўлиб чиқажаги етти ухлаб тушимга ҳам кирмаганди!

Дивизия командирининг скрипка чалишини биринчи марта кўришим эди. Айвазян «ўзимизнинг куйлардан бири» деганида мен ё украин, ёки рус куйи чалинади деб ўйлагандим. Қарангки, генерал татарча куй ижро эта бошлади. Скрипка йироқ бирор жойда чалинаётгандай аввал сушт янграб турди, лекин оҳанг кучая-кучая теварагимизгагина эмас, ўрмон ичкариларига ҳам тарала бошлади. Генерал салмоқли чайқала-чайқала камон тортишда давом этарди. У бамисоли ўрмон багрини тўлдиргач, янада кучайиб акс садо бўлиб қайтаётган куй оҳангига мос чайқалаётганга ўхшарди. Кўкатлар устига ёнбошлаган лейтенант билан мени музика сеҳри ром қилиб қўйганди. Мен-ку энди майли-я, аммо ёнимдаги армани йигит ҳам бутун борлиги билан куй тинглаётганини кўриб, у генералнинг кўнгли учун шундай қиялпти шекилли деб ўйлагандим. Аммо Айвазян бир нуқтага тикилган кўйи оғзидаги кўкат чивиччасини чайнай-чайнай, нуқул хўрсинар, у ҳам куй оҳангидан сархуш эди.

Генерал чалаётган куйининг сўнгги пардаларини пасайтира-пасайтира, охири аста камон тортишдан тўхтади. Сўнгра:

— Етар энди, йигитлар, ҳозир кўнгилхушлик қилиб ўтирадиган пайт эмас,— деб скрипкани лейтенантга узатди.

Скрипкани олган Айвазян машина томон йўналди. Лекин у бир неча қадам босар-босмас, орқасига ўгирилди:

— Нима десангиз денгу, ўртоқ генерал, аммо жудаям ажойиб куй экан! Нақадар соғинч тўла!.. Юракни пора-пора қилиб юборади. Ҳақиқий ҳижрон ифодаси. Аини вақтда кўтаринки ҳам. Жудаям ёқди бу куй менга. Бизнинг арманча «Қалдирғоч» — «Циуернак» куйига ўхшар экан.

— Нега сизларнинг куйинглар бўларкан, ўртоқ лейтенант, бизнинг татар куйи «Хотира»-ку ахир бу,— дедим. Кейин гапимни қувватласа керак, деб генералга юзландим. Аммо генерал:

— Барибир эмасми, мана, учаламиз ҳам роҳатландик шекилли,— деб қўя қолди...

Тағин йўлга тушдик. Генерал билан Айвазян ондасондагина бир-бирларига гап ташлаб қўярдилар. Мен улар нима деяётганларига қулоқ солмай «Хотира» куйи қанотларида она юрт сари парвоз қилдим. Кўз олдимда беихтиёр ўқувчилик йилларим, Галия Идрисовна гавдалана бошлади.

Бир минг тўққиз юз қирқинчи йил эди. Биз ўнинчи синфни тугатдик. Шу муносабат билан битирув кечаси ўтказилди. Барча ўқувчилар, ота-оналар келишди бу кечага. Қуйироқ синфдалигимизда қий-чув, тўстўполонимиз билан тинкаларини қуритган устозларимиздан ҳозир уялар, уларни ҳурмат қилиб айбимизни ювмоқчи бўлардик. Имтиҳонлар пайти вақт тигизлигига қарамай, елиб-югуриб кечани яхшигина тайёрловдик. Биров рақс тушмоқчи, иккинчимиз нутқ ирод этмоқчи, учинчимиз қўшиқ айтишимиз керак эди. Қисқаси, ўттиз нафар ўқувчининг ҳаммаси ҳисса қўшиши режалаштирилганди. Доимо бирор ҳунар кўрсатувчи, лекин концерт каби нарсаларга ҳафсаласи йўқ Гаптери ҳам четда қолмади бу ишдан. У, «йўқ қўлимдан ҳеч нарса келмайди»,— деб туриб олганди, синфдошимизга концертни олиб боришни топширдик. Гаптери репетиция вақтида бачкана қилиқлари билан роса хунобимизни оширганди, лекин томошабинлар олдига чиққач, жудаям қовишиб кетди. Бошқа чораси ҳам йўқ эди-да унинг. Концерт охирлаб қолганди. Шу пайт биринчи қаторда ўтирган биологиядан дарс берувчи кекса ўқитувчимиз Ҳасан ака навбатдаги номерни эълон қилиш учун чиққан Гаптерини саҳна ортига тортиб, қулоғига ниманидир шивирлади. Гаптери ҳайратда не қиларини билмай қолганди. Ҳасан ака: «Шунақа дегин, ҳа, шунақа де» — қабилида қўл силтаб қўйди. Гаптери эндигина саҳнага чиқмоқчи бўлиб турган болани ҳам унутиб:

— Жамоат! Йўғ-э, ўртоқлар! Ҳасан ака ҳозир ҳуштак чалиб бермоқчилар, илож қанча, марҳамат!— деса бўладими.

Залдагилар гурра кулиб юборишди. Ҳасан ака билан Гаптери саҳна ортида нари-бери юриб музокара олиб боришарди. Шу пайт уларга Галия Идрисовна ҳам келиб қўшилди...

Одамлар ҳовридан тушиб, сал тинчланишгач, қора терга ботган Гаптери русчалаб:

— Ҳозир Галия Идрисовна рус тилида шеър ўқиб бермоқчилар,— дея эълон қилди.

Залда тагин ғовур-ғувур бошланиб, кимдир қичқирди:

— Нима, иккалалари биргаллашиб чиқиш қилишмоқчимиз?

— Унчалик эмас... Тагин билмадим, қани сўраб кўрай-чи.— Гаптери шундай деб ўқитувчилар ёнига йўналди. Кейин қайтиб келиб:

— Ҳа, тўғри, биргаллашиб чиқишар экан,— деди.

Шу тариқа Ҳасан ака билан Галия Идрисовна саҳнага кўтарилишди. Иккалаларининг сочлари кумуш ранг, иккалалари ҳам қўлтиқ таёққа суянишганди. Улар ёнма-ён туришар экан, одамларга калака бўлмаслик учун ҳамон ҳаяжондаги залга қараб жилмаярдилар.

Ниҳоят зал тинчланиб, ҳуштакда ҳазин «Мен ҳам қарирман» куйи чалина бошланди.

Куйга жўр ўлароқ Галия Идрисовнанинг овози янгради:

— Қозон ортида бор Қирлай қишлоғи...

Ҳасан ака ҳуштакда куй чалар экан, шу вақтгача оғзидан бир оғиз ҳам татарча сўз чиқмаган Галия Идрисовна «Шурале»дан парча ижро этишини кўриб тамоман ҳайратга тушгандик.

«Мен ҳам қарирман» куйи оҳангида «Шурале»дан парча ижро этаётган Галия Идрисовна «Вақти келиб куйларам, мен бечора қушлар каби» деган жойга етганда Ҳасан ака ҳуштагини булбул навоси йўлига ўзгартириб, кейин какку каби овоз чиқара бошлади, сўнгра тагин булбул сайрашига тақлидан ўқтин-ўқтин навосини қилгач, сабон тўйларидагидай одатдаги ҳуштак чалишига ўтди...

Ниҳоят «Шурале» ҳам ниҳоясига етди. Биз ҳаммамиз буткул сеҳрланиб қолгандик. Табиат нафис овоз ато этган Гаптери тамоман мафтун бўлиб, саҳна сртидан отилиб чиққандагина ўзимизга келиб чапак чала бошладик...

Хаёлим бўлиниб, генералга нигоҳ ташладим. Гарчи у билан даражамиз бир бўлмаса ҳам, аммо ҳозир генерал иккимизни бараварлаштирувчи нимадир бор

эдики, чамаси ўша нарсани ҳеч ким, ҳеч қандай куч йўқ қилолмасди. Шунинг учун теран ўй оғушидаги бошлиғимга татарчалаб мурожаат этишга жазм эдим:

— Ўртоқ генерал, уруш тугагач Галия опа ёнига биргалашиб борамиз-а?

Генерал шартта юзимга ўгирилиб, у ҳам татар тилида:

— Боришга борамиз-ку, лекин Галя опанг йўқ-да, вафот этиб кетган,— дея жавоб қайтарди...

Мана, орадан кўп йиллар ўтди. Ўша икки сиймо, икки ҳақиқий инсон хотираси абадий қалбимга ўрнашиб қолган. Улар она юртимнинг сўлим табиати, жўшқин ёшлигим каби ҳамон дилимдан ўчмаяжаклар.

МУҲАММАДХОН

I

Бу ҳикояни ёзишга анча вақт шайланиб юрдим. Олдинига ёзишим учун бирор шарт-шароит туртки бўлишини кутардим. Бир неча марта шаҳардаги квартирам столи ёнида ўтириб олиб ёза бошладим ҳам. Аммо ҳикоямга сарлавҳа топила қолмасди. Сарлавҳаси йўқ ҳикоя ҳикоя эмаслигини ёзувчи тугул китобхон ҳам яхши билади. Шу зайил асарим қоғозга тушмай қолаверди. Ниҳоят ёзги отпуска пайтимда ўзим ўсиб, улғайган жой сари йўл олдим. Бир пайтлар биз ўқиган мактабдан ҳозир ном-нишон ҳам қолмаган, таг-туғи билан қўпориб, текислаб ташланганди. («Сизлар кетган йил мактабни бузиб ташлаб, ўрнида кўп вақтлар кунжит ўстиришди»,— деди ҳайрон бўлганимни кўриб ҳамон ҳаёт Аграфена буви. У ўттиз беш йил муқаддам ҳам ҳозиргидай кампир, мактабимиз фарроши эди.) Энди бу жой лоақал бузоқ арқонланувчи кўкатзор ҳам, йўл ҳам эмас, балки тракторлар, юк машиналари юравериб тош-метинга айлантирган сайхонлик эдиким, гўё дунёда ҳеч нарса абадий бўлолмаслигига ўрнатилган ҳайкал каби ДТ-54 тракторининг қизғиш кабинаси қўнқайиб турарди холос!

Хуллас, бу ерда ёшлик йилларни эслатувчи ҳеч нарса қолмаганди. Хотира-ҳикояни ёзиш учун тенгдошим Муҳаммадхонни излаб топиб, у билан сўзлашмоғим керак эди. Бундан бошқа чора йўқ, энг осон йўли шу эди. Муҳаммадхоннинг туғилган жойини билмасам-да, чамалаб, сўраб-суриштириб топишим мумкин. Гоҳо Муҳаммадхонга ўхшаш бирортаси зарур бўлиб қолган чоқлари ўша одамнинг шаҳардаги танишининг уйи, подъезди, квартираси, телефон номерини аниқлаш орқали мақсадимга эришардим. Вақтим бе-

малол, об-ҳаво яхши, масъул вазифадаги бир танишим уч кунга машинасини шофёри билан бирга бериб қўйган бўлса ҳам Муҳаммадхоннинг уйига бора олмадим. Бунга арзимаган бир нарса сабаб бўлди. Ўттиз икки йил дийдор кўришмадик Муҳаммад билан. Аммо имоним комилки, Муҳаммадхон ажабтовур, тўқ турмуш кечираётган бўлиши керак. Агар бирор оғир дардга чалинмаган бўлса, ишлаётгандир ҳам. Ишхонаси, одамлар орасида обрўси яхши, бинойидай уй-жойли, ҳовлисининг атрофи панжара билан ўралган, ҳар турли анвойи гуллар ўсса керак унда. Панжара устунига кўз-кўз қилиб сут пақири осилгандир ҳойнаҳой, Муҳаммадхоннинг ўзи бирор жойга қоққан хомага унинг хотини осган докадан чак-чак сузма ардоби оқаётган бўлиши мумкин. Дарвозахонасига яқин ерда паррандалар сув ичувчи цемент ҳовузча бордир албатта. Темир дарвозасига электр қўнғироқ ўрнатилган бўлиши керак. Тенгдошимнинг ўғил-қизлари вояга етиб бири институтда, бири колхозда ишлаётгандир. Уйланган ўғиллари, узатилган қизлари борлиги турган гап. Алоҳида яшаётган фарзандлари ҳар икки куннинг бирида дадаларидан моддий ёрдам сўраб келиб турсалар ҳам ажаб эмас. Муҳаммадхон бундай пайтларда қошлари остидан мамнун боққан кўйи болаларини рози қилиб жўнатади. Хотини заҳматкаш, гунгурсдай, у Муҳаммадхонни ювош ҳисоблаб «Бу оиланинг жиловименинг қўлимда», деб билгани учун вақти-вақти билан эрига йўл-йўриқ кўрсатиб туриши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас...

Дам олиш кунлари Муҳаммадхон шаҳардаги ўғли ёки қизиникига бориб келади, қишда зангори, қоракўл ёқали пальтоси устидан сариқ плаш кийиб, от эгарлаб бирор боладан бекатга элтиб қўйишини илтимос қилади. Унинг чарм сумкасида шаҳардаги ўғли ёки қизига атаган бирорта роз, икки литрли банка тўла қаймоқ бўлади...

Турган гапки, учрашганимизда қучоқлашамиз-да, ҳол-аҳвол сўрашарканмиз, бир-биримизга тикилишиб қоламиз. Муҳаммадхон мени уйига таклиф этади ва ҳашаматли дарвозадан ичкари киришимиз ҳамон хотинига таништира бошлайди:

— Мана, ўттиз йил, йўқ-а, ундан ҳам ортиқ... ўттиз икки йил кўришмагандик бу синфдошим билан. — Сўнг-

ра менга юзланади.— Танишиб қўй, менинг турмуш ўртоғим (Ханифа, Мауа, Солиҳа ва ҳоказо) бўлади. Хотинжон, бу менинг болаликдаги дўстим, ҳозир ёзувчи, уч йил олдин ўқигандик-ку бир китобини...

Муҳаммадхон хотинига қарайди, аёл эса ер остидан еб юборгудай хўмраяди. Унинг синфни битирган қизимизга пальто олиб бермоқчийдик-ку, ахир. Мана энди тўрг сўм ўн икки тийини йўқ ўша пулнинг. Бекорчи сандирақлаб юрадиган эркакларни ер...— дейишлари рост.

Йўқ, мен бундай «оила-рўзғор» юкини кўтаришдан ожизман. Учрашувдан сўнг ҳикоя ҳам ёза олмасам керак. Эҳтимол бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Муҳаммадхон, унинг хотини билан бир-икки пиёла чой ичиб суҳбатлашгач, кетмоқчи бўлганимда бека астойдил гина қилар, мен, йўқ, сизларни ташвишлантирмай, дерман балки.

Йўқ, ҳикоя ёзишим учун бундай учрашув бўлиши шарт эмас. Шундай қарорга келгач, зангори ўрмон ортидаги Муҳаммадхон яшашлиги тахмин этилган Миша наҳри ёқасидаги узоқ қишлоққа бормай, машинани шаҳар томонга буришни айтдим. Уфқдаги ўрмон дарахтлари хафа бўлгандай бадқовоқ тусда бир-бирига қўшилиб кетди. «Оббо жигаримиз-ей, нега салом-аликсиз қайтиб кетяпсан, бу дунёда на сен, на биз абадий эмасмиз-ку»,— дея қош чимириб ранжирди гўё асрий ўрмонлар...

Қисқаси, саёҳатда ҳикоя ёзолмадим, ўйлай-ўйлай келажакда ҳам ёзолмасам керак бу ҳикояни, деган қарорга келдим.

II

Аммо барибир охири ўша ҳикояга сарлавҳа топдим. Бу ҳеч кутилмаганда, тасодифан рўй берди. Майли, бу тўғрида кейинроқ гапира қоларман. Чунки ҳозир майда-чуйда тафсилотларнинг ўрни эмас, акс ҳолда, китобхонларни алаҳситиб қўйишим мумкин. Ҳа, сезяпман, баъзилар чўзиб ўтиришнинг нима ҳожати бор, гапнинг индаллосига кўча қолинса бўлмайдами, дея диққатлари ошяпти. Улар, масалан, ҳикоя таъсирчан бўлсин,

асссий қахрамон—ўгай бола бошидан кўп қийинчиликларни кечиргандан сўнг, охири барча мушкулотларни енгсин-да, мукофотланиб, лауреат даражасига кўтарилсин, уйлансин, демоқчи бўладилар...

Лекин Муҳаммадхон ҳақидаги ҳозирги ҳикоямни эшитган ўша китобхонлар норози бурун жийришлари турган гап. Сабаби, улар мураккаб воқеаларнинг шохиди бўлолмайдилар. Ҳа, худди шундай. Барча ҳодисаларда бошдан-оёқ Муҳаммадхоннинг бир ўзи иштирок этади. Йигитча раҳбарликка кўтарилмайди. Ҳалокатга ҳам учрамайди, қахрамонлик кўрсатади ҳам деёлмайман. Муҳаммадхон оддийгина ўқувчи бола. Уруш йилларидаги ўрта мактабнинг ўнинчи синф ўқувчиси у.

...Қирқ бешинчи йилнинг мўл-кўл, қалин қор ёққан қиши апрель ўрталаригача давом этган бўлса-да, бир кечадаёқ об-ҳаво кескин ўзгарди. Эрталаб ётоқхонадан мактабга борганимизда ҳаммаёқдан баҳор атри анқирди. Қаер, нимадан таралаётгани номаълум эди бу ҳиднинг. Тун бўйи қор сувида ивиган эски тахта ғарамларими; ё бир неча соат ичидаёқ танаси баногоҳ кўпчиган кекса толлару қудуқ бошларидаги яккам-дуккам мунғайма қор уюмлари, совуқ таъсирида юнларини ҳурпайтириб дийдирай-дийдирай кавш қайтараётган сигир-бузоқлар, ёйинки Вятка сари чўзилган кўм-кўк қалин ўрмонданми ажиб бир бўй уфурарди. Дардан қайтаётганимизда ғарб томондан ғир-ғир шабада эса бошлади. Уруш йиллари заифлашган аъзойи баданимиз оромбахш шабадада яйраб, деворлари оппоқ ётоқхонамиз томон аста қайта туриб, бошимиз узра қулогимизга ғаройиб бир овоз эшитилди. Осмону фалакда тинимсиз сайровчи ёввойи ғозлар галаси турнақатор учиб борарди. Қушлар сайроғи қандайдир маъно тўла, сулув қўшиққа ўхшар, уруш касофатидан ғамга тўлган дилларимизни эркаларди. Гангир-гунгир гаплашиб кетаётган ҳаммамиз бирданига жимиб қолдик. Ғозлар овози ҳам маъюслантирар, ҳам лаззат бахш этарди. Диққат бериброқ қарасам, тенгдошларим кўзларига ёш олишибди. Йўқ, уларни кўнгилчанликда айблай олмасдим. Биз қаторилар колхоз далаларида оғир иш бажаришдан бўйин товлашмади, куздан ёзгача синус, косинус, ассимиляция, диссимиляция қонунлари, Владимир Ильич Лениннинг «Апрель тезислари», Авраам

Линкольн, Георг Вашингтоннинг таржимаи ҳоллари ҳамда перфект, плюсквамперфект. партиципвайларни эринмай ўзлаштиришганди.

Мана энди биз томонларга ёввойи ғозлар учиб кел-япти, қандай ажойиб манзара бу, демак, ҳадемай ёз бошланади. Ғозлар учиб келиши фашистлар бугун-эрта тор-мор қилиниб, уруш тугайди, деган гап эди. Ишқилиб қурбонлар кам бўлсин, танкларимиз зарбига дош беролмаган фашистлар қўл кўтариб йўл ёқасига чиқишади, уларни тўда-тўда мамлакат ичкарасига жў-натишади. Асирлар Тилачи-Саба йўналишида йўл тузатишади, тўғонлар қуришади, ер юзида бирорта ҳам одам беҳуда ҳалок бўлмайди, снарядлар портлаши тинади, чунки ғалаба қозонишимиз муқаррар; бас, етар энди дарё-дарё қон тўкишлар!

Кўкдаги ғозлар тахминан шундай деб сайрарди чоғи...

Хуллас, кунлар исиб, иккинчими, учинчи кун и ўрмон ортида қаттиқ момақалдироқ наъра тортди. Бутун борлиқни гумбур гумбур овоз тўлдиргандай бўлдию тун бўйи шаррос ёмғир қуйиб чиқди. Сийрак ўрмон йўлларида от ботиб қолар, боғ этакларидаги қовурғаси ўқлоқдай озғин сигирлар танасини ҳаккалар чўқир эди.

Эртами-индин ёзги таътил кунлари бошланиши керак эди. Мактаб директорининг қизиқ одати борлигини билардик. Ҳар йили ўқиш бир ой кечикиб бошлангани учун у қиш ўрталарида: «Бу йил каникул бўлмайди», — дерди-да, кўп ўтмаёқ, бизни линейкага тизиб, ҳаммамизни шодлантирган ҳолда каникул бошланганини эълон қиларди. Шу сабабданми, сабрсизлик билан ёзги таътил кунларини кута бошладик.

Мактабимиз теварак-атрофдаги яхши ўқув юрти бўлгани учун бу ерга ҳатто қўшни районлардан ҳам ўғил-қизлар келиб ўқишарди. Масалан, Муҳаммадхон анчагина олис — йигирма беш-ўттиз чақиримдан қатнардик. Билмадим, унинг бу яқин-атрофда бирор қариндош-уруғи бормиди ёки мактабимиз педагогларининг номлари бутун республикага таралгани учунми, ҳар қалай, Муҳаммадхон дам олиш кунлари кечқурун овулимиз орқали жилдини кўтариб ўтарди. Бизнинг уй ўн чақиримгина масофада бўлгани учун

душанба куни эрталаб йўлга тушардик. Муҳаммадхоннинг жилдида бир чирпит сут, пиёз, оқ ёгда қовурилган йирик-йирик беш-олтита картошка ва алатўра уни аралаштириб пеширилган лагандай-лагандай олтита кўмач бўларди. Бу емишлар билан у сираям оч қолмасди. Ҳар ҳафта уйда мўрчага тушар, ойисидан кийим-кечакларини тартибга келтириб қайтарди. Аслида у кийимларини тартибга келтириши шарт эмасди, чунки Муҳаммадхон жудаям саришта бола, кийимларига ҳафта давомида ҳатто гард ҳам юқмас, ойиси эрмак учун ўғлининг шимими ёки кўйлагини ямаса, бу ямоқлар шу қадар сезиларсиз бўлардики, мактабдагилар Муҳаммадхон янги фасонда кийиниб келибди деб ўйлашарди...

Каникул бошланишини аниқса Муҳаммадхон интиқлик билан кутарди. Чунки ойиси қарамоғида олти бола бор, тўнғич фарзанд у эди. Муҳаммадхон ўқиш билан бўлгани учун уй ишларига қараша олмас, ҳафта давомида анча-мунча юмуш йиғилиб қоларди. Масалан, молхонани тозалаш, ҳовлига сув тошмаслиги учун этакда ариқ қазиш, дарвоза ён-верларини тартибга келтириш керак эди. Дадаси уруш бошлангандан бери бирор марта ҳам яраланмаган, бошқалар каби бирров бўлса-да, уйга келиб кетмаганди. У ўқчи полк сафида Москва остонасидан Польшагача бўлган масофани пиёда босиб ўтган, ҳозир Берлин сари яқинлашиб борарди: Ҳар ҳафта келиб турувчи учбурчакли мактублардан яқин орада уруш тугагини англаш мумкин эди. Уруш тугаса, аввало бола-чақаси кўп жангчиларга рухсат берилса керак. Иш ҳозиргидай давом этса, эҳтимол май байрамини уйда ўтказсак ҳам ажаб эмас...

Мактабимизда ажойиб бир анъана бор эди, билмадим, буни ўқитувчилар одат тусига киритишганми ёки бошқа ҳамма мактабларда ҳам шундайми, ҳар ҳолда, жума оқшоми ётоқхонада яшовчилар учун ҳафтанинг охири оқшоми, шанба эса байрам куни ҳисобланарди. Жумада дарсдан кейин ётоқхонага кирмай, тўппа-тўғри уйларимизга кетсак ҳам бўларди. Ҳа, ҳафтанинг сўнги оқшоми ошхона биносида концерт уюштириларди. Концертни синфлар навбат билан беришар, мактабимиз обрўли мактаб бўлгани учун ҳар бир синф йилига энг камида икки мартадан концерт

уюштирарди. Ёввойи ғозлар учиб келган, уруш тугаши умидида дилларимиз шод ўша кунларда концерт бериш назбати Муҳаммадхонларнинг синфи — ўнинчи «б» синфиники эди. Муҳаммадхон уч йил давомида концертларда иштирак этиб келарди. Овози ширали ёки ўзи ёқимтой бўлгани учунми, уч қатор тизилган ҳар бошига негадир албатта Муҳаммадхонни турғазиб қўйишарди. У одатдаги салмоқли, таъсирчан овози билан биринчи бўлиб куйлай бошларди.

Индинга ўнинчи «б» синфи концерт беришлиги ва каникул эълон қилиниши керак эди. Ҳамма интиқ, ҳамма ҳаяжонда. Концертдан олдин директор парда олдига чиқиб, Совинформбюро янгиликлари билан таништирарди. Кейинги ҳафтаalarda ҳеч кимимиз умримизда эшитмаган шаҳарлар, исмлар тилга олина бошлаганди. Масалан, директор бир информацияни айта туриб: «Қўшинларимиз оғир жанглардан сўнг Венгриянинг Сухерешфахервар шаҳрини озод қилдилар», деб қолди. Бошқа шаҳар номи айтилса, бу хабарни чапак чалиб қарши олардик албатта, аммо директор эълон қилган шаҳар номи бизга заррача ҳам таъсир кўрсатмади. Чунки орамизда боши икки-уч баҳодан чиқмай, мактабимиз шаънига доғ тушириб келаётган Сухашева Фаҳриниса деган қиз ўқирди. Ҳамма ўша қиз томонга ўгирилиб қотиб-қотиб кула бошлади. Ҳолбуки, Фаҳриниса мактабимиздаги энг сулув қиз эди. Қошлари зулукдай, оҳу кўз, киприклари нафис, буғдой ранг юзи, қирмизи лабларию нозик гавдасига қараган ҳар қандай рассом ҳайратда лол қоларди. У вақтларда биз ҳали гўзаллик нималигини тушунмасдик. Шунинг учун бўлса керак, концерт сабабли пистакўмирда тозалаган тишларимизни кўрсатган кўйи кулгидан ўзимизни тўхтатолмасдик. Кейинчалик эшитишимга қараганда, Фаҳриниса медицина институтини тамомлаб, шаҳардаги энг катта поликлиникада бўлим мудирлиги лавозимигача кўтарилибди. Ҳозир уни Фира Сергеевна деб чақиришар экан. Биринчи эридан ажраб, икки боласи билан қандайдир ёш инженерга тегиб олибди. Турмуши яхши, поликлиникадаги обрўси зўр, ишидан мамнунмиш, ҳамон эркаклар унга ошиқ бўлармишлар.

Муҳаммадхонлар концерт берадиган куни ҳам биз немисми, мадъярларнинг ғалати бирор шаҳари ҳақи-

да қизиқ гап, энг асосийси, уч-тўрт кундан сўнг уруш тугажаги тўғрисида хабар эшитишни умид қилардик.

Афсус, биз ўйлагандай бўлмади. Иккинчи апрель куни оғир жанглар пайти ўз бурчини бажараётганда Муҳаммадхоннинг дадаси қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Мактабимиз мотамга чулғанди. Орамизда урушнинг биринчи ойларидаёқ дадалари дараксиз йўқолганлар, оталари оғир ярадорликдан сўнг тузалмай ўлиб кетган ва шунга ўхшаш сабаблар оқибатида етим, тирик етим қолганлар анча-мунча эди. Бинобарин, ҳалокатлар, мусибатлар қандайдир одатдагидай, шундай бўлиши табиийдай туюларди. Аммо қирқ бешинчи йилнинг апрелида олти нафар фарзандини етим қолдириб ҳалок бўлган жангчи фироқи қалбларимизни ўртаб юборди. Шундагина биз Муҳаммадхоннинг ётоқда ҳам, мактабда ҳам икки кундан бери кўринмай қўйганини эсладик. Бола бечора шум хабарни эшитган заҳотиёқ овулига қайтиб кетган экан.

Лекин Муҳаммадхон бир кун ҳам дарсни қолдирмади. У концерт бўладиган куни кечга томон покиза қопчиғи билан ётоқхонага кириб келди. Бу сафар Муҳаммадхоннинг жилдидан узун чирпитнинг бўйни кўринмас, каникулга чиқилгани учун у сут олиб келмаганди.

Уша куни ётоқхонада одатдаги ўйин-кулги, шўхликлар бўлмади, ҳар биримиз ўзимизни Муҳаммадхоннинг дадаси ҳалокатида айбдордек сезардик. Қўлимиздан келганча Муҳаммадхонни бошимизга кўтариб, мусибатига шерик бўлгимиз келарди. У ҳам ҳушёрлик билан дарсни тинглар, кўз остилари кўкариб, шишиқираган қовоқлари солинган, милклари қип-қизил эди. Кечки соат олтида Муҳаммадхон ўша-ўша индамайгина концертга ҳозирлана бошларкан, печка қаршисига келиб, қалайи қошиқ билан писта кўмир майдалади-да, тишини тозалашга чиқиб кетди. Кейин каравот остидаги тахта чамадондан чарм чувак олди ва чўнтагидан тиргакли думалоқ кўзгу олди.

Бугун бизга маза, залда роҳатланиб ўтирибмиз, ўнинчи «б» синф ўқувчилари бўлса, югур-югур билан бандлар.

Нақ соат еттида зангори каштали парда олдига директор чиқди. Зал сув қуйгандай жим бўлди.

Директор ҳар доимги одатига кўра «тинчлик сақлансин» ишораси қилди-да, чап қўлини биз томонга қараб кўтаргач, сўзлай бошлади:

— Ҳурматли ўқувчилар, ўқитувчи ўртоқлар, азиз меҳмонлар, — дея мурожаат қилди у қалтироқ овозда. — Совинформбюронинг кейинги маълумотларини сизларга хабар қилишим билан бениҳоя бахтиёрман. Кеча, 16 апрелда Совет Иттифоқи маршаллари Жуков билан Рокоссовский қўмондонликларидаги Биринчи, Иккинчи Белорус fronti қўшинлари ва Совет Иттифоқи маршали Конев қўмондонлигидаги Биринчи, Украина fronti қўшинлари Берлин операциясини бошлаб юбордилар...

Зал гулдурас олқишга тўлди. Ҳатто эрталабгача ҳам қарсак чалишдан тўхтамасдик, аммо шу вақт директор чап қўлини яна юқори кўтариб (унинг ўнг қўли қирқ учинчи йили госпиталда кесиб ташланганди) гапида давом этди:

— Душманнын Одер ва Нейсе дарёлари жанубидаги мустаҳкам муҳофизат истеҳкомларини яқсон қилган қўшинларимиз қуршовга олиш ишларини тугаллаб ҳужумга ўтдилар. Уруш ғалабамиз билан тугашига саноқли кунлар қолди, қадрдонларим...

Овози тагин қалтирай бошлаган директор апилтапил чўнтагидан дастрўмолчасини олди. Зал кучли олқишлардан ларзага келганди. Директор яна қўл кўтарди.

— Ҳозир район маориф бўлиmidан олинган телефонограммани ўқиб эшиттиришимга рухсат этасизлар...

Инсон боласи бир йўла, кетма-кет келган шодликка дош бериши қийин, аммо биз дош бердик. Индинга ёзги таътил бошланади! Хурсандчиликдан ўзимизни қўярга жой тополмасдик. Фақат Муҳаммадхон бошига тушган мусибатни эслагандагина дилимиз вайрон бўларди.

Унинчи «б» синфининг хорида Муҳаммадхон кўринмасди. Фашистларни калака қилувчи номерлар ижро этилганда ганслар, фрицлар устидан қотиб-қотиб кулдик, кичкина саҳнадан қонхўрларга лаънат, нафрат ёғиларди. Икки қиз ижро этган қўшиқ айниқса

таъскрчан чиқди. Улар фашист газандаларини лаънатловчи қўшиқларини халқ йўлида тўқиган сатрлар билан тамомлашди.

Берлин деган бош шахрингни
Бориб кўрармиз ҳали,
Қоқ марказий кўчасида
Куйлаб юрармиз ҳали.

Бобонг келсин зиёфатга,
Ачангга ҳам салом айт.
Туёғингни шиқиллат бир,
Йўқол, мараз, қабоҳат.

Трала-ла-ля-лям,
Трала-ла-ля-лям,
Туёғингни шиқиллат бир,
Йўқол, мараз, қабоҳат.

Бу қўшиқни ҳозиргача ҳеч ким эшитмаган, уни ўнинчи «б» синф қизлари Муҳаммадхоннинг дадаси ҳалок бўлиши муносабати билан ўзлари тўқигандилар. Залдагиларнинг юзлари жиддийлашган, ҳамма маъюс тортганди. Муҳаммадхоннинг ўзи ҳамон саҳнада кўринмасди. Қўшиқдан сўнг декломациялар бўлди, ҳар турли рақслар ижро этилди, концерт тугайдиган вақт яқинлашган ҳам эдики, бошқарувчи саҳна олдига келиб, ҳозир Муҳаммадхон ёлғиз ўзи қўшиқ ижро этажagini эълон қилиб қолди. Залга бир дақиқача сукунат чўкди. Уч кунгина бурун дадаси ҳалок бўлган Муҳаммадхон нечук қўшиқ айтмоқчийкин? У уч йил мобайнида бирор марта ҳам ёлғиз ўзи саҳнага чиқмаганди-ку.

Олдинига саҳнага бўйнида гармонь осигли, қўлида стул кўтарган Ярҳамитдин деган бола чиқиб ўтирди. Янгимичанлик бу бола тўққизинчи «а» синф ўқувчиси эди. Бир оздан сўнг калта оёқлари билан эран-қаран юриб Муҳаммадхон пайдо бўлди. У Ярҳамитдинга қараб олди-да, сал олдинроқ юриб, гўё саҳна мустаҳкам-мустаҳкаммаслигини текширгандай бир оёғи билан полни депсиб қўйди. Сўнгра қўлларини орқага қилиб, зал ортидаги шифтга нигоҳ ташлади. Залдаги болалардан тортиб ўқитувчиларгача ҳамма Муҳаммадхоннинг мусибатини билишар, эшитишган эди. Шунинг учун бировлар бошини ҳам қилди, иккинчи-

лар юзларини четга буришди, қисқаси, ҳеч ким унинг кўзига тик қарашга журъат этолмасди, Муҳаммадхоннинг ўзи ҳам одамларга қаролмай, нуқул зал ортидаги шифтга тикиларди. Орага бир неча лаҳза оғир сукут чўкди. Шу бир неча лаҳза оғир сукунат ичида ҳамманинг хаёлидан: бу қандай бедодлик, нега ўлдиришди унинг дадасини, кима ҳақлари бор, уруш тугаяпти-ку, деган фикр кечди.

Гармонь овози хаёлимизни бўлиб юборди. Ярҳамитдин чала бошлаган куй ниҳоятда шикаста, таъсирчан бўлиб, бу куйни залда ўтирганлардан бирортаси ҳанузгача эшитмаганди. Математикага уста, шахмат бўйича мактаб чемпиони, юзи тўла сепкил Ярҳамитдин олдинга бир ўзи фақат куйнигина ижро этди. Оккупация доғини татиган украин, белорус, молдаван, литвалик, қримлик қардош халқларнинг чексиз ҳасрати, фашистлар қуллигида эзилган поляк, французларнинг қонли ёшлари, фарзандларини урушга жўнатган оналарнинг мислсиз соғинчларию минглаб-юзминглаб етим қолган жаҳон гўдақларининг дод-фарёдлари мана шу паст бўйлигина — Ярҳамитдиннинг калта бармоқларида акс этарди гўё.

Лекин ҳозир Ярҳамитдин бундай ғамнок ўйга берилмаган эди шекилли, у гармонини сакрата-сакрата, охири ижро этилажак қўшиқ куйини топиб саҳнани бир айланиб чиқди-да, ўтли кўзлари билан Муҳаммадхонга қаради. Унинг нигоҳини кўз қирида илғаган Муҳаммадхон олдинга интилган каби ўрнидан қўзғалди-да, нимсарғиш қошларини керган кўйи хонишга оғиз жуфтлади. Оғиз жуфтладию... бизга нотаниш куй оҳангининг аллақандай рукунини топгач, димоғида, тўғрироғи, бўғзида бир лаҳзагина овозини синаган бўлди-ю, ҳамон шифтга тикилганча зални тўлдириб куйлай бошлади. У қўшиқ сўзларини чертиб-чертиб талаффуз этар, бандларни куй, оҳангга мослаб яхлит ҳолда етказиб берарди. Хуллас, саҳнада Муҳаммадхон эмас, балки уруш ҳасратларини ўзида мужассамлаштирган қўшиқ маъбудаси миқтигина ўспирин қиёфасида ғам-андуҳини бир-бир, муттасил бўшатаётганди. Мана Муҳаммадхон сарғиш қалин қошларини керакера юракдан, чўзиб-чўзиб куйлай бошлади.

Она-ги-нам м-е-ни топ-гач

(Шу пайт Ярҳамитдин ғалати ҳаракатлар қилар экан, ўзини худди Берлин-Сухерешфахервар томондан қадрдон Янгимичанига қайтаётгандай кўрсата бошлади).

Оқ ли-бос-га ў-ра-ган,
Оқ ли-бос-га ў-ра-ган...

Кимдир фарёд чекиб ерга қараб олди. Ие, бу ҳаммамиз ошиқ бўлган, қоп-қора сочлари тақимини ўпувчи, математика муаллимамиз соҳибжамол Иффат опаку. Аммо Муҳаммадхон залга қулоқ солмас, ҳозир у бутунлай бошқа, сеҳрли дунёда эди.

Қўшиқ ярмидан ошганда Муҳаммадхон Ярҳамитдиннинг моҳирона жўрлиги билан янада жўшиб куйлашга ўтди.

Оқ ли-бос-га ў-ра-га-ну
Бахт-ли бўл-син де-ма-ган...

Муҳаммадхон ушбу сатрларни бўзлаганда, залдаги ҳамманинг кўзига филт-филт ёш келди. Ярҳамитдин бўлса, мазкур қўшиқ олдидан саҳнада янаям каттароқ доира чиза-чиза бурчак-бурчакларгача бориб келди. Муҳаммадхон берилиб куйлашда давом этарди.

Қор-да-йин пок, ол-поқ э-дим,
Лек қис-ма-тим бўл-ди қа-ро,
Лек қис-ма-тим бўл-ди қа-ро,
Ғам бе-го-на бо-ла-кайдим
Ҳас-рат э-зар гул-дай ум-рим...

Сепкилли ёноғини гармонга суяган Ярҳамитдин ҳаёл қанотида қаёқларгадир, олис-олисларга парвоз қиларди. Муҳаммадхон эса гавдасини вазмин тебрата-тебрата овозини пасайтираркан, қўшиқнинг охириги сатрларини бўзлади.

Ғам бе-го-на бо-ла-кай-дим
Ҳас-рат э-зар гул-дай ум-рим...

Хийла вақтгача чапак чалиш ҳам эсимизга келмай турди. Муҳаммадхон калта ва сарғиш майин сочли боши билан томошабинларга ер баравар таъзим қилгач, саҳна ортига кириб кетди. Ярҳамитдин куйни охирига етказолмай тагин пича гармонь чалиб турди, ниҳоят, мана, чапаклар янгради. Бу орада деворлардаги лампамой чироқлар пилиги кўтарилиб, зал ёришди ва шу билан концерт тугади.

Концертдан чиқиб, ётоқхона томонга йўл олганимиз ҳамон кўз олдидан кетмайди. Бошқа вақтларда концертдан чиққач, ётоғимизга шод-хуррам, ўйнаб-кулиб, ҳазил-ҳузул билан қайтардик. Лекин ўшанда бундай бўлмади. Уйдим-чуқур, пилч-пилч йўлдан қайта бошладик. Ётоқхонамиз Казанька дарёсининг ёқасига жойлашган бўлиб, Казанька ўз сувини ўрмон ичидан олар, ўрмондаги сонсиз ариқча-жилғалар бир-бирига қўшилиб, ирмоқ ҳосил этарди-да, турли оҳангда шалдираганча Казанька сари интиларди.

Ҳаво исий бошлаб, тунлар қисқарган, қиш ўз ўрнини кўкламга бўшатиб берганди. Табиат меҳнаткаш одамлардан хурсанддай мурт ниш ура бошлаган юзларимизга илиқ, ёқимли шабада уфурарди. Юриб кетяпмизу ёқимли шабададан баданимиз яйрар, қалбимиз умидга тўлиб борарди. Бундай фарахли оқшом бир мартагина бўлса керак!

Ана, турар жойимиз ҳам яқинлашиб қолди. Турар жой—ётоқхонамиз икки дарё туташган ердаги тепаликда, асрий қарағайзор этагида эди. Шамол-шабадасиз, осойишта тунда ногаҳон қулоғимизга қарағайзор шовиллаётгани эшитилди. Ун, йигирма, ўттиз йил мобайнида кўп ўрмонларни кездим, Сибирь тайгаларида бўлдим, аммо ўша қарағайзор шовиллашига ўхшаш шовиллашни ҳеч қаерда эшитмадим.

Қарағайзор шовиллапти! Дарахтлар тагида турибмиз. Жонимизга теккан ётоқхонага киргимиз келмай, ўша ерда хийла вақт қолиб кетдик. Муҳаммадхон бизга яқинлашмас, ўзини четга оларди. Биз бу оқшом миқ этиб оғиз очмасдик. Шамол, лоақал шабадасиз ҳам қарағайлар шовулларди. Уша шовуллашдан биз қандайдир маъно, мазмун англагандай бўлардик. Гўё ер шари кўкрак кериб, нафас ростлашга ҳозирланыпти, орадан озми-кўпми кунлар ўтгач, ер шарида снаряд, бомбалар портлаши тўхтайди, ҳарбий комиссарлик, почталар «қаҳрамонларча ҳалок бўлди» каби совуқ саҳарларни қабул қилмай қўяди, зимистон тунлари соқчилик қулувчи солдатлар ва бошқа ҳамма-ҳамма осойишта туш кўриб, тинчгина ухлайди. Ухланглар, одамлар, хотиржам ҳордиқ чиқараверинглар, биз ҳамда манави қарағайлар сиз ва бутун дунё халқларини тушунарли тилда аллалаймиз...

Эртасига ҳаммамизнинг дилимиз шод, кайфиятимиз кўтаринки эди. Ҳар қалай, каникул бошланяпти, бунинг устига каникулимиз Май байрамига уланиб кетади. Биз хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин ахир. Аммо уй-уйларимизга кетишимиз тайин бўлса-да, дилимизнинг бир чети ғаш эди. Бордию биз тарқалиб кетганимиздан кейин фронтда ҳеч қандай ўзгариш бўлмаса-чи.

Шундай кайфият билан ноилож бир-биримиз билан хайрлашдик. Уйга қайтаётиб, Муҳаммадхондан етти-саккиз қадамча орқароқда кетардик. Ўрмон ёнларида ҳали қор қалин, йўл топ-тоза эди. Ҳеч ким чурқ этмайдди. Муҳаммадхон етиб олишимизни кутмади, биз ҳам аввалгидай масофа сақлаб боравердик. Унга ора-сира қараб қўямиз холос. Муҳаммадхоннинг бўш жилд ташлаган кифти эгилгандайроқ кўринар, у букри. одамга ўхшаб одимларди.

Муҳаммадхон бизнинг овулдан кейин беш нафар сингиллари билан тул ойиси ёнига етиб бориши учун яна ўн беш-ўн олти чақирим йўл босиши керак эди...

Мен гапимнинг олдинроғида ҳикоямга қай йўл билан сарлавҳа топганимни сўзлашга ваъда бергандим. Узоқ йиллар излаган ўша сарлавҳам ўқувчилик йилларим кечган жойларда ҳам, босиб ўтган сўқмоқларимда ҳам эмас, бутунлай кутилмаган жой—вагонда топилди.

...Бир гуруҳ ёшлар овулдаги сабан тўйини ўтказиб, шаҳарга қайтишарди. Поезд қўзғалгач, ёш ҳамроҳларим қий-чув кўтардилар, кимгадир қўл силтаб, вагоннинг очиқ деразасидан гавдаларини ярим чиқарган кўйи ким биландир хайр-хўшлашдилар. Вагон ғилдираклари бир маромда, текис «тақ-туқ» қила бошлагач, сочи узун қандайдир йигит тиззалари устига баян чиқариб қўйди. Кейин у деразага қараб, қандайдир куйлардан узук-юлуқ парчалар чалди-да—ё парвардигор!— ўша, биз апрель, минг тўққиз юз қирқ бешинчи йили саҳнада эшитган музикани ижро эта бошлади. Неча бекату неча тўхташ жойидан ўтганимизни яхши эслай олмайман. Аммо ўша дақиқаларда хаёлимда ёзajak ҳикоям воқеалари тўла-тўкис гавдаланди. Сарлавҳа ҳам топдим. Мазкур ҳикояни шу сарлавҳа билангина ёзса бўларди...

ГАЛИ БОТИР

Дунёда ажойиб одамлар кўп, жигар. Мана эшит ишонмасанг. Эндигина уруш тугаган кезлар. Биз навбатда турардик. Ҳали у етишмайди, ҳали бу... Майли, ҳечқиси йўқ, вақти-соати билан бўлар ҳаммаси, деймиз. Нон карточкаси бекор қилиниб, дўконлар озиқ-овқат, рўзғор буюмлари билан тўлиб кетадиган кунлар келади ҳали...

Ёвуз душман билан беомон жангда анча-мунча оғирчиликларни кўрдик. Оч-наҳор, этимиз устихонимизга бориб ёпишса-да, руҳимиз тетик. Газета ҳам ўқиймиз, радио ҳам тинглаймиз. Емай-ичмаслигимиз мумкин, аммо кинотеатрларни қанда қилмаймиз.

Ўша йилларни эсласангиз, гапимда заррача ёлғон йўқлигига амин бўласиз. Шундай қилиб десангиз, навбатда турардик, жигар. Оёқлар қақшаб оғир, бошларимиз айланар, лекин навбатни ташлаб кетмасдик.

Мендан беш-олти киши олдинда новча, елкадор, ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги бир одам турарди. Этиги билан галифе шими анча уринган. Қўлида ҳасса, кўк кўзойнакли, ҳарбийча фуражкаси остидан бошини танғиган оқ дока кўриниб турибди. Қисқаси, бу одам қанчадан-қанча дори ҳидларини искагани, кўп қон йўқотгани, оғир контузия бўлгач, тириклайин уйига қайтгани, эҳтиромга лойиқ кимсалиги аниқ эди.

— Навбатсиз олса ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демасди унга,— девдим, ёнимдаги одам бармоғини лабларига босди: «Секин... Қулоғи оғир, эшитиб қолса қаттиқ раңжийди».

Мен кифтларимни силкитиб қўйдим. Мажруҳлигига қарамай, ҳамма қатори навбатда турган экан, офарин, минг раҳмат!..

Ҳассали Гали ботир (ҳурматим ошгани учун шундай атадим уни) навбати етгачгина иккита билет олди. Ҳозиргина айтдим-ку, оч-наҳор бўлсак ҳам тетик эдик деб! Худди шундай, ўша куни биз нонга эмас, «Берлиннинг таслим бўлиши» кинофильмига билет олиш учун навбатда тургандик, жигар.

Воқеанинг энг қизиғи мана энди бошланади. Сизга ёлғон, худога чин, бир пайт бундай қарасам, кўк кўзойнакли, ҳасса ушлаган одамнинг иккала кўзи кўр экан! Кассадан билет олаётганида пайқаб қолдим. Урушда минами, гранатами портлаб, юз-кўзини куйдириб юборган бўлса керак бечоранинг.

Кино кўришга тумонат одам йиғилди. Фашизмнинг уяси Берлин тиз чўкканини ҳамма ўз кўзи билан кўргиси келарди. Бунинг ажабланоқли ери йўқ. Қабохат урушнинг ғам-ҳасратини чекишгина эмас, ғалаба нашъасини суриш учун ҳам жон олиб, жон берилди. Боши узра бомбаларимиз портлай бошлагач, қўнғиз мўйловини чайнаган бадбахт Гитлернинг қопқонга тушган оч бўридай бункерида у ёқдан-бу ёққа телбанамо югуришини, амалдан маҳрум этилган генералларининг қилган ёвузликлари учун жавоб бериш васвасасида пистолетларидан ўз оғизларига ўқ узишларини кўриш кимни қизиқтирмайди? Ҳаммани қизиқтирарди бу, жигар. Шунинг учун ҳам навбатда тургандик. Гали ботир нима қилди кейин, дейсанми? У билетни бошқаларга олган бўлса керак, деган хаёлда залга киргач, фикрим тўғрилигини тасдиқлаш учун томошабинларни кўздан кечирдим. Ҳа, тўғри, кўк кўзойнакли одам йўқ эди...

Баногоҳ шу пайт гўё бизни бунча тез одамгарчиликдан чиқариб қўйманг, дегандай остонада кўринса бўладими Гали ботир. Уни сулуvgина ёш аёл тирсагидан тутиб олганди. Улар нақ олдимдаги тўққизинчи қаторга ўтиришди. Хотини эмас, синглисидир бу хоним деб ўйладим. Гарчи кўзойнакли киши эртаклардаги Гали ботирни эслатса-да, бундай сулув аёл турмушга чиқмаса керак унга. Чунки бунчалар парирў ҳуснини томоша қилиш учун сўқир у ёқда турсин, соғлом икки кўз ҳам камлик қилади.

Сизга ёлғон, худога чин, сулув ўша ёш хоним Гали ботирнинг жуфти ҳалоли бўлиб чиқди. Олиб қочяпсиз, дейсанми? Йўқ, жигар, шошилма, андак сабр қил.

Ҳозир сенга ўша сулув хоним эрини «Гали» деб атаганини айтсам ишонасанми? Ёлғон гапиряпти десанг, адашасан, жигар. Йўқ, мен ундай аравани қуруқ олиб қочадиганлардан эмасман. Истасанг, гапларим тўғрилигини ҳужжат билан исботлашим мумкин, жигар. Имзо чекилган, муҳрлоғлик ҳужжат билан. Қуруқ сўзга ишонамайдиганлар учраб тургани учун сафарга чиққанимда чўнтагимга тегишли ҳужжатлар солиб оладиган бўлиб қолганман. Иқим суйган одам учрагудек бўлса, гапим нуқул Гали ботир тўғрисида бўлади... Иложим қанча, шу дардга йўлиққанман...

Энди асосий гапга кўчайлик, жигар.

Одатда уруш тўғрисидаги кинони сира қанда қилмайман... Ёқтириб қолган одамим—Гали ботир ҳам ишқибоз экан шундай фильмларга. Янги картина кўрсата бошланган биринчи кунидек у хотинини қўлтиқлаб етиб келади. Гулиnasi шивирлай-шивирлай кинони тушунтириб ўтиради. Баъзида Гали ботирнинг ўзи худди кўраётгандай фильм воқеасини кулиб ёки изтиробда сўзлай бошлайди.

Ё алҳазар, аксари у воқеаларни янглишмай баён қиларкан, қойил-а, тўғрими, дегач, қўшимча ҳам қилиб қўяди:

— Хаспўшлаш йўқ бунда, кўнгил кўзи билан кўриб турибман.

Гўзал хоним эса юзлари янги очилган чечак янглиғ мамнун қиёфада эри билан фахрлана бошлайди.

Йиллар ўтиб, кунлардан бир кун кечга томон Ирек майдонидаги янги уйга хизмат юзасидан киришимга тўғри келиб қолди. У пайтлар сантехник бўлиб ишлардим. Эшик сал қўл теккизишим биланоқ очилиб кетди. Қарасам, ичкаридаги қимматбаҳо, рангдор тасвири телевизор қаршисида Гали ботир ўтирибди. Берироқда ҳашаматли янги пианино. Унинг қаршисига ялт-юлт шинам сервант, китоб жавонлари қўйилган. Полда, деворларда катта-катта асл гиламлар... Мен бу кватира уники эмас, бу ерда бирорта генерал яшайдию Гали ботир шунчаки меҳмонга келган бўлса керак, деб ўйладим. Ваҳоданки унинг бир ўзи телевизор томоша қилиб ўтиради. Юмшоқ креслога ёнбошлаганча ҳамма нарсани унутган, мен сенга айтсам. Живир-живир биллур шокилани катта қандил ҳам ёқиқ. Чироқ нурлари опера-балет театрларидагина шундай товланиши мум-

кин! Сўқир одамга шамалоқдай чироқ ёқиб қўйишнинг нима кераги бор десам, деразалардан кўчага нур тушиб туриши, кенг-мўл хона ёруғи ёрдами билан ташқаридаги одамлар бемалол юришлари учун ёқилар экан қандил. Ким билсин, шундай бўлса бордир. Бундан ташқари, йўлак, меҳмонхона, истироҳат бўлмасининг барида китобдай-китобдай сербар виключателлар ўрнатилганди. Уларни пайпаслаб излаш шарт эмас, дарровдаёқ қўлга илинадию, босилса чироқ ёнади.

Уй эгаси билан суҳбатлаша бошладик. Жудаям гапга чечан экан у. Профессорни ҳам орқада қолдириб кетади, беихтиёр ром қилиб қўяди. Министр лавозимига ўтирса ҳам уялтирмаслиги мумкин.

Бундан бу ёғини эшитсанг, у ҳар қандай шароитда ҳам уялтириб қўймаслигига амин бўласан, жигар.

Гали ога мажруҳ-ногиронлар ишлайдиган комбинатга йингирма беш йил раҳбарлик қилибди. Ҳозир, мана, ёши олтмишдан ошса-да, ҳамон тетик, пенсияга чиқибди. Шунга қарамай, уйда ўтирмасмиш. Гоҳ студентлар, гоҳ ҳарбий қисмлар меҳмони ёз ойлари пионерлар билан учрашувга бораркан.

Ҳали айтганимдай, Гали ботир суҳбатда одамни оғзига қаратиб қўйса ҳам, лекин мақтанчоқ эмасди. Ҳадеб кўкрагига уравермайди. Шундаям одми, камтаринки, асти қўясан. Қисқаси, Гали ботир ҳақиқий, чин инсон. Қани, ўзинг айт, жигар, нега шундай у?

Менимча, бунга икки нарса сабабчи. Биринчиси шуки, Гали ботир болаликдан етим қолиб, ҳаёт аччиқ-чучугини кўп тотиган. У минг тўққиз юз ўн тўртинчи йили Оренбург ўлкасининг Шарлик районидаги фахримиз бўлмиш Мусо Жалил овулидан беш чақирим нари Сарманай деган жойда камбағал деҳқон оиласида дунёга келган. Ота-оналари вафот этишгач, етимхонада тарбияланган. Мўйлови чиқмаёқ комсомол сафига кириб, Ўрта Осиёда босмачиларга қарши кураш олиб борган. 1941 йили кўнгиллилар қатори эл ҳимоясига отланган.

Иккинчиси шуки, Нургали Галиев—коммунист. Аскарларимиз шаҳар кетидан шаҳар ташлаб чиқаётган энг оғир пайтлар Нургали иккиланиб ўтирмай партия сафига кирган. Таъкидлайман, энг оғир кунларда! Жони кўзига ширин кўринса шундай қилармиди? Шер-

юррак, адолатпарвар мардларгина қодир бўлади бундай жасоратга, жигар!

Аммо ойда ҳам доғ бор деганларидай, Гали ботирнинг нуқул такрорлайверган бир гапи қип-қизил ёлғонлигини шартта юзига айтдим. Ҳа, айтдим! У ўзини оқлаб ўтирмади. Оқласа, имзо чекилган, муҳрлоғлиқ ҳужжатим бор эди...

Гап бундай бўлганди.

У чироғи ёқиқ хонада телевизор кўриб ўтирганди, девдим боя. Ушанда кран тузатгани борганимдан сўнг... Хотираида бўлса керак, уй эгаси билан суҳбатлаша бошладик. Кейинчалик бир-биримизникига меҳмонга бориш одат бўлиб қолди.

Меникида ўтирганимизда Гали ботирга бошимдан ўтган ҳамма нарсани ипидан-нинасигача сўзлаб бердим. Кейин билсам, у баъзи бир нарсаларни мендан яширган экан.

Хўш, қани, айт-чи, қалин дўстингнинг худди шу каби сир сақлаганини билиб қолсанг жаҳлинг чиқармиди? Дўстликни йиғиштириб қўярдинг-а?.. Менинг бўлса жаҳлим чиқмади. Аксинча, суюндим. Ҳа, ҳа, суюндим. Ажабланиянсанми?.. Андак сабр қилсанг, менинг ҳақлигимга амин бўласан, жигар.

Шундай қилиб, бир куни қўлимда асбоблар билан мактабга кириб бордим. Қувур тешилган экан. Ишим тугагач, йўлакда кета туриб деворда осиглиқ турган эълонга кўзим тушиб қолди. Йирик-йирик ҳарфлар билан: «Бугун кечки соат бешда мактабнинг меҳнат ва уруш донгдорлари хонасида Совет Иттифоқи Қаҳрамони Нурғали Муҳаммадғалиевич Галиев билан учрашув ўтказилади», деб ёзиб қўйилганди эълонда.

Кўзларим ола-кула бўлиб кетди. Янглишдир-ов бу. Исми шарифи ўхшаш бошқа одам бўлса керак. Унда отасининг исми ҳам тўғри келяпти-ку?!

Вужудимни ҳаяжон қамраб олди. Шартта учинчи қаватга кўтарилдим-да, донгдорлар хонасини топдим эшикни аста очгач, оёқ учида юриб энг орқадаги партига ўтирдим. Қарасам, қизил алвон ёзиғлик стол ёнида Гали ботир ўтирибди. Қўлларини силкиб гапирганида кўксидаги Олтин Юлдуз ялт-юлт товланиб қўяди. Шу пайт иттифоқо ҳиқичоғим тутиб қолса бўладими. Қани энди босолсам уни... Асабдан бўлса керак-да. Қаймоқлашиб юрган дўстинг сендан сир яширса асабийлашмай

бўладими! Лоақал бир оғиз айтмаса-я Қаҳрамон эканлигини! Айтиш у ёқдан турсин, сездирмади ҳам. Жаҳлимни ичимга ютиб, унинг гапларига қулоқ сола бошладим.

— 387 нчи сапёрлар батальонимиз жангчилари Днепрни кечиб ўтаётганда катта жасорат кўрсатишди,— деди Гали ботир. Комбатлари капитан Бобров, 213 нчи ўқчи дивизиянинг командири подполковник Буслаев деган одам бўлган экан. Улар ўз жангчиларига тегишли топшириқлар беришибди. 26 августнинг зимистон туниси. Шамол, челақлаб ёмғир қуяпти. Шунинг панасида қирғоққа аскарлар келтирилган. Юзларча тўп, пулемёт, миномёт, автомат, милтиқ... Ҳаммасини ўнг соҳилга ўтказиш керак.

— Қайиқларни бирлаштириб, устига тахталар ташладик-да, тўпларни чиқардик,— дея ҳикоясини давом эттирди Гали ботир.— Тўпчилар милтиқларини ёнларига қўйиб, тўлқин чайқалганида қуламаслиги учун снаряд қутиларини қучоқлаб олишди. Шу пайт...— Болалар вужудлари қулоққа айланиб, унинг оғзига интиқ тикилишди.

— Энди қўзғолган эдик ҳамки, тепамизда фашист самолётлари пайдо бўлиб қолди.— Гали ботир қўлларини силкий-силкий самолётлар қандай ҳужум қилганини тасвирлаб кўрсатди. У қўл силкитган сайин Олтин Юлдузи кўз қамаштирар даражада ялт-юлт товланар, бошқа орден-медаллари шиқирларди. Аммо ўзи тўғрисида лом-мим демасди...

— Фашистлар осмонга уч-тўртта фонус чиқаришди.— Болалар шивирлаша бошлаганини кўргач, у тушунтириб беришга шошилди.—Парашютга осилган ёндирувчи авиабомбани биз фонус деб атардик... Атроф қишки ойдин кечалар каби ёришиб кетди. Пана тополмай қолдик. Немислар йирик калибрли пулемётлардан ўққа тутар, бомба ёғдирар, дарё суви қайнаб, фонтандай кўкка сапчирди... Зўр бериб солимизни олға силжита бошладик. Қулоқлар портлашлардан том битган, жаҳаннам ўти кўз очишга имкон бермасди. Лекин бирибир олға силжийвердик. Баъзи соллар бомба тегиб чилпарчин бўлар, тўп, одамлар сувга қуларди. Даҳшат... Ақлдан озиш ҳам ҳеч гап эмас. Бундай пайтларда одам ё ҳаддан ташқари қўрқиб кетади ёки мардлашади. Ўлим қутқусимикин бу? Ўлимдан қўрқмай-

диган бирор кимса йўқ дунёда. Фақат барча масъулиятигина далда беради одамга.

Нариги соҳилга яқин қолганимизда қайиқлардан бирига снаряд парчаси тегиб, солимиз қийшай бошлади. Шу пайт бир сапёримиз эғнидаги ечган кийими билан қайиқ тешигини беркитдию ўзи пўртанага сакради. Бақувватлигини қарангки, у тўлқин зарби, ёмғирни енгиб, солни чангак билан торта-торта нариги соҳилга чиқарди. Соҳилга қадам қўяр-қўймасимиздан фашистлар ўқ ёғдира бошлади.

Уша тунда душман самолётлари тинимсиз бомба ташлаб турганига қарамай, Днепрни саккиз марта кечиб, нариги соҳилга кўплаб техника ва одамларни олиб ўтдик.

Дарёни иккинчи марта кечаётганимизда қизиқ бир воқеа юз берди.

Биз ёғочлар орасида оч-наҳор хода-тўсин йўнардик. Бу сол эмас, кўприк бўлиши, ундан машиналар ўтиши керак эди. Ўнг соҳилдаги аскарларга мадад кучи етказиб берилмаса, ҳоллари танг бўлиши мумкин уларнинг.

Йиғирма тўрт соат деганда кўприкни битказдик. Бизга ҳалақит бериш учун душман самолётлари кўп марта ҳужумга ташланди. Осмонда улар самолёти билан бизникилар олишув, артиллерия отишмалари тўғрисида гапириб ўтирмайман — киноларда кўрган бўлсанглар керак.

Ниҳоят оммавий кечув бошланди. Осмонни самолётларимиз, кўприкни биз—сапёрлар қўриқлардик. Душман артиллерияси қутургандан қутурапти. Ҳали ўнг, ҳали чап ёқда снарядлар портлар, кўпинча сув гирдоби ичида қолардик. Лекин барибир ҳар ким ўз ўрнида маҳкам туриши, ўз участкаси бутунлигини таъминламоғи керак эди.

Менинг бир сафдошим турган ерга яқин жойда снаряд тушиб портлади. Қарасам, сапёр ўрнида йўқ. Кўприк тўшамаларини ҳам ҳаво тўлқини улоқтириб юборганди. Шунинг учун ҳам машиналар ўтаётганда кўприк ҳали замон чўкиб кетадигандай силкиниб-силкиниб қўя бошлади. Ана, машиналардан бирининг гилдираклари ярмигача сувга ботди... Иккинчиси юки енгилроқми, ҳеч нарса бўлмади унга. Учунчиси ҳам дуруст ўтди... Лекин барибир кўприкнинг бу участка-

даги қисми дам ботиб, дам яна сув сатҳига қалқиб чиқарди.

Нариги соҳилга ўтиб кетаётган бир генерал бу манзарани кўриб кўприк остига қараган. У ерда менга сафдош сапёр снаряд қўпориб улоқтирган тўсинни ўз ўрнига қўйиш учун куйманар, уни кифти билан суяб турарди. Ҳаракат пича секинлашгану, аммо барибир аскарлар тўхтамай ўтиб боришарди...

Генерал бу сапёр йигитга Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилишлигини таъкидлаб, зарур ҳужжатлар тайёрланишини топширди. Ҳаҳ, нима эди-я ўша йигитнинг фамилияси? Ўзбек йигити Раззоқов шекилли. Ҳа...

Қараб туриб-туриб кўнглимга шубҳа тушиб қолди. Негадир Гали ботир ўзига хос гапирмаяпти. Қисқаси, ниманидир яширяпти шекилли.

У Раззоқов тўғрисида яна бир хотирасини сўзлай бошлагач, баттар шубҳага тушдим.

— Оқопда ётгандик, — деди Гали ботир. — Фашистлар бешинчи марта ҳужумга ташланишди. Бўш келмай, туриб бердик. Лекин ўқ-доримиз таҳчил. Энг охириги ўқ-дорилар тугагач, найзабозлик жангига кўтарилиш тўғрисида буйруқ берилди. Фашистлар мўрмалаҳдай бостириб келарди. Ўқ узиб ётибмиз. Фашистлар окопларимизга анча нариданоқ граната улоқтира бошлашди. Юзма-юз келиб қолишса нима қиламиз энди? Ҳозирги вазият ўйлаган режамизни чалкаштириб юборганди. Окопингга граната тушиб турса, қандай ҳам найзабозликка кўтарила оласан...

Раззоқов биринчи бўлиб сездн буни. Унинг окопи бошқаларникидан олдинроқда, фашистлар ана-мана ўша ерга бостириб кириши керак эди...

Ажабо, Раззоқов шинелини ечиб улоқтирди-да, ўқи тугаган автоматини брустверга қўйиб, камарини сиқиб тортгач, кута бошлади. Бамисоли у сабан тўйидаю кураш майдонида. навбат кутиб турганга ўхшарди...

Фашистларнинг кўзи тушди бунга албатта. Улар бир лаҳза ҳайратда қотиб қолишди. Қандай ҳийла бўлсайкин? Кейин ҳушларини йиғиб олиб, граната улоқтиришга киришишди. Раззоқов уларга ўзнинг ҳийлагар эмас, оқилона иш тутганлигини исботлай бошлади. У фашист улоқтирган гранатани илиб оларди-да, қайтадан улар томонга ирғитарди. Фашистларнинг

кулгига очилган оғизлари қон ва тупроқ билан тўларди...

Шу равишда Раззоқов еттита гранатани илиб олиб, ўзларининг устларига қайта ирғитди. Лекин фашист лаънатилар ҳам анойилардан эмас, улар гранатанинг чекини узиб ташлаб, пича фурсатдан кейингина улоқтира бошлашди. Шунда граната ерга тушар-тушмас, ҳаводаёқ портлайди. Ботир йигитимиз барибир ўшанақа гранаталардан ҳам биттасини қайта улоқтиришга улгурди. Иккинчисини... Охири сабримиз тугаб, бор овозда «ур-ра» дея қичқирганча, окопларимиздан отилиб чиқиб, найза жангига ташландик.

Болалар жим бўлиб қолишганди. Бундай жангномани ҳар куни эшитишмайди-да улар. Қайси биридир қимтиниб-симтиниб;

— Раззоқов ҳалок бўлдимиз ёки барибир тирик қолдимиз? — дея савол берди.

— Раззоқов? Йўқ, ҳалок бўлмади, тирик қолди. Лекин госпиталдан ўз полкига қайтиб кетиш насиб этмади унга. СССР Олий Совети Президиумининг раиси М. И. Калинин «Бизнинг Геркулесимизсан!» — дел кўксига Олтин Юлдуз тақиб, қўлини қисгач, Қаҳрамон йигит ҳамшира қиз кузатувида она юрти Ўрта Осиёга жўнаб кетди...

Болалар Гали ботирга тагин савол бера бошлашгач, худди кириб келганимдагидай оёқ учида юра-юра хонани тарк этдим. Ишдан қайтгач, Москвага хат йўладим. Жавоб узоқ куттирмади. Қандай жавоб келди дейсанми? Мен мактабда эшитган қаҳрамонликлар ёзилганди унда. Худди ўйлаганимдай 387 нчи сапёрлар батальонининг қизил аскарлари Галиев Нургали Муҳаммадгалиевичга Савет Иттифоқи Қаҳрамони унвони бериш учун беш нафар ҳарбий саркарда имзо чеккан, муҳр босилганди. Шаҳодатнома қоғози эди бу. Уйимга борсанг ўз кўзинг билан кўрасан...

Хўш, қани ўзинг айт, жигар, қадрдон дўстимнинг бунчалар ажойиб, камтарлигидан мен суюнмай ким суюнсин?!

Дунёда шунақа ажойиб инсонлар ҳам бор экан. Тагин қизиғи шуки, гўзал, оқила аёллар ҳозир мен айтгандай одамларга насиб этади. Бу камдан-кам бўлади, тўғрими?

Гали ботир хотиндан омадли. Бир ўғил, бир қиз

кўришди улар. Турмушлари ҳавас қилгудай. Роҳат-фароҳатда яшашяпти. Ана шунақа гаплар.

Поезд Ашхободга келиб тўхтади.

Сухбатдош кекса ҳамроҳимни перронда бир гуруҳ яқинлари кутиб олишди. У энг аввал кўк кўзойнакли, забардаст қадрдони билан қучоқлашди, сўнгра дўстининг ҳамон гўзал, юзлари нақш олмадай хотинига қўл узатди. Салом-аликдан сўнг, кўк кўзойнакли одам ҳамроҳимга ўпкаланган қиёфада мурожаат қилди:

— Нега даволанишинг муддати тугамай қайтиб келдинг, Қосимхон?

Кекса ҳамроҳим муғамбирона жилмайиб:

— Хўп ажойибсан-да, Нургали! Шундай унутилмас кунда бир ўзим зерикиб ётолмайман-ку ахир!— деди.— Олтмиш ёшга тўлиш ҳар куни ҳам бўлавермайди, жигар. Муҳрланган, имзо чекилган... Шундай эмасми, Галина Петровна?

— Шундай! Шундай!— маъқуллади гўзал хоним.— Нина, қизим, бор, машинангни ҳайдаб кел! Валерикка ҳам айт...

Пичадан сўнг биз янгигина иккита «Жигули»га ўтириб йўлга тушдик. Мени нотаниш жойда тентираб юришимга руҳсат этишмади.

Ажойиб одамлар кўп бу дунёда.

ЎРМОН ШОВИЛЛАГАНДА

Биз у билан улкан қайин тагида ўтирибмиз. Атрофимизни йўғон асрий дарахтлар қуршаб олган. Юқори қаралса, дарахт учлари орасидан мовий осмоннинг бир бўлаги кўринади холос. Ерга гилам бўлиб тўшалган сариқ япроқлар устида ола-чалпоқ офтоб нурлари тебрана-тебрана ўйноқлайди. Эртанги шудринг доналари инжудек товланапти. Асаларилар ўзаро мусобақалашаётгандай виз-виз учиб, таниш ўрмон чечакларидан бол йиғиш билан овора. Ҳамма ёқдан дарахт япроқлари, ўт-ўлан, чечакларнинг роҳатбахш атри уфуради.

Ўртоғим Фатҳи тиззаларини қучоқлаб, кифти билан қайинга суяниб ўтирибди. Бошини хиёл орқага ташлаб, ўйчан қиёфада қалин ўрмонга тикилади. У ўрмонни кўряптигина эмас, бу ердаги ўзига хос ҳаёт оқимини тинглаб, ҳис этипти ҳам шекилли. Фатҳининг бутун фикр-зикри ўрмонда; у табиатдаги бир-бирини такрорламовчи бетиним ўзгарув — янгиланиш жараёнидан бўлак нарса билан иши йўқдай...

Ўрмон сатҳини енгил шабада силаб ўтди. Дарахт учлари ўзаро суҳбатлашаётган каби бир-бирларига виқорли таъзим этиб, салмоқ билан бир қур шувиллаб қўйди. Шабада эсганди, заранг япроқлари тебрана-тебрана минглаб чилдирма шокилаларини силкигандай бўлди.

Ўртоғим нимадир демоқчидай менга юзланди, аммо чурқ этмади. У тагин учқур хаёлгина етиб бора олувчи қаёққадир, олис-олисларга кўз тикди. Тиним билмас узун бармоқлари қўнғир сочи орасида ўрмаларди.

Мен болаликданоқ табиатни севар, табиат навосини жон қулоғим билан тинглардим. Ўртоғим иккала-

миз кичкиналик чоғимиздан ўрмон, яйлов, қирларда бирга-бирга йилқи боқиб ўсгандик. Ўртоғим овулдаги энг сўлим қўшиқ айтадиган болалардан бири эди. Эндиликда у музыка мактабининг ўқувчиси бўлганлиги учун ҳозирги таъсирланишидан кўпда ажабланмадим. Фатҳининг табиат гўзаллигини кўра билиш, ажиб овозларни илғай олиш қобилияти болакай пайтлигига қараганда анча ўсган бўлиши керак.

Хиёл ўтгач, ўртоғим тагин менга юзланди.

— ...Булоқ овозини эшитганмисан ҳеч?— сўради у.— Ёз кундаги муздек булоқ овозини. Бир эшитиб кўр. Булоқ қўшиғини илғай олсанг, бунгача уни эшитмай келганингдан афсусланасан... Ҳозирги ўрмон қўшиғини тингла-я. Бунда кўҳна табиатнинг миллион-миллион йиллик босиб ўтган йўли ифодаланяпти. Бундай диққат берилса, яшаш завқи ҳам, мунг ҳам, роҳат ҳам бор. Шамол эсиши сув оқишидай табиий. Қалчмий халқ қўшиқларида ҳам кўз ёши, етим болалар, бечора оналарнинг изтироби акс этирилади. Боқий умрлиги ҳам шундан у қўшиқларнинг. Чунки уларнинг мангу халқнинг ўзи яратган. «Қора ўрмон», «Зулхижжа», «Сафар қўшиғи»да ўзи, ўз тарихини куйлаган халқ. «Сафар қўшиғи»ни биласанми?

Мен бу қўшиқни қачонлардир эшитган эдим. Фатҳи ўша қўшиқ тарихини ҳикоя қила бошлади:

— Бундан кўп йиллар муқаддам мана шу Эдилмиз бўйидаги қайсидир овулда камбағал бир одам яшаган экан. Ёз пайтлари қирда ишлаб, куз ва қиш кезлари бойларнинг ўрмонини кесиш, ўтин ёриш, гўлоҳлик билан кун кўраркан. Рақс-қўшиққа жудаям уста экан. Юраги сиқилган пайтлар қўшиқ-рақс билан ўзини оутар, кун кетидан ой ўтганини ҳам сезмаскан шу тариқа. Сафар исмли ёлғиз, келишимли, қўл-оёғи чаққон ўғли бор экан унинг. Рақс-қўшиқда отасидан ҳам ўзиб кетибди йигит. Ёз кунлари ёш-яланг Эдил ёқасига тўпланиб, йигитга қўшиқ айттиришар экан. Унинг қўшиғини эшитганлар қилаётган ишларини ташлар, йўловчилар юришдан тўхтаб, ҳайратдан қотиб қоларканлар. Кейин: «Тош юрагимизни эритиб юбординг-а, Сафаржон, туғилганингда тепангда булбул сайраб турган бўлса керак»,— дерканлар.

Ана шу ажойиб қўшиқчи йигит бир куни кесилган дарахт остида қолиб ҳалок бўлади. Бутун овул мотам

тутиб йиғлайди унинг жасади устида. Сафарнинг ота-онаси қаттиқ қайғура бошлайдилар. Отасининг томоғидан овқат ўтмай қўяди, ухламайди, меров бўлиб қолади. Кўчага чиқиб кетиб, кун бўйи сарсари тентираб юради, бурчак-бурчакда ўтириб, ҳўнг-ҳўнг йиғлайдида, мунгли қўшиқ айта бошлайди.

Уни юпатиш учун овулнинг энг яхши гармончи, гижжакчи, қўшиқчилари ёнига келиб рақс, қўшиқ бошлаб юборадилар. Лекин барибир ота сира юпанмайди. У: «Йўқ, яхшилар, овунтиролмайсизлар мени. Ҳеч нарса ўғлимнинг ўрнини босолмайди»,— дейди. Тўпланганлар яна рақс, қўшиқ бошлашади, ота тагин ўша сўзларини такрорлайди.

Шу тариқа орадан кунлар, ойлар ўтади. Ота савдойи қиёфада қир, ўрмонлар кезиб юраверади. Бир кун Идил ёқалаб кетаётганида қулоғига қамишлар товуши эшитилади. Қамишлар шовиллаши отанинг қалб торларини чертиб, ҳеч қайси куй, қўшиқ тузата олмаган дил ярасига малҳам бўлгандай туюлади. Бу шовиллашларда ўгли қўшиғини эшитгандай бўлган ота ўзини анча енгил сезади. Кейин ҳуши ўзига келганидан ҳайрон бўлиб ҳаяжонда:

Ҳай-ҳай, деган товушга

Ҳозлар учар қамишга.

Шовиллайвер, қамишлар...

Ҳасратим тарқатдингиз,

Дилимни яйратдингиз.

Шовиллайвер, қамишлар,

Бас, эзмасин кечмишлар,—

дея янги эзгу ашула бошлаб юборади. Бу қўшиқ ўзига ёқиб қолиб, дили анча таскин топади. Кейин у ўз ашуласини «Сафар қўшиғи» деб атайди. Ўгли қачон эсига тушса, шу ашулани айтиб, ғам-ҳасратини тарқатадиган бўлиб қолади. Ота қўшиқ айтган кезлар овул халқи йиғилиб, йиғлай-йиғлай Сафарни эслар эканлар...

Дарҳақиқат, ҳазин қўшиқ эди бу. Фатҳи уни ижро этганда қамиш шовиллаши, сокин Эдил тўлқинлари қиргоққа урилганини эшитгандай, юраги тилка-пора, мискин ота қамишзор ёнида кўҳна Эдилнинг кенг сатҳига мунгли тикилиб ўтирганини кўргандай бўлдим. Эҳтимол Фатҳи ашула тарихини олдиндан сўзлаб бергани учунми, қўшиққа ўтмиш оҳ-зорлари, халқ-

нинг чуқур қайғуси сингигандай туюлар, вужудимни ўртар эди.

Ўз таассуротимни ўртоғимга айтгандим, у:

— Мунгли бўлиши ҳам керак, — деди.— Бу Сафар, унинг отаси мунгигина эмас. Бу қўшиқда на фақат қамиш шовиллаши, халқнинг дил садоси ҳам ифодаланган. Минг-минглаб одамларнинг кўз ёши, ўксик болалар, мунис оналару бахтсиз қизларнинг қисмати куйланган унда. Шунинг учун ҳам «мунгли халқ, қўшиқчи халқ» бу ашулани ўзиники қилиб олиб, доимо куйлаб келган, ғам-кулфатни енгиллаштириб юпанган, ёрқин кунлар келишига умид боғлаган.

Шамол кучайди. Дарахт учлари олисдаги сув тошқини каби қаттиқ шовиллай бошлади. Япроқлар бандидан чирт-чирт узилиб, тумтарақай тўзғиб кетарди. Қаршимиздаги дарахт шоҳида ўтирган бойқуш қисқагина сайраб қўйди.

Фатҳи димоғида аллақандай куйни хиргойи қилар, оёқларини ҳам шу куйга монанд тебратарди. Мен тинглаётганимни кўргач, у тўхтади-да, қошлари сезиларсезилмас керилди.

— Нега тўхтаб қолдинг?— сўрадим Фатҳидан.

У ўрнидан бир қўзғалиб, бошини сийпаб қўйди. Пича иккиланиб тургач, жавоб қайтармасликка илож тополмади шекилли:

— Янги куй яратиш ниятидаман, Карим,— деди.

Ичимда: «Ёшлик хом хаёллиги шу бўлса керак-да?!» — деб қўйдим. Ўзим ҳам гоҳо хаёл қанотида парвоз қила бошлайман. Бир-биридан юксак, бир-биридан учқур бўлади бу хаёлларим. Циалковский ихтиро этган ажойиб ракеталарда чексиз мовий фазога парвоз қилгим келади. Бугина эмас, юксак тоғ чўққиларини кесиб, ўр-жарларни текислайдиган қудратли машиналар яратишни ҳам орзу қила бошлайман. Колхозимиз қирлари кафтдай текис бўларди-да ўшанда! Трактор билан комбайнлар ҳам қийналмай ер ҳайдарди. Бу қуруқ хаёлгина эканлигини тушунаман. Лекин барибир миямга маҳкам ўрнашиб қолган ўша орзуларим. Майли, хаёл инсонга йўлдош. Юртимиз ривожланган сайин хаёл ҳам кенг қанот ёзаверади, охири бир куни ҳақиқатга айланиши турган гап у орзу-хаёллар. Шундай экан, Фатҳидай истеъдодли ёш бир йигит янги куй яратиш иштиёқида ёнса не ажаб?

— Орзунг эзгу орзу, — дедим ўртоғимга қараб. — Ярат ўша куйингни. Бизда ҳозир янги куйлар йўқ даражада. Мабодо баъзи ноқобиллар сингари у куйнинг бошланиши, бу куйнинг охиридан узиб-юлиб ёзмайсанми музикангни ишқилиб?

Орзусига жиддий қараётганимни сезган Фатҳининг руҳи кўтарилиб, чеҳраси ёришди.

— Йўқ, мен тамоман янги, ўз куйимни яратмоқчиман. Бу ҳақда ҳеч кимга айтганимча йўқ ҳали, кўнглимга тугиб қўйганман холос. Анчадан бери ёзмоқчи бўламану, лекин сира ботина олмайман... Қолган ишга қор ёғиб келяпти. Ана, ўрмон шовилляпти, у ҳам куй. Самолёт кўкка кўтарилса, унинг гуруллаши кўнглим бир четини қитиқлайди. Биров қўшиқ айтса, у ҳам из қолдиради. Ёки Қизил Армия қисмлари ўтиб боряпти дейлик. Айримларга қизил аскарларнинг хурсанд чеҳраси, хушбичим қадди-қоматию абжир от минишлари ёқиши мумкин. Аммо мен уларни кўрибгина қолмай, қулоғимга қандайдир куй ҳам эшитилади. Қизил аскарларнинг ўй-хаёли, келишимли қадди-қомати, кечинмалари дилимга куй каби таъсир этади. Йўқ, бу ҳали куй эмас, яратилажак куйга туртки холос...

Фатҳи яна кўзларимга тикилди. Чамаси у орзусига ишонган-ишонмаётганимни билмоқчи бўларди. Мен ўртоғимнинг келгуси режасини астойдил, ихлос билан тинглардим. Буни тушунган Фатҳи яна ҳам чеҳраси ёришиб, дилидаги гапларни тўкиб сола бошлади:

— Ўзинг биласан, ота-боболаримиз бизнинг ёшлигимиз бахтли бўлиши, одамлардай яшашимиз учун революция душманларига қарши оғир жангларда қатнашишган. Кўплари ҳалок ҳам бўлган. Улар ҳақиқий Қаҳрамон, умри боқий инсонлар, Карим. Мен ўзимни ўша ота-боболаримиз қаршисида катта бурчдор деб биламан. Яратилажак куйим билан уларнинг мардлиги, мислсиз фидокорликларига ҳайкал ўрнатсам дейман... Қўшиқ айтгим, баралла куйлагим келади, Карим. У куй халқимиз курашидай, ҳозирги кунидай пурмаъно, таъсирчан бўлади. Уни тинглаганлар кўпроқ яшагилари, ёшаргилари келсин! Айни вақтда, бир миллат қобиғига ўралиб қолган бўлмаслиги керак у

куй! Ўзбек ҳам, рус ҳам, татар ҳам тушуниб, ёқтир-моги лозим...

Фатҳи жойлашиброқ ўтириб олди-да, хаёлини бир ерга тўплаш учун бўлса керак, юзи жиддийлашди, овози ҳам кўтаринки эди:

— Яратажак куйимнинг мазмуни қуйидагича... Борлиқ улкан сукунат қўйнида. Зилдек бу сукунат асрлар оша ҳукмронлик қилиб келяпти...

Фатҳи тагин дарахтлар томонга тикилди. У гапирётган манзарасини ўз кўзи билан кўриб, ўз танасида ҳис этарди. Баъзан овози пасайиб, сўз тополмай қолса, қўллари ҳаракатга келарди.

— Зилдек сукунатнинг чет бир бурчагида, олис-олисида милтиллаган нур кўринади. Жудаям заиф, ҳали замон сўнадигандай бу нур. Шу пайт суст, элас-элас овоз эшитилади. Тўлғаниш, инграш у. Зил-залвор сукунат юки остидалиги учун тўлғаниб инграяпти ўша овоз. Шу тариқа асрлар ўтиб келаверган. Мана, бутун борлиқни қоплаб олган қоп-қора, қават-қават булутлар бир бурчагида заиф нур кенгая-кенгая шуълага айланди. Охири у юксакликка кўтарилиб, зулмат булутларни тум-тарақай тарқатиб юборди. У ер-бу ердагина тўлғаниб инграётган бояги овоз қудратли нафрат тошқини тусига кирди. Кейин тоғларни силжитиб, зулмат қоронғилик, қора булутларни яшиндай улоқтириб ташлади. Осмон қалдиради. Еру замин силкинди. Еру заминни асрлар оша эзиб ётган кўнгли қора тоғлар емирила бошлади. Шу силкинув, емирилишлар бағридаги қизил шуълалар катталашиб, ер юзига тонг нури бўлиб ёғилди. Инсониятнинг бу тонгига дунё яратилгандан бери ўтган барча гўзал тонглар жамланди. Мана шу тонгларнинг тонгида қизил шуълалар минг-минг байроқларга айланиб, юқори юксалади. Ана шу байроқлар остидан довулдан кейинги денгиз сатҳидай тўлқинлана-тўлқинлана миллион-миллион одамлар келиб чиқади. Одамлар кетаётган йўл истиқболида кенг-мўл ёруғлик балқийди. Йўл олис, машаққатли. Бу йўл тик тоғлар, асрий саҳролар, зимистон ўрмон, тубсиз ўпқонлар оша боради. Йўлнинг ҳар бир қадами кураш, ҳар бир қаричи қора кучлар билан олишув эвазига қўлга киритилади. Кишилик жамяятининг бахт сари элтувчи энг тўғри, энг одил, доҳийлар ақлзаковати билан нурафшон этилган бу йўл олға босил-

ган сайин ёришиб, кенгайиб бораверади. Одамларнинг боши мағрур, лабларида табассум, одимлари шаҳдам. Ҳаво мусаффолашиб боради, қуёш бошқача нур сочмоқда. Одамлар чиройлилашган, янаям чиройлилашаётир...

Фатҳи гапиришдан тўхтаб, пича жим тургач, менга жилмайиб боқди:

— Бу хаёл, орзу ҳали. Аммо шундай вақт келадики, бу куй бутун халқ қувончи бўлиб она юрт узра янграй бошляжак... Шунга жуда-жуда ишонгим келади.

Ўртоғим иккаламиз қаттиқ қўл қисшдик.

МУНДАРИЖА

<i>Шариф Камол. Бахт излаб.</i>	3
<i>Ғави Нажми. Тобланиш.</i>	10
<i>Карим Тинчурун. Ҳасрат боқчаси.</i>	19
<i>Иброҳим Ғози. Чуғурчуқлар.</i>	28
Тўрғай ҳам кексаядими?	29
<i>Мирсай Амир. Паришонлик.</i>	34
<i>Амирхон Еники. Шойи дурра.</i>	42
<i>Ғариф Охунов. Кечиккан бахт.</i>	64
<i>Рафаэл Тухфатуллин. Кўзагул.</i>	79
<i>Фотиҳ Ҳусни. Фарзанд кўрган чол-кампир!</i>	90
<i>Сафо Собиров. Рассом қиз ҳикояси.</i>	99
<i>Нурихон Фаттоҳ. Чорбоғда.</i>	110
<i>Мусоғит Ҳабибуллин. Оқшом шафағи.</i>	121
<i>Шомил Бикчурун. Тальян куйи.</i>	147
<i>Лирон Ҳамидуллин. Қадрдон сўқмоқлар.</i>	157
<i>Мадина Маликова. Қор сувлари.</i>	167
<i>Ҳасан Сарьян. Невара.</i>	179
<i>Воқиф Нуруллин. Увол умр.</i>	195
<i>Марсель Галиев. Кураш.</i>	216
<i>Файл Шафигуллин. Ақлима.</i>	234
<i>Абдулла Шарафий. Хотира</i>	244
<i>Муҳаммад Маҳдиев. Муҳаммадхон.</i>	256
<i>Шомил Ракийпов. Гали ботир.</i>	270
<i>Гумар Баширов. Ўрмон шовиллаганда.</i>	280

На узбекском языке
Библиотека дружбы
Проза народов СССР

ГОДЫ И ДОРОГИ

Рассказы татарских писателей

Редактор М. Мирзоев

Серия рассказов *И. Кириакиди*

Рассом *В. Хайбуллин*

Рисунки редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1531

Босмахонага берилди 30.01.80. Босишга ружсат этилди 19.01.81. Р 03700. Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қоғози №2. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 15,12+0,74 вкл. Нашр л. 4,23+0,61 вкл. Тиражи 30000. Ваказ №. 261. Баҳоси. 1 с. 30 т. Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.